

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Dietrich Jung
Wolfgang Piccoli

Yol Ayrımında Türkiye

KitapYAYINEVİ

YOL AYRIMINDA TÜRKİYE

KİTAP YAYINEVİ – 48
İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ – 16

YOL AYRIMINDA TÜRKİYE / DIETRICH JUNG, WOLFANGO PICCOLI

ÖZGÜN ADI
TURKEY AT THE CROSSROADS WAS FIRST PUBLISHED IN 2001 BY ZED BOOKS LTD.

© 2001 BY DIETRICH JUNG, WOLFANGO PICCOLI

© 2003, KİTAP YAYINEVİ LTD.

İSTANBUL TELİF HAKLARI AJANSI ARACILIĞIYLA SATIN ALINMIŞTIR.

ÇEVİREN
BERNA KURT

YAYINA HAZIRLAYAN
NİHAL BOZTEKİN, AYKUT ŞENGÖZER

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CAD. ZAGRA İŞ MRK.
B BLOK NO:1 34398 MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
OCAK 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-39-7

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZÖÇÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Yol Ayrımında Türkiye

DIETRICH JUNG
WOLFANGO PICCOLI

ÇEVİREN
BERNA KURT

Kitapyavinevi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ	8
TÜRKİYE BİLMECESİ	11
KURAMSAL BİR KAVRAM OLARAK MODERNLEŞME	20
İSLAHAT VE GERİLEME	40
ULUSAL DİRİLİŞ	74
BATIYLA BÜTÜNLEŞME	100
KEMALİZME MEYDAN OKUYANLAR	130
TÜRKİYE DÜŞMANLAR TARAFINDAN KUŞATILMIŞ MI?	152
TEDİRGİN BİRLİKTELİK: TÜRKİYE VE İSRAİL	175
PANTÜRKİZMİN DİRİLİŞİ	199
SONUÇLAR	222
NOTLAR	236
KAYNAKÇA	250
DİZİN	267

TEŞEKKÜR

Bu kitabı yazma fikri, Ankara’da, Bilkent Üniversitesi’ndeki Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde konuk öğretim üyeliği yaparken (1997-98) gelişti. Bu sürede, Türkiye politikasını doğrudan gözlemleme, ve ülkenin sorunlarını Bilkent’teki birçok meslektaşım ve öğrencimle tartışma fırsatım oldu. Ayrıca sıcak karşılanan bir yabancı olarak Türkiye’nin büyük misafirperverliğine tanık olmanın tadı da bunlarla birleşti. Türk toplumunun çelişkilerinden hayrete düşerek ülkenin ilginç tarihine dalmaya, Osmanlı-Türk sürekliliğinin izlerini bulmaya, ve ülkenin günümüzde yaşadığı sorunların bu derinlerdeki mirasa nasıl bağlanabileceğini düşünmeye başladım.

Yine de, fikirler genelde kitaplara dönüşmezler ve böyle bir araştırmayı yazıya geçirmek için birçok insanın yardımına ihtiyaç duyulur. Her şeyden önce, kitabı birlikte yazdığım Wolfgango Piccoli’ye vazgeçilmez katkılarından dolayı teşekkür ederim. Sadece Türkiye-İsrail ittifakıyla ve Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkaslardaki Türki cumhuriyetlerle ilişkisiyle ilgili iki bölümü kitaba eklemekle kalmadı, müsveddeyi de başından sonuna özenle okudu. Kitabın ileri sürdüğü tezleri de sık sık tartıştık. Ayrıca beni Türkiye’deki gelişmelerden sürekli olarak bilgilendirerek gelişmelerin gerisine düşmememi sağladı. Farklı türden olsalar da Profesör Ahmet Evrim ve Michael Wech’in yardımları da aynı önemdeydi. Beni Bilkent Üniversitesi’ne getiren ve böylece Türkiye’nin meselelerine olan ilgimin temellerini atanlar onlar oldu.

Özenli İngilizce redaksiyonuyla anadili İngilizce olmayan birinin kitabı yazarken, karşılaşabileceği dille ilgili önceden kestirilemeyecek sorunlardan kurulmamı sağlayan Catherine Schwerin’e müteşekkirim. Müsveddenin belli bölümlerini meslektaşlarım ve dostlarımla tartışma fırsatım olduğu için de şanslıydım. Önerileri ve teşviklerinden ötürü özellikle Profesör Gülshan Dietl, Dr. David Jacobsen, Lasse Dahlberg, Tor Nonnegaard Pedersen, Marianne Holm Pedersen ve Jesper Sigurdson’a teşekkür ederim. Son olarak da, herhangi bir kitabın tamamlanması, yayımcının destek ve işbirliğine bağlıdır. Bu bağlamda, başından beri bu projeyi destekleyen Roberto Molteni ve Zed Books’a teşekkür borçluyum.

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Ankara'ya, 1997 Ağustos'unun sonlarındaki sıcak bir yaz gününde geldim. Bilkent Üniversitesi'nin konuk öğretim üyeliği teklifini kabul ederken Türkiye hakkında bir kitap yazabileceğimi hiç düşünmemiştim. O zamana kadar Türkiye benim çalışmalarımın merkezinde değildi; Bilkent'teki konumum da, Türkiye meseleleriyle ilgili herhangi bir araştırmayı gerekli kılmıyordu; ancak bu durum kısa bir süre içinde değişti. Ankara'da yaşayıp çalışırken, kendimi birdenbire antropologların "katılımcı gözlem" dedikleri durumda buldum. Gözlemlediğim şey şaşırtıcı ve aynı zamanda da heyecan vericiydi. Kısa bir süre içinde Türkiye'nin ilginç toplumsal tarihi ve ülkenin karışık siyasi gerçeklikleri akademik anlamda ilgimi çekti: Önceden planlanmış olmamama rağmen, Türkiye araştırmaları alanına kayıyordum.

Ulus üzerinden Altındağ'a ve Atatürk Bulvarı'ndan Çankaya'ya doğru yaptığım ilk pazar gezintimi hiç unutmayacağım. Bu yürüyüş kesinlikle Türkiye'nin çok sayıdaki cazip turistik seçeneklerinden biri sayılmazdı. Tersine, bu yürüyüşün büyük bir bölümünde arka planı oluşturan modern işlevsel mimari, başkentten birçok gezi rehberindeki olumsuz imajını doğrular gibi görünüyordu. Yine de Ankara bu imajın yansıttığı kadar kötü bir yer değildi. Bu gezintiyi Ankara'nın merkezinde pek çok kez yaptım; Cumhuriyet Türkiye'sinin geçmiş tarihine doğru gerçekleştirdiğim yürüyüşlerin en uygun başlangıç noktası, Kocatepe Camii sola alındığında Ankara Hisarı'nın görüntüsüydü. Gözlem yapan bir gezgin açısından bu gezinti sadece Türkiye'nin tarihiyle değil, aynı zamanda canlı ve çok katmanlı toplumuyla da bir karşılaşma niteliğindedir. Bilkent'te kaldığım süre boyunca Türkiye'yle ilgili okumalarıma bazı izlenimleri ve görüntüleri de ekleme gereği duyarak hafta sonlarımı ve tatillerimi ülke çapında geziler yapmak için kullandım. Ancak, Ankara'daki pazar gezintisi en gözde "araştırma gezilerimden" biri olarak kaldı.

1998 Temmuz'unda Türkiye'den ayrıldığımda, Türkiye tarihindeki süreklilik ve değişim üzerine bir kitap yazma fikrini geliştirmiştim. Şansım, Kopenhag Barış Araştırmaları Enstitüsü'ndeki (COPRI) çalışma ortamım, bu fikri kitaba dönüştürmek için gerekli olan akademik ve kurumsal ortamı sağladı. Özellikle de kurumun ilk müdürü Prof. Hakan Wiberg pro-

jeji gerçekleştirmem için destek vererek beni cesaretlendirdi. Yine aynı enstitünün Wolfgango Piccoli'ye verdiği araştırma bursu da 1999 yazında Koppenhag'da birlikte alışabilmemizi sağladı. Bu yüzden bu kitap yalnızca akademik çabaların değil, Bilkent niversitesi ve COPRI'nin verdiği kurumsal desteğin de bir sonucudur. Bu iki kurumun yardımı olmasaydı proje hiçbir zaman ortaya çıkamaz ve bu kitap da yazılamazdı. COPRI araştırmasının Türkçe olarak yayımlanması aşamasında bağımsız bir araştırma kurumu olarak COPRI'nin varlığının sona ermesi, tarihin insanla alay ettiğini düşündüren bir tesadüftür. Siyasi kararlar sonucunda, COPRI diğer dört kurumla birleşti ve sonuçta Danimarka Uluslararası Araştırmalar ve İnsan Hakları Merkezi oluştu. COPRI'nin mükemmel akademik atmosferinin varlığını bu yeni kurumda da devam ettirip ettiremeyeceği bir süre sonra görülecek.

Ancak, *Yol Ayrımındaki Türkiye'nin* Türkçe olarak yayınlanması da mükemmel bir geleişme. Bu Türkçe basımı gerçekleştirmek için İngiltere'deki yayıncımızla ilişki kuran ağatay Anadolu'a teşekkür borçluyum. Türk okuyucuya kendi diliyle hitap etmeyi hem bir ayrıcalık, hem de bir meydan okuma olarak görüyorum. Bu bir ayrıcalıktır çünkü bir yazar için, konu edindiği ülkede ve o ülkenin diliyle yayımlanmak kadar heyecan verici bir şey olamaz. İngilizce basıma nszde, Türkiye uzmanı olarak adlandırılan kimseleri değil, daha genel bir kitleyi birincil okuyucumuz olarak düşündüğümüzü söylemiştik. Bu Türkçe eviri, bir ölçüde bu hedefi tersine çevirecek. şimdi kitap, en azından iddialarımızı kendi yaşam deneyimlerinin ışığında yargılayacak okuyucuları bulma anlamında, "sadece" uzmanlara hitap ediyor. Ancak, bu eleştirel okuyucunun ışığında, Türkçe basım bir risk değilse bile kesinlikle büyük bir meydan okumadır.

Yabancılar Türkiye siyasetini tartışırken, genelde bir ierlemeyle karşılaşıyorlar. Bazen, onların fikirleri katıksız bir cehaletin ifadesi olarak değerlendiriliyor. Bazı Türk meslektaşlar, yabancı akademisyenlerin ülkenin tarihsel ve siyasi gelişimini değerlendirme yeterliliğinin olmadığını düşünüyorlar. Bir yandan, bu içerleme şaşırtıcı gelmiyor. Herkes, yabancıların kendi ülkesi hakkındaki yargılarını hazmetmenin zorluğunu bilir. Bu bağlamda, yabancıların bu değerlendirmelerinin geçerliliğini sorgulamak yalnızca Türklere özgü bir davranış değildir. Öte yandan, Türkiye'de bu tür ya-

bancı “müdahale”lere karşı daha güçlü bir rahatsızlık var gibi görünüyor. Ne yazık ki, yabancıların Türkiye meselelerine ilgi duyması, bazen iç işlere müdahaleyle karıştırılıyor. Bu duyarlılıklar göz önüne alındığında, bu kitabı Türklere ders verme amacıyla yazmadığımızı belirtmek isterim. Tersine, bu kitabı yazmamızın amacı Türkiye’nin siyasi tarihiyle ilgili iddialarımızı ve yorumlarımızı fikirlerin serbest pazarına sunmaktır. Bu kitap siyasi bir gündemin sonucu olarak değil, Türkiye modernleşmesinin ilginç toplumsal ve siyasi tarihine duyulan akademik bir ilgi sonucunda yazılmıştır.

Türk tarihinin bir dış perspektif üzerinden analiz edilmesinin hemen reddedilmemesi gereken bazı avantajları vardır. Yabancılar, kendilerine öğretmen misyonu biçen kimseler olarak görülemez. Bana göre onlar “deli” rolünü oynuyorlar. Avrupa’nın ortaçağ mahkemelerinde saray toplumundaki tabuları yıkmaya hakkı sadece delilere verilirdi. Yalnızca aristokratik iktidar mücadelesinin dışında kalan delilerin güçlülere eleştirmesine izin verilir ve bu şekilde önemli bir düzeltme olanağına sahip olurlardı. Akademik araştırma bağlamında, yabancı akademisyenler doğrudan müdahaleden daha uzak tutulurlar ve deli olmadan da deli rolü oynayabilirler.

Bu kitabın, Türkiye’nin geleceğine dair yapılan çok katmanlı tartışmaya katkıda bulunabileceğini umut ediyorum. Kişisel olarak, ülkenin geleceğini Avrupa Birliği’yle bütünleşmesinde görüyorum. Ancak Kopenhag’daki AB zirvesi (2002), bu sürecin oldukça uzun ve inişli çıkışlı olacağını gösterdi. Özellikle Türkiye’nin Avrupalı kimliği hakkında yapılan uygunsuz tartışma, kendini Valerie Giscard d’Estaing’in Türkiye’nin üyeliğini açık bir biçimde reddetmesinde gösterdi. Bu tartışma, sadece Türkiye’nin değil, AB’nin de tarihin bastırılmış ve yansıtılmamış kalıntılarının üstesinden gelmesi gerektiğini ortaya koydu. Bu bağlamda Türkiye’nin adaylığı, AB’nin Avrupa bütünleşmesi sürecinin doğası ve tarihsel derinliğini yeniden hatırlaması için önemli bir fırsat sunuyor. Bu tartışmada Türk-Avrupa ilişkilerini çizen tarihsel kışkırtıcıların bilinçli bir eleştirisi karşılıklı olarak fayda sağlayacaktır. Türk okuyucusunun kitabımı bu eleştirinin gerekli ve önemli bir parçası olarak değerlendireceğini umuyorum.

DIETRICH JUNG, KOPENHAG, BAHAR 2003

TÜRKİYE BİLMECESİ

Türkiye'nin, hem coğrafi açıdan Avrupa'dan Asya'ya açılan bir kapı, hem de "Türk ve Müslüman kimliğine rağmen Batı'ya dönük" oluşuyla benzersiz bir konumda bulunduğu söylenir (Eralp 1996: 93). Türkiye'nin siyasi kimliği ve gelecekte dünya siyasetinde oynayacağı rol ülke içinde ve dışında epeyce tartışılmıştır. Ülkenin Soğuk Savaş sonrası dönemde stratejik konumunu yeniden tanımlaması gerektiği konusunda herkes hemfikir, ancak siyasi kurumları ve gelecekte izleyeceği yola dair görüşlerde büyük farklılıklar söz konusudur.

Bazı yazarlar Türkiye'yi "başarılı bir demokrasi"ye (Göle 1997: 47), sağlam bir çok partili sisteme ve özgür bir basına sahip, hareketli bir sivil toplum geliştirmiş bir ülke olarak ele alır (White 1997: 30). Bu olumlu yargılara göre Türkiye, sadece Ortadoğu'da değil dünya siyasetinde de merkezi bir rolü olan, gerçek bir bölgesel güçtür (Fuller ve Lesser 1993: 163). Bazı yazarlar ise Türkiye'nin öneminin bu kadar da büyük olmadığını varsayar ve "Türk siyasi sisteminin demokratik olmaktan çok uzak olduğu" (Türsan 1996: 216) ve "ordunun istediği an siyasete müdahale etme edebileceği" (Çandar 1999: 140) sonucuna ulaşır. Bu daha karamsar gruba göre, Türkiye yükselmekte olan bir gücü temsil etmez; tersine "hem Avrupa'nın, hem de Ortadoğu'nun kıyısında yer alan ve istenmeyen bir yabancısıdır" (Robins 1991: 16).

Gerçekten de, Türkiye araştırmacılara Cumhuriyet dönemine dair bu iki değerlendirmeyi de haklı çıkarmalarını sağlayacak kadar geniş ve karmaşık bir kültürel, toplumsal ve tarihsel malzeme sunar. Birçok demokratik kuruma sahip olan Türkiye, Avrupa Konseyi ve Kuzey Atlantik Paktı (NATO) üyesi olup 1996'dan beri de Avrupa Birliği (AB) ile gümrük birliği içindedir. Diğer yandan, Türkler çok istedikleri AB'ye tam üyelik adaylığı statüsünü elde etmek için zahmetli ve can sıkıcı bir sürece girmek zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak, 1999'daki Helsinki zirvesinde kabul edilen Türkiye'nin tam üyelik için AB adaylığı, ülkenin büyük ekonomik prob-

lemeleri ile demokratik kurumları ve insan hakları kayıtlarındaki sicilindeki yadsınamaz bozukluklardan dolayı pek umut verici görünmüyor. Türkiye, “komşuları için siyasi ve ekonomik bir model” (bkz. Mango 1993), “Avrupa ve Ortadoğu arasında bir köprü” ya da “Avrupa ve Ortadoğu siyasetinde rol alan acemi ve huzursuz bir aktör” (Robins 1991: 115) şeklinde çeşitli olumlu ve olumsuz değerlendirmelere konu olmuştur. Ülkenin iç ve dış siyasetinin bu çelişkili görüntüsü tesadüfi değildir kuşkusuz. Peki ama Türkiye’nin sahip olduğu bu belirsiz imajın ardındaki gerçek nedir? Türkiye bilmecezinin kökeni nedir?

Bu kitap, Türkiye’nin şaşırtıcı imajının çözümlemesini iki farklı referansı esas alarak yapacak. Çalışma, jeopolitik açıdan Türkiye’yi yeni yeni şekillenmeye başlayan “daha geniş bir Ortadoğu” çerçevesinde ele alıyor. Ortadoğu, Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve sonrasında Kafkasya ile Orta Asya’daki ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla yeni bir döneme girdi. Daha geniş bir Ortadoğu, ortak bir tarih, etnik bağlar, İslam uygarlığı, Avrupa etkisinin ağır bastığı devlet düzeni, üst üste yaşanan bölgesel çatışma, anlaşmazlıklar ve ekonomik rekabet gibi değişkenlerle tanımlanabilir (bkz. Dietl 1999). Türkiye, bu yeni oluşan jeopolitik bölgede kısmen tesadüfler kısmen de önceden yapılmış tasarılar sonucunda önemli bir role sahip oldu. Soğuk Savaş’ın sona ermesi ülkenin rahat jeostratejik konumunu etkiledi ve Batı’nın gözündeki stratejik ve askeri çekiciliğinin azaldığı izlenimini uyandırdı. Ülke, yeni yeni şekillenen daha geniş bir Ortadoğu’da yeni tehlike ve fırsatlarla karşılaştı. Türk-İsrail ekseninin oluşumu, Pantürkizmin yeniden canlanması, Kuzey Irak’taki askeri operasyonları ve 1998 Ekim’inde Suriye’ye karşı askeri güç kullanma tehdidi, Daha geniş bir Ortadoğu’nun yeni oluşan siyasi ortamında çok daha etkin bir oyuncu haline geldiğinin açık kanıtlarıdır.

Türkiye, Soğuk Savaş sonrasının bu bölgesel ve uluslararası gelişmeleri boğuşurken, aynı zamanda içeride de şiddetli sorunlar yaşamaya başladı. Güneydoğu Anadolu’daki Kürt isyanı, laik ve İslamcı güçler arasındaki siyasi çekişmeler, önde gelen siyasi isimlerin karıştığı yolsuzluk skandalları, yaygın kayırmacılık suçlamaları, büyük bütçe açığı ve yıldan yıla artan enflasyon oranı, Türkiye’nin tarihindeki “başarı öyküsü”nün 90’lı yıllarda

değişmesine neden olan örneklerden sadece birkaçıdır. Hem iç çatışmalar hem de uluslararası alandaki değişim, Türk siyasetinin kendine yeni bir yön çizmesini gerektiriyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana geçen 75 yılı aşkın sürede "Kemalist düşünce" içeriden ve dışarıdan müdahalelere uğradı ve ülkeyi, değişen dünya düzeninde kendi yönünün ne olacağı ile ilgili bir yol ayrımına getirdi. Peki bu yön nerede aranacak?

Bu soruya cevap verirken, daha geniş bir Ortadoğu'nun jeopolitik çerçevesi, çağdaş Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısını incelememize olanak sağlayan toplum kuramına dayalı bazı kuramsal yöntemlere başvurularak çizilecek. Türkiye'nin şu andaki konumunun tam olarak anlaşılması, bu bilmecenin içerideki ve dışarıdaki boyutlarının bir arada düşünülmesini gerektirir. Bu yüzden, Türkiye bilmecesi üzerine yaptığımız çözümleme, ülkenin yaşadığı modernleşme süreciyle bağlantılı olacaktır. Türkiye'nin toplumsal yapısına ışık tutmak amacıyla, sosyoloji tarihindeki bazı kavramlar kitap için ikinci bir referans kaynağı olarak kullanılacak. Çağdaş Türkiye'nin yeterince anlaşılabilmesi için, toplumsal değişim süreçlerinin niteliğini belirleyen *longue durée* [uzun dönem] (Braudel) kavramının göz önünde bulundurulması gerektiği savunulacak. Kitaptaki bölümler Türkiye'nin iç çatışmalarını ve 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen Osmanlı ıslahatıyla yukarıdan aşağı başlatılan modernleşmenin ışığında Türk dış siyasetinin sorunlarını ele alıyor. Modernleşmenin bu yönü dikkate alınacak olursa bu kitap, Kemalist devlet eliti, Türk devletinin oluşumunda Osmanlı ve Kemalist dönemleri birbirine bağlayan çarpıcı süreklilikleri inkâr ettiği sürece, Türkiye'nin kendisine yöneltilen müdahalelere yeterince karşı koyamayacağını savunuyor. Türk toplumunun modernleşmesi öyle bir noktaya geldi ki, ülke artık, Osmanlı'nın miras bıraktığı otoriter devlet yapısı ve geleneklerin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkileri üzerine düşünmek zorunda.

Türkiye'nin tarihi mirasını vurgularken kitabın dayanağı, ülke içinde sürmekte olan bir tartışmayla ilişkilenecektir. Kürt milliyetçileri, İslamcılar, Alevi cemaatinin üyeleri ve Yeni Osmanlıcılar olarak adlandırılan grup, yazılarında Türkiye'nin resmi Kemalist tarihine kendi konumlarından karşı çıkmaya çalışıyor.¹ Bizim çalışmamız, Osmanlı-Türk tarihine genellikle aşırı derecede önyargılı ya da romantik yaklaşan bu görüşlerin ter-

sine, Osmanlı mirasının sorun yaratan sonuçlarını vurgulamayı amaçlıyor. Özellikle, Türk toplumunun gerçek anlamda demokratikleşmesini engelleyen yapısal sınırlamaların birçoğunun Osmanlı geçmişiyle ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemin tarihsel ve toplumsal koşullarıyla bağlantılı olduğunu göstermeye çalışıyoruz. Bu süreklilik tezi kitabın ilk bölümünde sunulacak. İkinci bölüm ise, bu Osmanlı-Türk sürekliliğini tarihsel ve analitik bir zemin üzerinde değerlendirerek Türkiye'nin günümüzdeki iç sorunları ile Türk dış siyasetine dair yeni müdahaleleri tartışıyor. Böylelikle, iç ve dış çatışma alanlarının, hem birbirleriyle bağlantılı olması hem de Türkiye'nin Batı'ya dönüklüğü ile Ortadoğu'daki konumunun emsalsiz birleşiminden kaynaklanan gerginliklerle yakından ilintili olduğu gerçeği gittikçe daha belirgin bir hal alıyor.

Birinci bölümün ilk kısmı yeniliğin siyasi yanlarına odaklanıyor ve kısaca bu araştırmayla ilgili sosyolojik kavramları tanıtıyor. Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Anthony Giddens ve Max Weber gibi yazarların çalışmalarından alınan bu kavramlar bize Türk devletinin oluşumunu açıklamak için gerekli olan temel kuramsal çerçeveyi sağlıyor. Modernleşme, modern devlet oluşumunun farklı dönemlere ait toplumlarda da aldığı özel biçimleri çözümlemek için kullanılan bir bulgusal kavram olarak sunuldu. Bu kuramsal bölümün amacı, yazarların kavramsal çerçevesini ortaya koymak ve okuyucuya hem genel kuramsal varsayımları hem de tarihsel çözümlemenin sonradan –doğrudan ya da dolaylı–bölümleri haline gelecek olan daha teknik terimleri tanıtmaktır. Bu kuramsal araçların uygulamasının en açık biçimde Osmanlı tarihine dair çözümlemelerimizde var olduğunu ve kitabın ilerleyen bölümlerinde daha da kesin bir biçim alacağını ayrıca vurgulamamız gerekiyor.

Kitabın ilk bölümü, Osmanlı-Türk sürekliliğinin bağlantısını bütünüyle açıklayabilmek için, Osmanlı ıslahatını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadıklarını sırasıyla anlatıyor. Bu bölümler III. Selim'in (1789-1807) Osmanlı'daki ilk ıslahat çalışmalarıyla başlıyor ve betimleyici ve açıklayıcı kısımları birleştirerek toplumsal yapının, devlet kurumlarının ve siyasi fikirlerin gelişimi üzerinde yoğunlaşıyor. Bu arada, gözlemlerimizi genellikle iki farklı görüş

açısından da değerlendiriyoruz. Türk devletinin oluşumu, büyük oranda Osmanlı ve Türk modernleşmesinin sonuçlarını büyük ölçüde kısıtlayan bir uluslararası sistem perspektifinden sunulacak. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve bir ulus-devlet olarak Türkiye devletinin yeniden ortaya çıkışı, Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve kurumsal anlamda Batılaşmasının açıklanması ile olduğu kadar, uluslararası ilişkilerin farklı evrelerinin incelenmesiyle de bağlantılıdır. Böylece Türkiye'nin yönetim biçiminin farklı dünya düzenlerinin koordinatları içinde, yani emperyalizmin birbirini takip eden uluslararası yapıları, iki kutupluluk ve Soğuk Savaş sonrasının ABD üstünlüğüyle şekillendiği görülecektir.

Öte yandan, Türk devlet oluşumunu, onun dışındaki koşullarla değerlendirmek, portenin sadece bir yüzünü çizmek olur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın iktidar oyunundaki konumunun gittikçe daha dezavantajlı bir hale geldiği ve bu durumun tetiklediği Osmanlı ıslahatının, ulus-devletlerin rekabetinin egemen olduğu uluslararası bir ortamda, devletin toprak bütünlüğünü ve siyasi egemenliğini korumayı amaçladığı doğrudur; ancak ıslahatın, asıl amaçlarını gerçekleştirmekte başarısız oldukları gerçeğine bakılmaksızın, Türk milli mücadelesinin gelişimi için gerekli toplumsal, kurumsal ve entelektüel zemini hazırlayan büyük bir değişim sürecini başlattığını da kabul etmek gerekir. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk ve çalışma arkadaşlarının gerçekleştirmeye çalıştığı reformlara pek çok yönüyle Osmanlı ıslahatında da rastlanmaktadır. Osmanlı ve Türk toplumlarının bu modernleşme çabalarına bakınca, son 150 yıldır toplumsal, siyasi ve ideolojik koşullarda net bir süreklilik olduğu açıkça görülebilir. Bu süreklilik, Kemalist devrimin hikâyesiyle ve dolayısıyla resmi Türk tarihleriyle çelişir. Kitabın ilk kısmının amacı, varlığı çok doğal olan bu çelişkileri ortaya çıkarmak ve Türk modernleşmesinin, özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi yapısı ve Kemalist devlet seçkinlerinin alışkanlıklarıyla dünya görüşünün karakteristik özelliklerini göstermektir.

İkinci kısımda, Türkiye'nin 1990'larda yaşadığı en önemli iç ve bölgesel sorunlara eğileceğiz. Bu dört bölümde Kürt milliyetçiliğinin ve siyasal İslam'ın yükselişi ile birlikte, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasındaki jeopolitik değişimler sonucunda oluşan bölgesel dış siyaset anlayışı ile ilgili

değişim ve fırsatları konu edinecek. Bu alt başlıklar genel bir tarihsel perspektifle, güncel bilgilere göre hazırlandı. İlk başlık, Türkiye'nin yaşamakta olduğu krizi çeşitli yönleriyle ele alarak, Kürt milliyetçiliği, İslam'ın siyasallaşması, halkın Türk siyasi kurumlarına gittikçe artan güvensizliği gibi olguların yakın dönemde çatışmalara yol açtığını, ancak bu çatışmaların köklerinin aslında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin derinlerinde yattığını savunuyor. Her biri ayrılmaz bir biçimde Kemalist modernleşmenin farklı biçimleriyle bağlantılı olan bu çatışmalar, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Türk toplumunu Kemalist modele göre yeniden inşa etme çabaları sonucunda daha da şiddetlenmiştir.

Türk siyaset adamlarının Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni dış siyaset sorularına tatmin edici cevaplar bulma kabiliyetini sınırlayan etken, içeride yaşanan istikrar sorunlarının yanı sıra, bu Kemalist dünya görüşüdür. Cumhuriyetçi dış siyasetin dört aşamasında kısa bir *tour d'histoire* [tarih turu] atıldıktan sonra, Türkiye'nin daha geniş bir Ortadoğu'da üstlendiği siyasi rolün iki temel boyutu incelenecek. Öncelikle, ilk bakışta Türkiye'nin ihtiyatlı ve sakıncalı geleneksel Ortadoğu siyasetine bir son vermeyi işaret eder gibi görünen yeni Türk-İsrail ekseninin geçirdiği evrimi tartışıyoruz. Bu cüretli yakınlaşmanın geliştiği tarihsel bağlam incelenirken, Türk-İsrail anlaşmalarının Ortadoğu'dan çok Batı'ya yönelik bir "hedef"i olduğu gibi şaşırtıcı bir sonuca ulaşıyor. Bu dış siyaset girişimi, daha önce incelenen ve kısmen de olsa Türkiye'nin laiklik ve Batı'ya dönüklük yolunda devam etme kararlılığının sağlamaştırılmasına hizmet eden şiddetli iç krizlere paralel gidiyor.

İkinci bölümün son alt başlığında Türkiye'nin, bağımsızlığını yeni kazanan Orta Asya ve Transkafkaslar'daki Türk devletleriyle ilişkileri tartışıyor. Türkiye'nin bu bölgedeki girişimleri, Kemalist ulus inşasının oluşumunun temelinde bulunan ama Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği'yle zıt düşmemek için askıya alınan Pantürkist düşünceye dayanıyordu. Yine de Türkiye'nin "diğer Türkler" in siyasi bağımsızlığını şiddetle savunma yolundaki büyük tepkisinin yerini kısa bir süre içinde daha pragmatik ve ihtiyatlı bir Orta Asya ve Transkafkaslar'da Türk varlığını sağlamaştırma stratejisi almıştı. Bu bağlamda eski Sovyet cumhuriyetleriyle olan ilişkiler,

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni daha geniş bir Ortadoğu siyasi ortamında sahip olduğu seçeneklerin ve karşılaştığı sınırlamaların ilginç bir örneğidir.

Sonuç bölümü, ilgi alanımızı oluşturan iki genel çerçeveyi, yani Türk modernleşme süreci ve daha geniş bir Ortadoğu'nun oluşumunu temel alarak vardığımız sonuçları özetleyerek Türkiye'nin gelecekte oynayacağı siyasi role dair tahminlerimizi ortaya koyacak. Osmanlı-Türk sürekliliği tezimizin doğrultusunda gelişen bu kitap, Türkiye'nin "nesnel tarihi"ni anlattığını ya da Türk siyasi tarihini farklı bir açıdan gösterdiğini iddia etmiyor. Bunun yerine, genel olarak Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihinin bazı seçilmiş öğeleri ile özel olarak Türk devletinin oluşumunu anlatıyor. Türkiye bilmecesi açıklanırken böyle bir seçici tarihsel yaklaşımla, Türk modernleşmesinin ortaya çıkardığı toplumsal çelişkileri hesaba katmak gerektiği şeklindeki tezimize kanıt getirmeyi hedefliyoruz:

Tarihsel bir perspektiften yola çıkan bu kitap, elbette ki Feroz Ahmad, Şerif Mardin ya da Jan Erik Zürcher gibi isimlerin yaptığı ayrıntılı Osmanlı-Türk tarihi çalışmalarının yerini tutamaz; tam tersi, bize Osmanlı-Türk sürekliliğini araştırmamız için gerekli temeli sağlayan, söz konusu çalışmalardır. Türk devlet oluşumuna tarihsel yaklaşımımız neredeyse bütünüyle, olayların gelişimini bu kitabın esas problemine uygun olarak yorumlayan ikincil kaynaklara dayanıyor. Bu yüzden, çalışmamızın ilk bölümü yeni tarihsel veriler ortaya koyma iddiasında bulunmuyor; Türk devlet oluşumuyla ilgili yeni, kuramsal bilgiler içeren bir anlatı oluşturmak için, sosyolojik bakış açımız dahilinde var olan malzemeyi yeniden düzenlemeyi amaçlıyor.

Bu yaklaşımla aynı doğrultuda, ikincil kaynakların sosyolojik açıdan seçici yorumu Osmanlı-Türk sürekliliği hakkındaki anlatılara açıkça egemendir. Ancak ikinci kısımdaki dört alt bölüm farklı birincil kaynaklardan elde edilen yeni verileri ortaya koyuyor.² Özellikle, Türk-İsrail eksenini ve Türkiye'nin Orta Asya ve Transafkaslar'la ilişkilerini konu alan iki bölüm, önceki bölümlerden çok daha betimleyicidir. Bunun nedeni yalnızca açıklayıcı olmak değil, aynı zamanda Türkiye'nin daha geniş bir Ortadoğu'ya yönelik yeni dış siyaset girişimlerinin ardındaki bazı gerçekleri belgelemektir.

Genel olarak kitap hem tarihsel betimleme, hem de analitik açıklama üzerine kuruldu. Tarihsel bir bakış açısıyla Türkiye'nin iç sorunlarının ve Ortadoğu'yla ilişkilerinin kapsamlı bir açıklamasını yapmaya çalışıyoruz. Kapsamlı olması, bu konularda ayrıntılı ve eksiksiz bir tarihsel döküm verildiği anlamına gelmiyor. Kuramın kılavuzluk ettiği savlara dayanan bu çalışmada, tarihsel olayların anlatımını siyasi ve toplumsal yapıların çözümlemesiyle birleştirdik. Türkiye uzmanı okurlara hitap etmeyi düşünmedik. Bunun yerine, hem konuyla akademik anlamda ilgilenenlerin, hem de olayları daha iyi anlamaya çalışan diğer okurların beklentilerini karşılamaya çalıştık. Türkiye uzmanlarının da görüşlerimizden herhangi birini ilginç bulacağını ve böylece bu kitabın da Türkiye bilmesini çözmeye yönelik çabalara bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

I

OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİNİN SÜREKLİLİĞİ

KURAMSAL BİR KAVRAM OLARAK MODERNLEŞME

TÜRKİYE VE MODERNİTE

Türkiye ile ilgili akademik çalışmalara bir göz atıldığında, ülkenin tarihinin genellikle modernleşme başlığı altında incelendiği görülür. Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Feroz Ahmad'ın *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Eric Zürcher'in *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Şerif Mardin'in *Religion, Society and Modernity in Turkey* (Türkiye'de Din, Toplum ve Modernite) adlı kitapları ve diğer birçok araştırmanın başlıkları, Türkiye ve modernite arasında bir bağlantı kurma yolunda güçlü bir eğilim olduğunu gösteriyor. Görünüşe bakılırsa, ülkenin tarihi bize modernleşme sürecinin "ideal bir örneğini" sunuyor. Kemalizmin barındırdığı fikirlerin ve dayattığı radikal modernleşme programının bu araştırmalarda kısmen yansıtıldığı varsayılabilir. Ancak bu arada, tarihsel süreçlerin modernleşmeyle sorunsuz bir biçimde ilişkilendirilmesi sorgulanmaya başlarken, modernite, postmodern kuramların yükselişe geçmesiyle birlikte geçerliliği sarsılan ve karşı çıkılan bir kategori haline geldi.

Weiker (1981) ve Triberger'inki (1978) gibi daha eski araştırmalarda, genellikle modernleşmenin sadece gizli tanımlarını buluyoruz. Hiçbir yazar kendi modernleşme anlayışını çizmiyor; bu toplumsal dönüşümün yönelimi ve özellikleri, onlar için net bir şekilde ortada. Editörlüğünü Robert Ward ve Dankwart Rustow'un yapmış olduğu ve bu alanda bir klasik haline gelen *Political Modernization in Japan and Turkey* (1964, Japonya ve Türkiye'de Siyasal Modernleşme) çözümleyici olmaktan çok betimleyici bir çerçeve sunuyor. Editörler, giriş bölümünde, modern yönetim şeklinin genel karakteristiklerinin bir listesini sunuyorlar ve modernleşen toplumların modern ve geleneksel öğelerin bir karışımını sunduklarını belirtiyorlar.' Yine de, üçünde de doğrusal bir modernleşme fikri oluşturma eğilimi görülmektedir. Bernard Lewis'in Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Türkiye Cumhuriye-

ti'nin kuruluşunu konu alan çalışmasında da bu doğrusal modernleşme fikri etkindir; ayrıca, bir ölçüye kadar Türk tarihinin Kemalist bir okumasını ve daha idealist bir modernleşme fikrini de taşır. Lewis'e göre, süreç, gelişim ve organik yapı fikirleri gibi "Batılı medeniyet nitelikleri," "Türk kamusal yaşamında gittikçe daha da etkili bir hale gelmiştir" (Lewis 1961: 16-17). Bu bilişsel nitelikleri, modern toplumun siyasi, ekonomik ve kültürel yönlerini olduğu kadar bireyleri ve kurumları da biçimlendiren önkoşullar olarak gören Lewis, bu modernleşme ve Batılaşma denkleminde Kemalist dogmalara sempatiyle bakan akademisyenler geleneğini temsil eder. Bu akademisyenler, Türk tarihini eski ve yeni antitezleriyle yorumlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nu "geleneksel," Türk Cumhuriyeti'ni ise "modern" olarak algırlar.²

Erik Jan Zürcher, Feroz Ahmad'ın *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (1993) adlı kitabı gibi daha yakın tarihli kitapların hâlâ bu tarihsel olmayan ve ideolojik modernleşme paradigmasına sahip olduklarını savunur (Zürcher 1999: 11). Bu pozitivist ve basite indirgeyici modernleşme fikrine karşı, tarihe katı kuramsal sınırlamalar getirmekten bütünüyle kaçınmamız gerektiğini söyleyen Zürcher, kendi tarihsel yaklaşımını "eklektik" olarak adlandırır ve Türkiye'nin modern tarihinin farklı yönlerini son iki yüzyıllık zaman dilimi üzerinden ortaya koyar. Türkiye'nin kapitalist dünya pazarına eklenmesi, Avrupa devletlerinin iktidar mücadelelerine katılması ve milliyetçilik, liberalizm, laiklik ve pozitivism gibi fikirlerin etkisi, ona Türkiye'nin modern tarihi için referans noktaları sağlar (Zürcher 1993: 1-7). Zürcher'in yaklaşımı, tarihçilerin kesin kuramsal kavramları kullanma konusundaki isteksizliklerini ve günümüzdeki postmodern belirsizliğin onlar üzerindeki etkisini hissettirir.

Ancak, Peter Burke'ün Rönesans hakkındaki, bir dönüm noktası oluşturan makalesi, tarihsel süreçlerin karmaşık gerçekliğine ne tarihsel çağların sınırlamasının, ne de kuramsal antitezler arasındaki farklılığın uyduğunu gösterdi (Burke 1987). Ayrıca, tarihi kategorize etmeye dair her iki yaklaşım da birbirine bağlıdır. Tarihçi ya da sosyal bilimci olarak çağlar arasına çizgiler çizen herhangi biri, her zaman, doğrudan ya da dolaylı olarak kuramsal kavramları kullanmalıdır. Bu bağlamda, bu araştırma, öncelikle Türkiye tarihi yorumunda başvurulacak olan modernleşme kategorisinin

içerdiği kuramsal terimleri ve kavramsal araçları ortaya koyacak. Şimdi kuracağımız kuramsal çerçevede, Türkiye tarihini açıklama çabasını sürdürürken bunu modernleşmenin doğrusal, düzgüsel ve basite indirgeyici yaklaşımların hatalarını tekrarlamayan sosyal kuramı ışığında yapacağız.

TOPLUMSAL YENİDEN ÜRETİM, İKTİDAR VE EGEMENLİK

Justin Rosenberg, uluslararası ilişkiler kuramındaki realizmi eleştirir ve “modernleşme” terimini her kullandığımızda, dünyanın eski haliyle şimdiki halini birbirinden ayıran büyük bir uçurum –yapısal bir kesinti– olduğu iddiasını tekrarladığımızı işaret eder (Rosenberg 1994: 1). Modernleşme, geleneksel toplumların “büyük dönüşümü” (Polanyi 1957) modern kapitalist toplum unsurlarının küresel boyutta birbiri ardına yayılması anlamına gelir. Bu dönüşüm, geleneksel fikirlerin ve değerlerin, geleneksel üretim tarzlarının, toplumsal örgütlenme ve siyasal egemenlik biçimlerinin yerini zamanla modern toplum modellerinin aldığı, doğrusal olmayan bir süreçtir. Modernleşme, başlangıcından bu yana –derece, zaman ve mekân anlamında eşit düzeyde olmasa da– toplumları farklı boyutlarda etkileyen küresel bir süreç olmuştur.

Makro sosyolojik boyutuyla modernleşme dünya pazarının, uluslararası devletler ve hukuk sisteminin temsil ettiği dünya toplumunun küresel yapılarının oluşumuna ortam hazırlar. Bu sırada modernleşmenin mikro sosyolojik boyutu günlük yaşamın toplumsal, kültürel ve ekonomik değişikliklerinde görülür; ancak bu toplumsal dönüşümün, kararlılıkla ya da bir planın gerçekleştirilmesiyle hiçbir ilgisi yoktur. Modernleşme, toplumsal yapıların, toplumsal aktörlerin önceden tasarlanmamış eylemlerinin, önceden tasarlanmamış sonuçlarıyla biçimlendiği ya da sürekli kılındığı uzun vadeli bir toplumsal süreçtir (Elias 1997). Ama bu karmaşık süreci ve onun tarihsel değişikliklerini hangi kuramsal araçlar anlatabilir?

Her şeyden önce, hem geleneksel hem de modern toplumları içeren bazı toplumsal yeniden üretim kavramlarına ihtiyacımız var. Norbert Elias’a göre, toplumsal yeniden üretim genel olarak, tüm toplumların yerine getirmesi gereken üç temel göreve dayanmaktadır: fiziksel gücün denetimi, hayatın maddi gerekliliklerinin garanti altına alınması ve yönlendirmenin

sembolik yollarının korunması (Elias 1983: 32). Bu işlevlerin özel örgütlenme biçimleri, toplumsal yapının tarihsel ve kültürel olarak farklı biçimlerde ortaya çıkmasına yol açar. Elias'ın bir medenileşme süreci olarak modernleşme kuramının merkezinde, şiddetin denetimi meselesi yer alır. Şiddetin aynı anda her yerde bulunma gibi bir özelliği vardır. İktidarın en doğrudan biçimi olarak fiziksel güç, herkesçe kullanılabilir. İnsanlar, uygulamaları gerekmede de, bireysel ya da kolektif olarak şiddet içeren davranışlar göstermeye muktedirdir. Öte yandan fiziksel güç neredeyse evrensel bir biçimde kullanılabilir ve insanların fiziksel varlıklarını tehdit eden mutlak bir niteliği vardır. Elias, aynı anda her yerde bulunma özelliğinden ve mutlaklığından dolayı fiziksel güç kullanımına toplumsal ilişkilerdeki *ultima ratio* [son söz] adını verir ve ona göre, şiddetin denetimi toplumsal yaşamın örgütsel merkezini oluşturur. Dolayısıyla, temel olarak şiddet araçlarını denetleme iddiasıyla kurulan kabileler ya da devletler gibi tarihsel topluluk biçimlerini “hayatta kalma birimleri” olarak tanımlar (Elias 1986: 152).

Max Weber'in terminolojisinde bu hayatta kalma birimleri, siyasi karakterleri kendilerine özgü, fiziksel gücün kullanımı gibi yollarla tanımlanan örgütlenmelerdir (Weber 1968a: 55). Devlet sadece, şiddet araçlarını tekelleştirme eğilimiyle belirginleşen “siyasi topluluklar”ın gelişiminin nihai bir sonucudur:

Şiddet içeren toplumsal eylem tamamen eski dönemlere ait bir şeydir. Aileden siyasi partiye kadar her türlü grup, üyelerinin çıkarlarını koruması gerektiğinde ve bunu yapabilecek durumda olduğunda her zaman fiziksel şiddete başvurmuştur. Ancak, meşru şiddetin siyasetin ve toprağın bütünleşmesi sonucu tekelleşmesi ve bunun rasyonel bir biçimde kurumsal bir düzene dönüşmesi kesinlikle başlangıçtan beri var olmayıp gelişimin bir sonucudur (Weber 1968b: 904-5).

Fiziksel güç ve iktidar birbiriyle ilişkili kavramlardır. Sadece bireyler ya da gruplar arasındaki toplumsal etkileşimli ilişkilerine uygulandıklarında anlam kazanırlar. İktidar üzerine konuşurken, bunu her zaman iktidar ilişkileri anlamında düşünürüz. Ancak, onun aynı anda her yerde bulunma,

doğrudan olma ve mutlaklık nitelikleri fiziksel gücü tanımlarken, sosyal bilimlerde genel bir kavram olan iktidar, sınırları belli olmayan ve muğlak bir niteliğe sahiptir. Bu, Weber'in tanımında netleşir: "İktidar (*Macht*), bir aktörün, direnç görmesine rağmen toplumsal bir ilişkide kendi iradesini kullanma konumunda olma olasılığıdır; bu olasılığın temellerinin nereye dayandığına bakılmaz" (Weber 1968a: 52).

Bu genel tanımdan hareketle, iktidarın tüm toplumsal ilişkilerin asimetrik yapısal bir özelliği olduğu söylenebilir. Sosyolojik bir kavram olarak iktidar, emrinde iktidar kaynakları bulunan, birbirine bağımlı aktörler arasındaki "dönüştürücü yetenek"tir. İktidar, toplumsal aktörlerin "bir dizi olaya onları bir şekilde değiştirmek için müdahale etme" yeteneğidir (Giddens 1985: 7). Elias'ın temel işlevlerinin üçü de –fiziksel güç, maddi ve sembolik yeniden üretim araçları– iktidarın kaynaklarıdır. Bu çerçevede, iktidarın toplumsal ayrışmanın farklı düzeylerine tabi olan ve çok biçimli siyasi, ekonomik ve ideolojik kaynakları hakkında da konuşabiliriz (krş. Hall 1985: 250). Ancak, fiziksel gücün denetimi ve bir toplumda siyasi düzenin kurulması, fiziksel gücün ötesindeki iktidar kaynaklarının ortaya çıkması ve ayrışması için önkoşullardır.

Eğer iktidar ilişkileri, kişinin dirençle karşılaşmasına rağmen kendi iradesini dayatması olasılığına dayanıyorsa, tek başına bu olasılık, iktidar ilişkilerini sabit toplumsal yapılara dönüştürmeye muktedir değildir. Bu, özellikle siyasi topluluklar gibi toplumsal dayanışma grupları için geçerlidir. Şiddetin doğrudan ve keyfi niteliği, toplumsal düzenlerin oluşması ve sürdürülmesini garanti etmekten çok, tehlikeye atar. Bu durumda, bu düzenlerin istikrarının şiddet araçlarını temel almayan iktidar yapılarıyla açıklanması yeterli olmayacaktır. Weber'in tanımına göre, bu kurumsallaşmış iktidar ilişkileri bir egemenlik sistemi, yönetenler ve yönetilenlerin her ikisinin de meşru gördüğü sabit bir dizi kural oluştururlar. Weber, kişisel istek ya da çıkarlara bakılmaksızın mutlak bir itaat görevi iddiasına dayalı bir egemenlikten bahseder:

...yönetenin ya da yönetenlerin ortaya koyduğu iradenin (emrin), aslında başka bir ya da birkaç kişinin (yönetilenler) davranışını etkile-

diği bir durumdur ve bu etki aslında şöyle gerçekleşir: Yönetenlerin toplumsal açıdan uygun davranışları, yönetilenlerin emrin içeriğini kendi davranışları için bir kural haline getirmeleri şeklinde ortaya çıkar (Weber 1968c: 946).

Weber maddi çıkarların egemenlik ilişkilerindeki önemini de inkâr etmez ve egemenliği otorite kaynaklı egemenlik ve çıkarların buluşması kaynaklı egemenlik olmak üzere ikiye ayırır. Ampirik egemenlik sistemlerinde bu iki tarz her zaman birleşmiştir. Maddi çıkarlara dayalı itaat ile boyun eğilen otorite arasındaki sınır bu nedenle oynaktır (Weber 1968c: 943). Yine de “iktidar,” karşı tarafın direnç göstermesine rağmen iradeyi dayatma anlamına geldiğine göre, her iki egemenlik biçimi de, bu asimetrik ilişkilerin ezilenler tarafından bir şekilde kabul edilmesini gerektirir. Bu durumda, egemenlik yalnızca bir iktidar ilişkisi gibi yorumlanamaz. Bir egemenlik ilişkisinde, yönetenlerin ve yönetilenlerin toplumsal eylemleri, onların meşru olan ya da olmayan özel bir davranış biçimi üzerine düşünmelerine izin veren, ortak bir düzene doğru yönlendirilmiştir.

Meşru bir düzenin sabitlediği iktidar ilişkileri olarak egemenlik kavramı, toplumun maddi ve düzgüsel yapılarını toplumsal güçlerin somut eylemleriyle birleştirir. Bir egemenlik sisteminde toplumsal yapılar, bir topluluğun sosyal yapıları üzerine temellenen toplumsal eylem tarafından oluşturulur ve sürdürölür. Böylece egemenliğin tarihsel yapılarının açıklanması, toplumsal aktörlerin çıkarlarının ve fikirlerinin çözölmenmesini gerekli kılar. Bu bağlamda, Elias’ın kuramsal olarak farklı temel işlevleri gerçekte birbirlerine bağımlıdır. Siyasi bir toplulukta fiziksel gücün tekelleşmesi ve maddi araçlarının dağıtımının meşru bir düzen tarafından doğrulanması gerekir; yine de meşruluk, toplumların üçüncü bir işlevine, yönlendirmenin sembolik araçlarının üretimi ve korunmasına bağılıdır.

Meşruluk, Weber’in egemenlik sosyolojisinin temel kategorilerinden biridir. İktidar kaynakları egemenlik sisteminin dışsal araçlarıyken, meşruluk, bunların içsel olarak doğruluğunun ispatıyla, yani insanların ne zaman ve neden itaat ettiği sorusuyla, ilgilidir (Weber 1991: 78). Weber’in

sınıflamasına göre, egemenliğin üç temel meşrulaştırma biçimi vardır: karizmatik otorite, geleneksel otorite ve yasal otorite.

- Karizmatik otorite, “kendini olağanüstü bir kutsallığa, kahramanlığa ya da bir bireyin örnek karakterine ve onun ortaya çıkardığı ya da emrettiği düzgüsel düzenlere ya da emirlere adamaya” dayanır.
- Geleneksel otorite, “çok eski geleneklerin kutsallığına dair yerleşik bir inanca ve bu inanca göre otorite kullananların meşruluğuna” dayanır.
- Yasal (rasyonel) otorite, “kanun haline getirilmiş kuralların yasallığına ve bu kurallar dahilinde otorite konumuna getirilenlerin emirler vermelerine” dayanır (Weber 1968a: 215).

Weber, bu üç saf meşru egemenlik biçimini birbirinden ayırırken, bize egemenliğin tarihsel biçimlerini çözümlemek için kavramsal bir çerçeve sağlar: “Din dışı ya da dinsel, politik ve apolitik her türlü yönetici güç, bazı saf kategorilerin birer çeşitlemesi ya da bunlara yakınlaşma olarak düşünülebilir. Bu kategoriler, yönetici gücün üstünde hak iddia ettiği meşruluğa bir temel ararken inşa edildiler” (Weber 1991: 294). Karizmatik otoriteyle geleneksel ya da yasal otorite arasındaki fark, karizmatik egemenliğin bir kurallar dizisine bağlı olmamasıdır. Karizmatik otorite durağanlaştırıcı değil, devrimci bir güçtür. Geleneksel veya yasal egemenlik sistemleri sabit toplumsal düzenleri temsil ederken, karizmatik egemenlik olguları temelde toplumsal kriz dönemleriyle bağlantılıdır. Karizmatik otorite, olağanüstü karakterinden ötürü rasyonel ve geleneksel egemenlik biçimlerine keskin bir biçimde karşıdır (Weber 1968a: 244). Ancak karizmatik egemenlik, karizmatik bir liderin kişisel niteliklerini temel alan olağanüstü bir egemenlik sistemidir. Eğer bir geçiş olgusu olarak kalmayacaksa, niteliğini kökten değiştirmek durumundadır. Böylece karizmatik otorite, kalıcı bir ilişki niteliğini almak için ya gelenekselleşme ya da rasyonelleşme eğilimindedir (Weber 1968a: 246).

Elias’ın temel işlevleriyle başlarken, şimdiye kadar ele alınan kavramlar –hayatta kalma birimleri, siyasi topluluklar, iktidar, egemenlik ve

meşruluk- tarihsel olarak farklı toplumsal olguların karşılaştırmalı çözümlemesini yapmaya yarayan araçlardır. Bunların hepsi hem geleneksel, hem de modern toplumlara uygulanabilir niteliktedir ve yeterince soyutturlar. Ayrıca, gelenek ve modernite arasındaki ayrımla nitelendirilmedikleri için, bize modernleşmenin incelenmesinden esas alabileceğimiz kavramsal bir çerçeve sunarlar. Bu çerçeve modernleşmeyi, ampirik olarak değişken biçimleriyle, geleneksel olarak örgütlenmiş toplumları modern toplumlara dönüştürme süreci olarak incelememizi sağlar. Şimdi, bu evrensel kavramlara dayanarak toplumsal kurumların geleneksel ve modern biçimleri arasındaki temel farkları tanımlamamız gerekiyor. Rosenberg'in terimleriyle, geleneksel toplumları modern toplumlardan ayıran bu "büyük uçurum"u, "yapısal kesintiler"i kuramsal olarak nasıl anlatabiliriz?

İDEAL KATEGORİLER OLARAK GELENEKSEL YA DA MODERN TOPLUMLAR

Bu soruya cevap vermek için Weber'in egemenlik sınıflamasına geri dönmemiz gerekir. Geleneksel ve modern arasındaki ayrım burada geleneksel ve yasal/rasyonel otorite kategorilerinde ortaya çıkıyor. Her ne kadar bu iki kategori toplumsal düzenin sabit biçimleri olsa da, içselleştirilme anlamında birbirlerinden farklılaşacakları açıktır. Egemenliğin yasal biçimleri kişisel olmayan amaca ve soyut normlara itaate dayanırken, geleneksel egemenlik biçimleri keskin bir kişisel sadakate ve geleneğin kutsallaştırdığı normlara dayanır. Kişiselliğe dayansa da, geleneksel otorite karizmatik otoriteyle karıştırılmamalıdır. Karizmatik egemenlik sistemlerindeki kişisel liderliğin olağanüstü niteliğinin tersine, geleneksel egemenlik ortak terbiyenin bir sonucu olan kişisel sadakate dayanır. Geleneksel bir liderin meşruluğu "çok eski kurallardan ve iktidarlardan dolayı" iddia edilir ve bu yüzden buna inanılır (Weber 1968a: 226-7). Geleneksel toplumsal ilişkiler doğrudan, kişisel ve değişmez olarak nitelendirilebilirken, modern toplumsal ilişkiler kişisel değildir, resmidir ve değişime tabidir. Eğer bu ayrımı daha da genişletecek olursak, iki ideal kategoride modern ve geleneksel toplum tanımlayabiliriz. Elias'ın temel işlevleri referans alınarak, bu ideal kategorilerin siyasal, ekonomik ve sembolik biçimleri aşağıda anlatıldığı gibidir.

Modern toplumun malların kapitalist bir tarzda üretimi şeklindeki maddi yeniden üretimi kâr merkezlidir, rekabetçidir ve tamamen metalaştırılmış ve parasallaşmıştır. Modern kapitalist üretim, işbölümünün özel bir biçimine dayanır. Bu fabrika tarzı geniş ölçekli sanayide doruk noktasına ulaşan imalata yönelik işbölümüdür. Burada asıl bölünme farklı üreticilerin imal ettiği farklı mallar arasında değil, tek bir malın farklı kısımlarını üreten işçiler arasındadır. Modern ekonomide, tüm ekonomik faktörler –mallar, toprak, para ve bunların bedelleri olan, malın fiyatı, ücret, arazi kirası ve faiz– pazar yapılarına göre örgütlenmiştir. Ekonomik işlemler, amaçlara uygun yolların araçsal ve nicel anlamda hesaplanması olarak tanımlanabilecek biçimsel rasyonaliteyi temel alan toplumsal ilişkileri kurarlar.

Toplumun diğer kesimleri de ekonomik alan gibi biçimsel rasyonalite ilkesini izlerler. Modern devlette siyasi otorite, bu devletin toprağının ve halkının yasallaştırılmış yönetimiyle birlikte örgütlenir. Weber'e göre modern devlet, (başarılı bir biçimde) "belli bir toprak parçası üzerindeki güç kullanımı tekeline dair hak iddiasında bulunan" siyasi bir topluluktur (Weber 1991: 78). Bu, yasalara göre değişime tabi ve resmi bir düzene sahip olan bir yasal otorite üzerine temellenen, zorunlu bir örgütlenmedir (Weber 1968a: 56). Modern ekonomi ve modern siyaset, toplumsal ilişkilerin "birleşik kategorileri" olarak örgütlenmişlerdir. Modern bir toplumda toplumsal eylem, değerleri ve amaçları bilinçli bir biçimde üretilmiş soyut ürünler olan bir sembolik düzene yönlendirilir. Toplumsal düzenin normları "rasyonel olarak kurulmuştur; soyut yasallık duygusuna hitap eder ve teknik eğitimi gerektirir" (Weber 1968c: 1006). Modern dünya görüşü soyut, genel ve açık bir karaktere sahiptir ve toplumsal eylem geleneksel düzenlemelerin kutsallığına değil, resmi bir kurallar ve kanunlar dizisine dayanmaktadır.

Geleneksel toplumlarda ekonomi toplumdan ayrılmamıştır; ama tüm toplumsal örgütlenme sisteminin bir işlevidir (krş. Heinemann 1976). Maddi yeniden üretim, topluluğun toplumsal ilişkileri içinde kalmıştır. "Ne üretim süreci ne de dağıtım süreci malların elde edilmesiyle ilişkili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; ama bu süreç dahilindeki her adım, sonuç olarak gerekli adımın atıldığını garanti altına alacak toplumsal çıkarla-

ra bağıdır” (Polanyi 1957: 46). Böylece ekonomik eylem, salt ekonomik çıkarlara özgü olmayan motivasyonlarla ilişkilidir; kan ve aile bağlarının, dinsel ya da feodal görevlerin, evliliğin, mistik grupların ya da büyücü topluluklarının kurduğu toplumsal ilişkilere dayanır. Emek ve toprak toplumsal olarak birbirine bağlıdır ve geleneksel toplulukların maddi yeniden üretimi ne rekabetçi ne de kâr merkezlidir. Pazar yapıları toplulukların içinde değil, arasında var olur. Geleneksel toplumların yeniden üretimi, pazar yapılarının yerine ataerkil aile yapısı tarafından şekillendirilmiştir. Malların üretimi ve dağıtımı toplama, depolama ve yeniden dağıtımla örgütlenir; bunun biçimlenmesinin merkezinde şef, tapınak, despot ya da efendi yer alır (Polanyi 1957: 52).

Modern devletin bu durumunun karşısında, geleneksel devletlerde fiziksel güç araçlarının denetiminin parçalı bir özelliği vardır. Geleneksel devlet farklı siyasi topluluklardan oluşur ve bu yüzden parçalı bir niteliğe sahiptir. Bir geleneksel devletin ne toprağı ne de halkı bütünüyle devlet yönetiminin denetimindedir ve modern devletin açık pazar sınırları varken, geleneksel devletlerin “merkezin otoritesinin dağıldığı ya da ince bir biçimde yayıldığı” periferideki alanları, sınırları vardır (Giddens 1985: 50). Yönetenlerin siyasi otoritesi, efendinin ailesi üzerindeki ataerkil egemenliğinden kaynaklanan geleneksel meşruluğa dayanır (Weber 1968c: 1006-8). Sembolik düzenin dinsel, mitolojik ya da büyülu bir doğası vardır; normları ve değerleri eski kurallar tarafından kutsallaştırılmıştır ve değişime tabi değildir. Geleneksel dünya görüşlerinin kapalı bir niteliği vardır ve toplumsal eyleme resmi kurallar değil, somut ve açık düzenlemeler rehberlik eder.

Siyasal, ekonomik ve sembolik boyutları yukarıda belirtilen bu iki saf toplum kategorisindeki geleneksel ve modern toplumlar, ister istemez durağan ve ideal bir niteliğe sahiptirler. Değerlendirme anlamında ideal olmamakla birlikte, analitik ve açıklayıcı olmak gerekirse, mantıksal olarak kusesursuz yapılar olmaları açısından idealdirler. Açıklama ve keşfetmeye yaran araçlar olarak onları ampirik durumları anlamak için kullanıyoruz; yine de saf kavramlar hiçbir zaman tam olarak mercek altına alınan durumlara tekabül etmiyorlar. Başka bir deyişle, ne siyasi örgütlenmesi anlamında Osmanlı İmparatorluğu, ne de tarihsel olarak bir modern devlet tasarısı olma

anlamında Türkiye Cumhuriyeti, saf geleneksel birer toplumdurlar. Her ikisinde de, gelenek ve modernite biçimleri bulabiliriz. Her ikisi de burada tarif edilen soyut kavramsal çerçeveye karşılaştırıldığında ayırt edilebilecek toplumsal unsurların bir birleşimine benzeyen toplumsal örgütlenmelerdir. Bu iki ideal kategori temel alındığında, modernleşen toplumlar kesintisiz olan geleneksel ile modern arasında bir yerde konumlanabilirler.

Kuramsal anlamda bu iki ideal kategori açık bir yapısal süreksizlik oluştururlar. Ancak bir tarihsel süreç olarak modernleşme, toplumsal yapıların sürekli gelenekselden modern kategoriye dönüşümü olarak anlaşılmalıdır. Bu tarihsel dönüşümde, yapısal değişimi iki eğilim karakterize eder. İlk olarak, üç temel işlevin arasında ve bu işlevlerin kendi içlerinde gittikçe artan bir farklılaşma vardır. Şiddetin denetimi, ekonomik yeniden üretim ve sembolik yeniden üretim işleri arasında bir kopma eğilimi söz konusudur ve bunlar ayrı siyasal, ekonomik ve kültürel etkileşim sistemleri haline gelmişlerdir. İşlevsel farklılaşma bu üç temel alanda da yaşanır ve hukuk, yönetim, eğitim, üretim ve hizmetler gibi birçok alt sistem kurar. İkinci olarak, modernleşme sürecinde birleştirici toplumsal ilişki kategorileri, yavaş yavaş topluluk kategorilerinin, bireysel stratejiler tarafından belirlenen grup merkezli eylemin, yerine geçer. Topluluk kategorisinde, toplumsal eylem “dışarıdan etkilenmiş ya da gelenekselliğini korumuş tarafların her halükârda birbirlerine ait olduklarına dair öznel duygularına dayanır.” Birleştirici ilişkiler “uygunluk değerleri ya da mantığını” temel alan “rasyonel olarak motive edilmiş çıkarlara uymaya dayanır” (Weber 1968a: 40-41). Duygusal ve gelenek temelli bu toplumsal ilişkileri rasyonel ve çıkar yönelimli birleştirici ilişkilere kaydırma eğilimi, toplumsal birimlerin etkileşim gruplarından ayrılmasıyla da paraleldir. Örneğin toplumsal ilişki geleneksel bir pazar alanında alıcı ve satıcı arasındaki doğrudan etkileşime benzerken, bahsi geçen dünya pazarının bütünüyle farklı bir yapısı vardır. Bireylerin maddi yeniden üretimini küresel bir düzeyle ilişkilendirirken, dünya pazarının yapısı toplumsal ilişkilendirir; ama doğrudan etkileşimden uzaklaşmış soyut bir tarzda kurulmuştur. Modernleşme sürecinde toplumsal ilişkiler, doğrudan etkileşimin yüz yüze karakterini aşarak, gittikçe daha da soyut bir nitelik kazanır.

Bu eğilimler Elias'ın modernleşmeye süreçsel sosyolojik yaklaşım adını verdiği şeyin önemine dair iki örnektir. Modern ulus-devletlerin oluşumu, küresel ekonominin kurulması, rasyonel bilimlerin ve hukukun so-yut gövdesinin yaratılması ve bireyselleşmiş toplumsal kişilik yapılarının oluşumu, Elias'ın “medenileşme süreci” dediği bu uzun vadeli sürecin önemli ve birbirine bağlı yönleridir.

Ancak, Türkiye'nin modernleşmesine ve yeni yeni ortaya çıkan “daha geniş bir Ortadoğu”daki siyasi rolüne ilişkin bu araştırma, ekonomik ve toplumsal yönleri bütünüyle bir kenara bırakmadan modern Türk devleti-nin oluşumunu merkeze alıyor. Bu nedenle, modernleşmenin devlet oluşumuyla daha doğrudan bağlantılı bazı yönlerini daha ayrıntılı bir biçimde kavramsallaştırmamız gerekiyor. Devlet oluşumunun sosyolojik özü, daha önce de bahsi geçtiği üzere, Weber'in yüzyıllar süren uzun bir siyasi süreç olarak tarif ettiği devletin “belli bir toprak parçası üzerindeki egemenlik aracı olarak meşru fiziksel güç kullanımının tekelleşmesi”dir. Bu süreçte modern devlet, daha önce belli bir toprak parçası üzerindeki egemenlik aracı olarak meşru fiziksel güç kullanımını denetleyen özerk kişilerin mallarını ellerinden almıştı. “Devlet onların konumuna geçmişti ve şimdi en yüksek konuma sahip durumdaydı” (Weber 1991: 83).

TEKELLEŞME VE FEODALLEŞME

Norbert Elias, devlet oluşumu süreçlerini açıklamak için bize iki süreçsel sosyolojik kavram sunar: tekelleşme ve feodalleşme. Her iki kavram da, devlet oluşumu sırasında ortaya çıkan ve bizim sonradan Osmanlı-Türk örneğini incelememize yarayacak gelişme hatlarına ve yapısal sorunlara işaret eder. Osmanlı ıslahatına gelince, her iki süreci de aynı anda gözlemleyebiliriz. Bu, bölgesel iktidar sahiplerinin gittikçe artan bağımsızlığı karşısında Osmanlı devletinin feodalleşmeye karşı koymak için devlet iktidarını merkezileştirme ve böylece de tekelleştirme çabasıdır. Elias, “Tekelleşme Mekanizması Üzerine” adlı bölümde devletin fiziksel güç tekelinin kaynaklarının kökenine inerken tam ters yöne gidiyor ve bunu her bireyin ya da küçük grubun diğerleriyle henüz tekelleşmemiş kaynaklar için mücadele ettiği, sınırlanmamış ve şiddetli bir yarış

olarak gösteriyor. (Elias 1994: 351). Tekelleşme mekanizmasının iki aşaması şöyle ayrılabilir:

İlk olarak, serbest rekabet ya da bertaraf etme çekişmeleri aşaması: kaynakların gittikçe daha da az sayıda insanın ve sonunda yalnız bir kişinin eline geçmesi eğilimi, tekelleşmenin oluşması. İkincisi, merkezileşmiş ve tekelleşmiş kaynaklar üzerindeki denetimlerin bir bireyden daha fazla sayıda kimseye geçmesi ve sonunda bir bütün olarak birbirine bağımlı bir insan ağının bir işi haline gelme eğilimi; görece “özel” bir tekelin kamusal hale geldiği bir aşama. (Elias 1994: 354)

Tarihsel Avrupa devlet oluşumunu örneğinde, ilk aşama mutlakıyetçi devlet oluşumunda, ikinci aşama da burjuva devrimleri sırasında devletin “sosyalleşmesi”nde gözlemlenebilir. Ancak, tekelleşmenin oluşumu olgusunu fiziksel gücün iktidar kaynağıyla sınırlamak bir uzak görüş eksikliğidir. Fiziksel gücün tekelleşmesi her zaman vergilendirme tekelinin oluşumunun beraberinde gelir: “Böylelikle mali araçlar bu merkezi otoriteye akar; bu merkezi otorite askeri güç tekeli korur; böylece de vergilendirme tekeli korur” (Elias 1994: 346). Toplumsal ilişkilerin ortaya çıkan devlet tarafından aşama aşama kontrol altına alınması, ekonomik değiş tokuşun parasallaştırılmasıyla paralel gider. Her iki gelişme de merkezi otoritenin sabit organlarının yaratılması sürecinde birbirine bağımlı durumdadır. “Para tüm alıcıları kalıcı bir biçimde merkezi otoriteye bağımlı kılar. Ancak bundan sonra merkezkaç eğilimleri kırılabılır” (Elias 1994: 437). Bu, kolektif vergi katkılarından doğrudan ve bireysel vergilendirmeye geçişin nasıl gerçekleşebileceğini açıklar.

Fiziksel şiddetin tekelleşmesi ve böylece de siyaset ve ekonomi alanları arasında bir ayırımın oluşması, bu alanlarda yeni iktidar kaynaklarının gelişimine olanak tanır. Faal yeni toplumsal sınıflar bu kaynakları tekelleştirir ve devletin iç iktidar dengelerinde bir değişime yol açar. Profesyonel silahlı güçler, girişimciler, bürokratlar ve hukukçular gibi yeni sınıflar gittikçe modernleşen toplumlar egemen konumlar elde ederler.

Avrupa aristokrasisinin yerine bir ekonomi uzmanı sınıfın geçmesi, bu gelişime örnek teşkil eder (Elias 1983: 32); Batı eğitimi görmüş Osmanlı bürokratlarının 19. yüzyıldaki yükselişi de bir başka örnektir. Ancak, fiziksel güç ve vergi tekellerinin kurulması yalnızca siyasal ve ekonomik süreçler değildir. Bunların toplumun sembolik düzeni içinde de dayanakları olması gerekir.

Parçalanmış toplumların devlet öncesi konfederasyonlara ya da patrimonyal* imparatorluklara eklenmesi, evrensel dini sistemlerin yayılmasıyla yakın ilişki halinde gerçekleşti (Giddens 1985: 71). Avrupa örneği, patrimonyal devletlerin dini buyruklara göre sembolik biçimde kurulmalarının çatışma eğilimli doğasını gösteriyor. Avrupa devleti oluşumu yüzyıllarca siyasal ve dinsel görevlilerin arasındaki ve içindeki bir iktidar mücadelesi olarak nitelendirildi. Bu çatışma, toprak mülkiyetine dayanan prensliklerin dinsel yaşam üzerinde siyasi egemenlik kurmayı başardıklarında sona erdi. Bu, 1648'de imzalanan Westfalya Antlaşması'nın sonucunda bölgesel ve dinsel yönden sınırlanan kiliseyle simgelenen ilk modern devletlerin üçüncü kilit tekeliydi (Schilling 1992: 216, 230). Bu devlet kontrollü sembolik düzen çabasını, Türk "laikliği" –Türkiye'deki devlet elitinin Kemalist laiklik ilkesine keskin bağlılığı–başlığı altında, daha ayrıntılı tartışacağız.

Avrupa'daki modern devletlerin, üç temel işlevin iktidar kaynakları üzerinde en azından kesin olmayan bir denetim kurabildiği tekelleşme süreci, devlet oluşumuyla yakından bağlantılı diğer gelişmelere paralel gitmişti. İlk olarak, kamusal bilgi alanı vardır. Bilginin resmîleştirilmesi, metinleştirilmesi ve merkezleştirilmesi, idarede ve böylece de yönetimde kullanılacak olan soyut bilgi bütünü'nün kurulmasının ve tekelleşmesinin koşullarıdır. "Bilginin depolanması ve denetimi yoluyla, yönetici iktidarın harekete geçirilmesi olarak gözetim, yazılı bir dilin standartlaştırılmasına, resmîleştirilmesine ve uygulanmasına dayanır" (Giddens 1985: 181). Ayrıca, modern devletin halkını gözleme kabiliyeti iletişim araçlarının gelişimine bağlıdır. Yollar ve demiryolları gibi modern ulaşım hatları ile telgraf sistemlerinin ve elektrik güç kaynaklarının kurulması sadece ekonomik

* Babadan ya da akrabalarından geçen mirasa ait; ana babadan kalma –ç.n.

amaçlara hizmet etmez, aynı zamanda modern devletin gözetim ve denetim kapasitesini de artırır.⁴ İkinci olarak, bireyin toplumsal anlamda disiplin altına sokulması vardır. Oestrich, insanların ahlaki, zihinsel ve psikolojik yapısındaki bu değişimi, siyasi gücün Avrupa mutlakiyetçiliği dönemindeki merkezileştirilmesiyle paralel yürüyen temel bir süreç olarak tanımlar (Oestrich 1980: 187). Norbert Elias ise iktidarın tekelleşmesi ve merkezileştirilmesiyle “bireysel öz denetimin sosyojenik* aygıtı”nın oluşması arasındaki bağlantıyı, dış denetimden kendini geri çekmeye geçiş başlığı altında ele alır (Elias 1994: 447).

Burada, tekelleşme başlığı altında genel hatlarıyla ele alınan süreçlerin doğrusal devlet oluşumu şeklini almadığı tekrarlanmalıdır. Bunlar, devlet benzeri siyasal oluşumların da tarihe karışabileceği, bütünüleyici olan ve olmayan tarihsel gelişmelere bağlıdır. Elias bu bütünüleyici olmayan gelişmeleri başka bir süreçsel sosyolojik kavramın, feodalleşmenin, yardımıyla sınıflandırıyor. Yazar, bu kavramı, Batı Fransa’da 10. ve 11. yüzyıllarda gerçekleşen merkezileşme yerine tarihsel yerinden yönetim deneyimine dayandırıyor. “Hükümetin ve toprağın yavaş yavaş merkeziliğini yitirmesi, toprağın, orayı fetheden liderin denetiminden tümüyle savaşı sınıfa geçmesi ‘feodalleşme’ diye bilinen süreçten başka bir şey değildir” (Elias 1994: 286). Ancak, Elias’ın feodalleşme kavramını Türk devlet oluşumunun bir açıklaması olarak kullanmak, modern devletin oluşumunda Avrupa feodalizminin zorunlu bir aşama olarak kabul edildiğini göstermez. Bu kavram, egemenlik sistemlerinin hangi koşullar altında devletin kuruluş süreçlerinde parçalanma eğiliminde olduğunu anlamak için kullanılmaktadır. Askeri, birleşik prenslik ve malikâneci-aristokratik şeklinde üç aşamalı olarak gelişen ve 11. yüzyıldan 19. yüzyıla dek uzanan “anayasal bir sistem” olarak Avrupa feodalizmi, Avrupa tarihine özgü bir durumdur (Hintze 1970: 23).

Max Weber’in terminolojisine göre, feodalleşmeyle bağlantılı yapısal sorunlar “idari kaynakların ayrıştırılması” olarak adlandırılır. Siyasal anlamda egemenlik, temelde, kurulu düzene bağlı bir idari örgütlenmeye dayanır (Weber 1968a: 53). Egemenliğin korunması idari araçlara bağlıdır

* Toplumsal; toplumun dayattığı; toplumsal etki, değerler ya da baskılara göre motive edilmiş –ç.n.

ve her türden egemenlik hem kendini ifade eder, hem de yönetim işlevi görür (Weber 1968c: 948). Tüm egemenlik sistemlerinin sürekliliği, egemenlik sistemini dışsal olarak temsil eden ve siyasi düzenin yürümesini garanti altına alan bir yönetim kadrosunun varlığına dayanır. İdaredaki iktidarın zorunlu temsilinin düzenleme altına alınması, siyasal egemenliğin idari yapısı açısından önemlidir. Başka bir deyişle, kadronun idari araçlara sahip olup olmadığı ya da bunlardan ayrı olup olmadığı önemlidir. Bu ayırım genellikle tüm idari örgütlenmeler için geçerlidir ve idari araçlara sahip olma Elias'ın feodalleşme adını verdiği şeydir.

Yönetim olarak egemenlik ve egemenlik sistemlerinin parçalanması arasındaki bağlantı Weber'in "patrimonyal devlet" kavramında daha açık bir hal alır. Patrimonyalizm aile, ev ya da klan gibi bürokrasi öncesi ataerkil örgütlenmelerin mekânsal ve toplumsal boyutlarını aşan geleneksel otoriter sistemlerin oluşumunun bir sonucudur. "Böylece patrimonyal egemenlik, özel bir ataerkil egemenlik durumudur: Ev içindeki otoritenin, toprağın devredilmesi ve bazen de teçhizatın evin erkek çocuklarına ya da diğer bakıma muhtaç kimselere devredilmesi yoluyla merkeziliğini yitirmesi" (Weber 1968c: 1011). Bazı patrimonyal egemenlik biçimlerinde, örneğin Avrupa ortaçağının malikâne sisteminde, patrimonyal yöneticinin idari kadrosu yönetsel araçlara ve böylece de siyasal ve ekonomik iktidar kaynaklarına sahip olabilir. Eğer bu sahiplik durumu devam eder ve vasallar, eyalet yöneticileri, bölgesel yöneticiler ya da toprak vergisi yükümlüleri kendi bağımsız siyasal otoritelerini kurarlarsa, patrimonyal devlet parçalanır ve bir feodalleşme süreci gözlemlenebilir. Feodalleşme özellikle fiziksel güç araçlarının denetimini etkilediğinde tehlikeli bir hal alır. Bir egemenlik sistemin idari kadrosunun fiziksel şiddeti ele geçirmesi devlet yapılarının bütünüyle parçalanmasına yol açabilir. Kısacası modern devletlerin oluşumu, tarihsel olarak birbiriyle bağlantılı olan tekel oluşumu ve feodalleşme süreçleriyle tanımlanır.⁵

TOPLUMSAL AKTÖRLER, HEGEMONYA BLOKLARI VE TOPLUMSAL YAŞAM ALANI

Şimdiye kadar unsurları ortaya konan kavramsal çerçeve, modernleşme süreçlerinde gerçekleşen yapısal gelişmeleri anlamamıza yardımcı

olur; ancak toplumsal yapılar, onları kuran, güçlendiren ve değiştiren aktörler olmadan var olamazlar. Toplumsal yeniden üretim biçimlerinin özel bir dönüşümü olarak modernleşme aynı zamanda toplumsal aktörlerin oluşumu ve biçiminin dönüşümü anlamına da gelir. Toplumsal grupların yükselişi ve düşüşü, üç temel işlevdeki iktidar kaynaklarının farklılaşmasıyla bir arada gerçekleşir. Toprağın ve emeğin metalaşması ve ekonomik değiş tokuşun parasallaşması, malikâne sisteminin geleneksel ilişkilerini yok eder. Toprak sahibi soylu sınıf ve köylüler arasındaki asimetrik ama karşılıklı ilişkide siyasal ve ekonomik işlevler bütünleşmiştir ve bu ilişkiler özel mülk sahipleri ile kırsal bölgelerdeki işçilerin bir sözleşme altında birleşmesine neden olur. Siyasal ve ekonomik işlevlerin ayrılması yeni bir toplumsal oluşumlar dizisi bütünü yaratır. Geleneksel toplumlar, parçalı, kabile ya da malikâne niteliğine sahip toplumsal ilişkileri temel alan yarı bağımsız topluluklardan oluşurlar. Bu toplumların yerini zamanla, bireyin bütüncül olarak değil, belli rollere ve çıkarlara göre katılım gösterdiği modern ortaklık örgütlenmeleri alır.

Modern bürokratik devletin oluşumu, devlet aygıtının içsel farklılaşmasının neden olduğu farklı iktidar kaynaklarıyla ilişkili yeni toplumsal grupların ortaya çıkışını beraberinde getirir. Bu modern aktörler polis ve ordu gibi fiziksel güç organlarına sahip olan, yürütme, yasama ve yargı güçlerinin ayrıştığı ve eğitim sistemi bulunan modern devletin işlevsel bölünmesiyle benzerlik gösterir. Diplomatlar, memurlar, avukatlar, ordu görevlileri, öğretmenler ve entelijensiyanın oluşturduğu bu heterojen orta sınıf, modern ulus-devletin yasal otoritesinin kurulması ve sağlamlaşması için verilen siyasi mücadelede büyük rol oynar. İktidar kaynaklarının geleneksel ve modern toplumsal aktörler arasında özel bir biçimde dağıtılması ve onların toplumsal eylemine rehberlik eden fikirler, modernleşmenin tarihsel gidişatını da belirler. Osmanlı ıslahatları devlet oluşumu, modern toplumsal aktörler ve sembolik düzenin dönüşümü arasındaki bu dinamikler için iyi birer örnek teşkil eder.

Ayrıca, geleneksel ve modern güçler yalnızca iktidar konumları için yarışmazlar; kendilerini diğer rakiplerden korumak için ittifaklar da kurarlar. Modern bir devletin tarihsel oluşumunda hegemonya bloklarının olu-

şumunu, yani “devlet iktidarının nihai olarak dayandığı toplumsal güçlerin biçimleniş”ni (Cox 1987: 105) gözlemleyebiliriz. Geleneksel ve modern toplumsal aktörler yalnızca oluşmakta olan bir ulus-devletin kurumsal düzenini değil, siyasal düzeninin dünya görüşünü de biçimlendirirler. Hegemonya blokları, bunlar arasında özel bir işbirliği sonucu oluşabilir. Almanya örneğini ele alan Norbert Elias, hegemonya bloğunun oluşumu ve Almanlara özgü ulusal karakter arasındaki bağlantıyı inceledi. 19. yüzyılda gerçekleşen Alman devleti oluşumunda, orta sınıfın bir kesimi ve toplumun modern burjuva katmanları güçlerini Alman aristokrasisiyle birleştirdi. Çıkarların uzlaşması, burjuvazi ve aristokrasi güçlerinin tutum ve değerlerinin harmanlanmasıyla sonuçlandı. Bu nedenle Almanların “ulusal” niteliğinin, disiplin ve kayıtsız şartsız itaat gibi askeri değerlerin oynadığı baskın rol ve Almanya’nın ilk dönem devlet elitinin oluşturduğu hegemonya bloğunun özel toplumsal yaşam alanının birer türevi olduğu söylenebilir (Elias 1990).

Pierre Bourdieu ve Norbert Elias’a göre toplumsal yaşam alanı, bireyselliği ortaya çıkaran bir çerçeve sunan, tarihsel ve toplumsal olarak inşa edilmiş üretken ilkelerden oluşur. Elias’a göre toplumsal yaşam alanı birey ve toplum arasındaki ilişkiyi gösterir (Elias 1991: 244). Elias, “diğerlerinden farklı olabilecek her bireyin, toplumdaki diğer üyelerle paylaştığı bir görüntüsü olduğuna” işaret eder. Bu görüntü, önceden de olduğu gibi bireylerin toplumsal yaşam alanını, yani bireyleri toplumun diğer üyelerinden farklılaştıran kişisel niteliklerin yetişeceği toprağı oluşturur (Elias 1991: 182). Kökleri toplumsal yaşam alanında bulunan dünya görüşü, bireysel eylem stratejilerinin yer aldığı genel bir bilişsel [*cognitive*] ve düzgüsel [*normative*] kaynak birikimi sağlar. Yaşam alanı, eylem biçimlerinin “üretken grameri” olarak toplum ve birey ile yapı ve eylem arasında bir ilişim oluşturur (Bourdieu 1992: 33). Bu üretken ilkeler, toplumsal grupların çıkarlarını gözetirken kendilerine özgü eylem biçimleri oluşturmak için kullanacağı araçlardır. Böylece, rasyonel olarak ölçülen araçlar bu fikir dizisinin ışığında eyleme dönüşürler.

Toplumsal yaşam alanı kavramı, öncelikle tarihsel köklere sahip toplumsal yapılanmalar olan bilişsel ve ideolojik biçimlerin somut aktörle-

rin eylemini nasıl etkilediğini gösteren deneyime dayalı doğru bir araç gibi görünür. İkinci olarak, toplumsal yaşam alanı kavramı toplumsal yapının özel bir grup aktörün zihinsel işleyiş düzenine nasıl ulaşabildiklerini açıklayabilir. Bu açıklama, Marksizmin altyapı ve üstyapı modelinin kaba bir uygulaması olarak saptama yapma anlamında değil, toplumun maddi ve fikri yapılarının birbiriyle bağlantılı bir ilişkisi olduğu gerçeğinin farkına varma anlamında bir açıklamadır. Toplumun siyasal ve ekonomik yapıları, kolektif aktörlerin toplumsal yaşam alanıyla bağlantılı olsa da, bu araştırma açısından, yapısal değişimin ve toplumsal yaşam alanının değişiminin her zaman paralel gitmek zorunda olmaması önemli bir noktadır. Toplumsal yaşam alanının tarihsel ve toplumsal yapılanmaları, değişime dair sorumluluklarını vurgularken, toplumsal yaşam alanı ayrıca grupların ve bireylerin toplumsallaşması sonucu elde edilen sabit bir yerleşimi olarak da kalır. Böylece, hızlandırılmış modernleşme dönemlerinde toplumsal yaşam alanı değişen toplumsal ve siyasal yaşam alanlarının yapılarına karşı zaman dışı (anakronik) bir hale de gelebilir (Müller 1986: 164).

Sembolik dünyanın bilişsel biçimlerinin sürmesi elit grupların ve genel nüfusun görece olarak sabit yaşam alanı karakterine bağlıdır ve en iyi, bir örnek ile gösterilebilir. Şerif Mardin, Türkiye siyasetindeki merkez-çeper ilişkileriyle ilgili makalesinde Osmanlı devleti ve onun aslen kırsal nüfusu arasındaki devasa uçurumu inceler. Kırsal nüfus mahkeme, devlet görevlileri ve siyaseti “uzak tutuldukları merhametsiz bir şey”in unsurları olarak görür. Devlet ve halk arasındaki bu korkutucu iktidar ilişkisi köylü halkın kullandığı “siyaset” kelimesinin taşıdığı anlam bağlamında da yüzyıllar boyu sürmüştür. 1960’ların sonlarında yapılan bir araştırmaya göre, “modern Türkçe’deki ‘siyaset’ kelimesi hâlâ Osmanlı dönemindeki korkunç bağlamını koruyordu; bu kelime resmi devlet dilinde, devlet işleri yüzünden verilen ölüm cezasıyla eşanlamlı olarak kullanılıyordu” (Mardin 1973: 173).

Son olarak, modern Türkiye’nin oluşumunu çözümlerken kavramsal çerçevenin bize tamamıyla sistematik anlamda bir fayda sağlayacağını tekrarlayalım. Bu çerçevenin uygulanmasının ne düzgüsel iddiaları var, ne de herhangi bir tarihsel determinizmi ima ediyor. Ayrıca, modernitenin si-

yasal, ekonomik, kültürel ya da toplumsal yönlerinin modernleşme sürecinin bütünü üzerinde kuramsal anlamda belirleyici bir niteliği olmaması bizim yaklaşımımızın temel bir varsayımıdır. Tam tersine bu kuramsal çerçeve, çoğulcu bir modernite kuramı olarak bize soyut ve genel bir karşılaştırma standardı kazandırır ve modernleşmenin farklı tarihsel durumlarda edindiği birçok somut yörüngenin özelliklerinin farkına varmamızı sağlar. Bu bölümde adı geçen genel kavramlar, farklı yüzleri Ernst Bloch'un "çağdaş olmayanın çağdaşlığı" (krş. Bloch 1985) dediği şeyin bir sonucu olan modernleşen toplumların parçalı ve eşitliksiz doğasını analitik olarak anlamamıza yardımcı olacaktır. Toplumlar bütünsel bir toplumsal yeniden üretimi temsil ederken, modernleşmenin onları modern ve geleneksel unsurların bir arada var olduğu, eşitliksiz ve çağdaş olmayan toplumsal yamalar olarak yapılandığı bir gerçektir. Yanyana gelen bu yamaların –Türkiye örneğinin– tarihsel inşasını anlamak için bir temel oluşturmak moderniteyi kavramsallaştırma çabamızın şimdi karşılamak zorunda olduğu bir görevdir.

ISLAHAT VE GERİLEME

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERNLEŞME

İLK DÖNEM OSMANLI İSLAHAATLARININ KARAKTERİ VE NEDENLERİ

Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) yeni ordunun kuruluşunu 1826 yılının 15 Temmuz'unu 16 Temmuz'a bağlayan gece ilan etmesinden yalnızca iki hafta sonra imparatorluk ordusunun belkemiğini oluşturan yeniçeriler ayaklandı. Osmanlı ordusunun eğitim ve donanımlarını Avrupa standartlarına göre yeniden düzenleme planları ve yeniçerilerin bir bölümünün yeni kurulan kolordulara katılmaya zorlanması, yeniçerilerin sahip oldukları imtiyazlar karşısında açık bir tehdit olarak algılanmıştı. Galeyana gelmiş bir kalabalığı peşine takan beş yeniçeri taburu, kışlalarının yer aldığı ve yeni birliklerin çalışmaya başlamış olduğu Atmeydanı'nda toplandı.

II. Mahmud, benzer bir ayaklanma sonucu tahttan indirilen selefi Sultan III. Selim'den (1789-1807) farklı olarak, isyanı önceden bekliyordu ve asilerle karşılaşmaya hazırды. Dahası, yeniçeriler ulemanın desteğini alamadılar ve hatta isyan kendi makamlarından bile pek destek görmedi. 1807 yılının Mayıs ayında III. Selim Nizam-ı Cedit ordularını kuramadan ve şeyhülislamın yayınladığı bir fetva sonucu tahttan indirilmişti. Oysa II. Mahmud ve onun yeni orduları isyanı bastırabilecek durumdaydılar. 17 Haziran 1826'da Sultan'ın bir fermanıyla yeniçeri alaylarının kaldırıldığı duyuruldu.'

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun seçkin birlikleri olan ve sadece padişah ile Osmanlı devletine bağlı olan yeniçeriler "devlet içinde devlet" haline gelmişlerdi. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda merkezi iktidarın zayıflamasıyla birlikte, bu egemenlik aracı yavaş yavaş iktidar mevkileri ve devlet kurumları üzerindeki denetimi ele geçirdi. 1628'de ilk kez, eski bir yeniçeri kumandanı, ulemanın desteğiyle veziri azam olarak atandı (İnalçık 1964: 46). O günden itibaren yeniçeriler belli bölgelerin ileri gelenleri ile alt düzey ulemeden oluşan geleneksel toplumsal güçlerin oluşturduğu geçici koalisyonlar kurabiliyor ve siyasi liderliğin islahat giri-

şimlerini durdurmak amacıyla halk desteğini kaybetmiş padişahlara karşı toplumsal ayaklanmaları kışkırtabiliyorlardı.³ Yeniçeriler 18. yüzyılın sonunda yozlaşarak sadece kendi gelenekleri ile ayrıcalıklarını özenle koruyan bir askeri sınıf haline gelmişti. O sırada, imparatorluğun eski askeri gücünün çekirdeği olan yeniçeriler, Osmanlı devletini eski düşmanlarına karşı koruyamayacak durumda olmakla birlikte hâlâ içerideki ıslahatı engelleyecek kadar güçlüydü. 1826 yılında yeniçerilerin katledilmesinden ve yeniçerilik kurumunun kaldırılmasından sonra, bu geleneksel çıkarların oluşturduğu koalisyonlar fiziksel güçlerinden yoksun kaldılar. Bu da, merkezi devlet denetimini güçlendirmeyi amaçlayan askeri, idari ve yasal ıslahat döneminin başlangıcına damgasını vurdu.

Daha önce de belirtildiği gibi, III. Selim'in ıslahat çabaları 19. yüzyıldaki Osmanlı ıslahatının bir başlangıcı olarak görülebilir. Selim'in Avrupa âdetlerini ve Fransız danışmanları kabul etmesi, her zaman yüceltilen geçmişin geleneksel kurumlarını onarmaya yönelik Osmanlı padişahlarının alışılmış yaklaşımından açık bir sapmaya işaret eder.⁴ ıslahat yapmaya kararlı olan ve bunların gereğince uygulanmasını sağlamak için çabala-yan da yine III. Selim'in kendisiydi.⁵ ıslahatları iç direniş, kötü mali idare, müzmin kayırma ve yolsuzluk ve kemikleşmiş bürokrasinin bu çabaların amaçlarını "devlete hizmetten kendine hizmete" çevirme eğilimi yüzün-den (Findley 1972: 395) hedeflerine ulaşmasa da, III. Selim'in iktidarı Batı'yla yeni iletişim kanalları açtı. Yeni açılan askeri okullara yabancı eğitimcilerin atanması, yönetim kadrosunun Avrupa'ya gönderilmesi ve Londra, Viyana, Berlin ve Paris'te ilk kalıcı Osmanlı elçiliklerinin açılması, Batılı fikirlerin ve pratiklerin Osmanlı İmparatorluğu'na yayılması için kurumsal bir temel sağladı (Zürcher 1993: 23-6).

Askeri meseleler, II. Mahmud iktidarında da III. Selim'in kararsız yaklaşımının arkasında olduğu gibi ıslahatın en temel itici unsuruydu. II. Mahmud'un ıslahatı, yeniçerilerin son ciddi isyanını etkili bir biçimde bastırdıktan sonra, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adını alan modern bir ordunun kurulmasını ağırlık verdi (Levy 1971: 21). Yine de modern bir ordunun kurulması devletten yeterli derecede mali kaynak gelmeden mümkün değildi. Böylece askeri ıslahat ister istemez vergi yönetimi için merke-

zileşmiş yapıların oluşturulmasını gerektirdi. Mahmud'un ıslahat çabalarının önüne çıkan en temel sorunlardan biri, ordu ve yönetim için eğitimli bir kadronun bulunmayışıydı. 1836'da az sayıda Prusyalı ve İngiliz görevli İstanbul'a gelse de, onların mesleki eğitimdeki ve yeni askeri liderliğin oluşumundaki etkileri uygulamada etkisiz kaldı. Çoğu okuma yazma dahi bilmeyen Osmanlı subaylarının eğitim düzeyi çok düşüktü ve II. Mahmud'un kurduğu askeri okulların çalışma programları, okuma yazma, aritmetik, Arapça ve askeri taktikler gibi temel konularla sınırlıydı (Levy 1971: 24-34).

Babîlî Tercüme Odası'nın kurulması ve bunun büyüklük ve öneminin 1833'ten sonra artması, daha sonra yeni modern Osmanlı bürokrat sınıfının ortaya çıkışı için bir kurumsal çerçeve haline gelecek olan gelişmenin başlangıç olarak görülebilir.⁶ Tercüme Odası 19. yüzyıl bürokrasisinin önde gelen üç devlet adamından ikisi olan Ali ve Fuat Paşaların siyasi kariyerlerinde bir sıçrama tahtasıydı (Findley 1972: 404). Bu modern bürokrasi çekirdeğinin çevresinde, hükümetin bakanlıklar ve idari alt kademelerde birimsel olarak örgütlenmesi gelişti. Yeni devlet hizmet alanlarının Osmanlı yönetimine dahil olmasına işaret eden yeni bürokratik yapılar oluştu (Chambers 1964: 319-20). Yine de, II. Mahmud'un iktidarı sırasındaki yönetim, etkili bir aygıt olmaktan ve modern bir devletin gereksinim duyduğu egemenlik sistemini koruyabilecek bir bürokratik yapıya benzetmekten uzaktı. III. Selim ve II. Mahmud'un ilk dönem ıslahatını önemli kılan, onların başardığı şeyler değil, kendine özgü bir Türk modernleşmesinin temellerini atmış olmaları gerçeğiydi. Bu, askeri-bürokratik bir elitin etrafında, yukarıdan aşağıya bir modernleşme olarak açıklanabilir.

Bundan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapıları hızla değişti. Bu, 1839'daki Tanzimat Fermanı'yla başlayan ve 1878'de Sultan II. Abdülhamid'in ilk Osmanlı parlamentosunu feshetmesiyle sona eren Tanzimat döneminin bir sonucuydu.⁷ Tanzimat-ı Hayriye döneminde, imparatorluğun yargı, yönetim ve eğitim yapısına modern unsurlar yayıldı ve iktidar kaynakları doğrudan ıslahat süreçleriyle bağlantılı olan modern toplumsal güçler oluştu.⁸ III. Selim ve II. Mahmud'un devlet aygıtı için modern yönetim kadrosu yaratma girişimleri böylece hız kazandı ve "iktidarın merkezi saraydan Babîlî'ye, bürokrasiye, kaydı" (Zürcher 1993: 52). Os-

manlı İmparatorluğu'nun iktidar bloğundaki askeri-bürokratik öge yalnızca II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi iktidarı sırasında (1876-1908) geri plana düşürebildi. Ancak, 1908'deki Jön Türk devrimiyle birlikte yeni elitin askeri kanadı egemen konumunu yeniden kazandı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yolunu açtı.

Osmanlı ıslahatının ardındaki yapısal sınırlamaları anlamak için, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel düzenine bir bakacağız. Sonra, feodalleşme kategorisine başvururken, modernleşme sürecinin bu geleneksel düzen üzerindeki genel etkisi incelenecek. Üçüncü olarak, "Doğu Sorunu" denilen olgunun tarihsel ve yapısal arka planı karşısında Tanzimat'ın siyasi-idari ıslahatı tartışılacak.⁹ Ayrıca, ıslahat ile modern toplumsal güçlerin içeride oluşturduğu muhalefetin yükselişi arasındaki ilişkiyi inceleyeceğiz. Bu bölümün dördüncü kısmı "Hamid dönemi"yle, Sultan II. Abdülhamid'in "Jön Türk Hareketi"nin iktidarı devralmasıyla sona eren despotça iktidarıyla ilgilidir. Sonra, II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi ve Panislamist duruşuna ve aynı sıralarda doğan Türk milliyetçiliğine dair bir çözümleme yapacağız. Bunu, Hamid döneminde son bulan ekonomik ve siyasi gelişmelere bakarak gerçekleştireceğiz. Bu bölüm, Türk modernleşmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sırasındaki genel yapısı ve özelliklerine ilişkin son sözlerle bitecek.

ISLAHAT SÜRECİNİN ARDINDA YATAN TARİHSEL VE YAPISAL KOŞULLAR

Tanzimat'ı daha ayrıntılı bir biçimde incelemeden önce, Osmanlı'nın ıslahat sürecinin ardındaki yapısal sınırlamalara ve toplumsal güçlere bir bakmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesini tetikleyen şey, siyasi katılım hakkı isteyen ve kendi mülkiyet hakları için bir yasal düzenleme talebinde bulunan, ekonomik anlamda kendine güvenen bir burjuvazinin amaçları değildi. Osmanlı ıslahatı yukarıdan modernleşmenin klasik bir örneği olarak başladı ve böyle devam etti. Bu tür bir modernleşme, hâkim saray elitiyle yönetimin ve ordunun üst kademelerinin siyasi çıkarlarının korunmasına yönelikti (Davison 1963: 6-8). Bu ıslahat ne yükselen bir burjuvazinin ne de "aydınlanmış bir mutlakıyetçilik"¹⁰ ruhunun çıkarlarına göre belirleniyordu. Islahatlar, gitgide daha fazla, Avru-

palı güçlerin ve Batı medeniyetinin egemenliği altına giren bir dünya konjonktüründe imparatorluğun bütünlüğünü koruma çabası haline geliyordu (Davison 1963: 6). Modern bilimsel bilginin ve Batılı devletlerin örgütsel yöntemlerinin benimsenmesi, bu amaç için doğru araç olarak görüldü. Bu nedenle, yenicerilik kurumunun kaldırılmasından sonra Osmanlı devlet elitini oluşturan yeni bir egemen sınıf meydana geldi ve bu blok, iktidar kaynakları padişaha bağlı olan geleneksel güçler ile devlet aygıtının modernleşmesiyle bağlantılı modern toplumsal güçlerin oluşturduğu bir koalisyondur. Bu heterojen koalisyonun ortak paydası, devlet aygıtını iç ve dış tehditlere karşı koruma arzusu idi. “Dış ve iç güvenlik olmadan, başka bir siyasi yenden yapılanma çalışması anlamsız görünüyordu” (Hale 1994: 13).

Tarihsel olayların akışında, imparatorluğun gerilemesinin izlenebileceği net bir dönüm noktası görülmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması, sadece bugünden geçmişe bakıldığında toplumsal güçlerin ve yapısal değişimlerin karmaşık bir etkileşimi şeklindeki doğrusal bir süreç haline geliyor. Yine de, bir değişim rüzgârına işaret eden birçok olay bulunmaktadır. Örneğin Bernard Lewis, Karlofça Antlaşması’nı (1699) bir dönemin sonu ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak görüyor: “Bu, Osmanlı İmparatorluğu’nun bir savaşta yenilen taraf olarak barış antlaşması imzaladığı ve uzun süredir Osmanlı yönetiminde bulunan ve İslam hanedanlığının bir parçası olarak görülen geniş toprakları kafır düşmana bırakmaya zorlandığı ilk olaydır” (Lewis 1961: 36). Carl Brown’a göre, dönüm noktası Küçük Kaynarca Antlaşması’dır (1774). Osmanlı-Rus Savaşı’nı sona erdiren bu antlaşma, imparatorluğu, bağımsızlığı ve Karadeniz üzerindeki egemenliği ilan edilen Kırım Hanlığı’ndan yoksun bıraktı (Brown 1984: 23). Osmanlıların Viyana yenilgisinden (1683) Yunan Bağımsızlık Savaşı’na (1821-1829) kadarki bütün olaylar, Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülmesinin başlangıcı olarak görülebilir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldan bu yana Avrupa’daki iktidar mücadelesinin içine gittikçe daha da olumsuz bir biçimde sürüklendiği tarihsel bir gerçektir.

Osmanlı İmparatorluğu değişen bir ittifaklar ve çatışmalar ortamında, Rusya, Habsburg İmparatorluğu, Büyük Britanya, Fransa ve Prusya’nın oluşturduğu Avrupa beşgeninin altıncı oyuncusu haline geldi. İmparator-

luk, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan bu yana, Birinci Dünya Savaşı sonrasında çok büyük toprak kayıplarına ve nihai olarak da çöküşe yol açan sürekli bir iç ve dış savaş halindeydi." Ancak, Osmanlı islahatını yalnızca Avrupa'daki iktidar mücadelesine bağlamak yanlış olur. Devlet iktidarını merkezileştirme ve orduyu modernleştirme çabalarının arkasında güçlü bir iç uyarıcı unsur da vardı ve bunun sebebi de imparatorlukta toplumsal dönüşümlerdi (Karpas 1972: 243). İçerideki en önemli islahat itkisi, aslen tarımcı patrimonyal bir imparatorluğun çeperlerinin yönetiminde kendini gösteren merkezkaç güçlerden geldi. Çağlar Keyder buna "patrimonyal kriz" adını verir (Keyder 1997: 30-31). Böylece Osmanlı devleti, oluşmakta olan uluslararası sistemde yeni rolünü bulmak için mücadele ederken, kendi içindeki feodalleşme sürecinin yarattığı tehlikelerin altındaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı ulus-devletlerin merkezileşmiş iktidar kaynaklarıyla karşı karşıya geldiği sırada güçlü, meydan okuyan bir konumdan Avrupa güçlerinin elindeki hasta bir devlete dönüştüren de, kendi patrimonyal yapısının eksiklikleriydi.

Geleneksel Toplumsal Düzen ve Avrupa Modernleşmesinin Etkisi

Patrimonyal yönetimin yapısal tehlikelerine rağmen Osmanlıların gerçekten güçlü bir merkezi devleti bu kadar uzun bir süre koruyabildiği düşünüldüğünde, işlerin bu şekilde değişmesi şaşırtıcıydı. İmparatorluğun temel toplumsal katmanlaşmasına göre halk iki temel gruba bölünmüştü: Askeriye, "padişahın imparatorluğa ait bir diplomayla dini ya da idari güç devrettiği kişileri, yani sarayın ve ordunun görevlilerini, devlet memurlarını ve ulemayı" yani Osmanlı devlet elitini temsil ediyordu. İmtiyazlı askeri sınıf vergiden tamamen muaftı. Reaya ise vergi veren Müslümanlardan ve Müslüman olmayan tebaadan oluşan bir topluluktan (İnalçık 1964: 43-4).

İmparatorluğun toplumu bu yatay katmanlaşmanın yanı sıra, millet sistemi adı verilen dikey bir ayrıma da sahipti. İslam hukuku göre tek tanrılı toplulukların iç işlerini özerk bir biçimde örgütlenme hakkı bulunuyordu. Toplulukların dini liderleri, merkezi yönetimin karşısında kendi halkını temsil ediyordu. Kamusal düzeni ve vergilerin ödenmesini sağlamak onların yükümlülüğüydü. Yalnızca bu düzenin ihlali durumunda

merkezi yönetimin milletin işlerine karışmasına müsaade ediliyordu (Shaw 1971b: 91).

Merkezi devletin kontrolündeki geleneksel kuvvetler ayrılığı sistemi, imparatorluğun araçlar vasıtasıyla yönetilme ihtiyacının bir sonucu olan ve merkezden kopma eğilimi taşıyan güçlerin üstesinden gelebilirdi. Osmanlı yöneticileri ele geçirdikleri topraklardaki bölgesel aristokrasiyi yok etti ve yönetim işlerini sadece orduya, atanmış sivil ya da dini görevlilere emanet etti. Meşruiyet kaynağı ve maddi açıdan üç işlevsel grup da merkeze bağımlıydı. Ulema, devlet memurları ve Osmanlı ordusunun iki profesyonel bölümünü oluşturan yeniçeriler ve sipahiler padişahın liderliğinde klasik Osmanlı devlet kurumlarının hegemonya bloğunu oluşturdular.

Padişah ücretli hizmetlere bir alternatif olarak, araçlarına ekonomik üretim fazlasından para kazanabilecekleri bir toprağı tahsis ederdi. Ancak aslen sipahilere tahsis bu topraklar, tüm toprakların padişaha ait olması ilkesine bağlı olarak (miri) geçici bir niteliğe sahipti. Tımar olarak bilinen bu toprak tahsisi, sadece devletin ekonomik temelini sağlamakta değil, köylü nüfusu denetlemede de önemli bir rol oynadı (Karpas 1964: 74).

Osmanlı devlet yönetiminin özerk iktidar kaynaklarının memurların, görevlilerin ya da belli bölgelerin ileri gelenlerinin elinde toplanmasını engellemeye yönelik genel bir politikası vardı. Kuvvetler ayrılığı sistemi ve tımarların miras bırakılamama özelliğı bu politikanın bir parçasıydı. Bu politika padişahın üstünlüğünü ve böylece de toplumsal yeniden üretimin siyasi, ekonomik ve kültürel araçları üzerindeki göreceli denetimini teminat altına alıyordu.¹² Yönetim kadrosunun ya da patrimonial egemenlik sistemlerinin yönetim araçlarını kendilerine mal etme eğilimleri böylece kontrol altına alındı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü idari yapısı, kilisenin siyasi alanda yarattığı rekabet ile başa çıkmak zorunda kalan patrimonial Avrupa devletlerinin feodal karakteri ile karşılaştırıldığında avantajlı bir konumdaydı.

Yine de geleneksel Osmanlı devletin sahip olduğu görece yüksek derecedeki merkezi denetim özel bir yeniden üretim şekliyle de yakından bağlantılıydı. Bu, maddi araçları savaş ve fetihle elde eden Osmanlıların sahip olduğu savaşçı (gazi) imgesiyle de anlam kazanıyordu.¹³ Osmanlı'nın

genişleme hızı, hanedan üyelerine ve yönetici elite, fethedilen topraklar, haraç, ganimet ve diğer kaynaklar gibi emsalsiz bir “patrimonyal stok” sağlamıştı (Salzman 1993: 396). 16. yüzyıldan itibaren gittikçe artan savaş maliyetleri, teknolojik buluşlar ve Avrupa’daki devletler arası savaş lojistiği, temel ticaret yollarının değişmesi ve değerli metallerin Latin Amerika’dan Avrupa’ya akışından kaynaklanan mali krizler bu maddi yeniden üretim biçimini önemli ölçüde etkiledi. Böylece dışarıdaki siyasi ve ekonomik koşullarda yaşanan değişimler de Osmanlı devletinin klasik kurumsal düzeninin aşınmasına önemli ölçüde katkıda bulundu.

İmparatorluğun çözülüşünü açıklarken, içerisi ve dışarı arasında ki ayrım sadece analitik açıdan bir önem teşkil ediyor. Gerçekte, iç ve dış gelişmeler birbiriyle ayrılmaz biçimde bağlantılıdır. Osmanlı devlet elitinin hareketlerini etkileyecek olan yapısal sınırlamalar gittikçe daha da çok modernleşme sürecinin bir sonucu haline geliyordu.¹⁴ Ayrıca Avrupa’yla yoğun bir etkileşimle tarihi çizilen bir siyasi varlık olarak Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da başlayan ve sonra tüm dünyaya yayılan modern toplumsal dönüşümün içinde yer aldı. Eğer modern Avrupa, siyasi toplulukların baskı ve sermaye araçlarını toplayan ve kendinde biriktiren ulus-devletler biçimini bin yıllık bir süreçte kazandıysa (Tilly 1990), Osmanlı İmparatorluğu da bu savaşa eğilimli tarihsel sürecin başından beri bir parçası oldu. Osmanlılar, Budin Antlaşması’nın 1503’te imzalanmasından itibaren, antlaşmalar, elçilikler, evlilikler, açılan savaşlar ve resmi barış düzenlemelerine bağlı farklı bir devletler sisteminin gelişmesinde önemli bir rol oynadı (Tilly 1990: 162-3).

Ortaya çıkan bu devletler sistemi içinde, Osmanlı’nın Avrupa ulus-devletlerinin güçlenmesindeki rolünün dönüm noktasını kuramsal olarak belirleyebiliriz. Bir zamanlar İmparatorluk gücünün temeli olan ve bağımsız iktidar kaynaklarının birikmesini engelleyen patrimonyal kuvvetler ayrılığı sistemi artık Osmanlıların rekabetçi Avrupa devlet sistemi içindeki konumunu zayıflatan önemli bir etken haline gelmişti. Norbert Elias’a göre toprakla sınırlanan idari “iktidar sahipleri” (Giddens 1985: 13) olarak ulus-devletler bir toplumun sağlaması gereken siyasi, ekonomik ve kültürel işlevlerin iktidar kaynaklarını tekeline alır. Ulus-devletler, etkili fiziksel

güç ve vergilendirme tekelleri sayesinde büyük bir iç denetim elde ederler ve aynı zamanda devletler arası rekabet için kullanacağı askeri araçlara yoğunlaşabilecek hale gelirler.

Modern devlet oluşumunun yüzyıllar süren rekabetlerle dolu tarihsel sürecinde, siyasi varlıkların ayakta kalmaları modern ulus-devletin taleplerini karşılama gücüne bağlıydı. Bir bürokratik mekanizmayla yönetilen (iktidarın dolaysız uygulanmadığı) ve askeri fetihlere bağlı olan imparatorlukların ikilemi kendi toplumsal temellerini yok etmeden bu standartları karşılayamamış olmalarıydı (krş. Lieven 1999). Ulus-devlet perspektifine göre modernleşme iktidarın biriktirilmesi, merkezileştirilmesi ve tekelleşmesi anlamına gelirken, aynı toplumsal dönüşüm tarihsel olarak feodalleşmeye ve geleneksel biçimde yapılandırılan imparatorlukların çözülmesine de yol açabilir. Bu, Osmanlı deneyiminin ta kendisidir: Osmanlı devletini merkezileştirme ve güçlendirme çabalarının tümü uzun vadede devletin parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.

GELENEKSEL DÜZENİN YIKILMASI VE DEVLETİN FEODALLEŞMESİ

III. Selim'in ıslahat çabalarından yüz yıl önce, Osmanlı hükümeti feodalleşme eğilimlerini frenlemek durumunda kalmıştı. Veziri Azam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın (sadareti 1689-1691) yönetimindeki merkezi hükümet, vilayet yöneticilerinin devletin kendilerine verdiği yetkiyi kötüye kullanmasını önlemek ve yeniçeri alaylarını disiplin altına sokmak için ıslahat tedbirleri aldı (Matuz 1985: 187-90). Ancak kendi toplumlarını soyan vilayet yöneticilerinin (Mardin 1973: 174) iktidarlarının zaruri olarak sınırlandırılması âyan adı verilen yeni bir yerel nüfuz grubunun yükselişini de kolaylaştırdı. Âyanlar, kamu hizmetlerini yerine getiren ve merkezi hükümetin kararlarını etkileyebilen doğal yerel topluluk temsilcileri olarak görülüyordu.¹⁵ Bunların yerel iktidarları, geleneksel otoritenin tüccarlık, esnafılık, zanaatkârlık, lonca üyeliği ya da toprak sahipliği gibi maddi konumlarla birleşmelerine dayalıydı.¹⁶ Çeperdeki devlet görevlilerinin özerklik elde etme çabalarıyla mücadele eden merkez, istemeyerek de olsa âyanın etkisini güçlendirdi.

Albert Hourani bu yerel nüfuz gruplarını otorite kaynaklarına göre üç gruba ayırıyor: ulema, kadı ya da müftü gibi dinî görevliler; yerel garnizonla-

rın ve yeniçerilerin liderleri ve otoriteleri soylu ailelerinin toplumsal prestijinden kaynaklanan âyanlar ve ağalar (Hourani 1981: 44-5). Açıkçası yerel nüfuz grupları, ya merkezi hükümetteki yönetici memur grubundan ya da yörenin soylu ailelerden türediler. Ancak âyan teriminin akademik literatürde tutarsız bir biçimde kullanılması, iki yerel nüfuz grubu arasında kesin bir ayrım yapmanın mümkün olmadığını gösteriyor. Bu çalışma açısından, âyanlığın yerel devlet gelirleri ve güvenlik güçleri üzerinde bir çeşit denetim anlamına gelmesi önemlidir. Merkezi hükümet 18. yüzyıldaki mali ve idari sınırlamalar sırasında yönetim işlerini, giderek daha fazla bu araçlara devretti ve âyan “kısmen özel ordular tutabilen vergi toplayabilen ve adalet dağıtabilen toprak sahibi bir sınıfa benzemeye başladı” (Lewis 1961: 447).

Bir başka yerel güç sahibi olan derebeyleri, 17. yüzyılda Osmanlı eyalet yönetiminin çöküşü sırasında Anadolu’da ortaya çıktı. “Aslen bir şehir olgusu olan nüfuz sahiplerinin tersine, güçleri köylülerden vergi aldıkları ve kervanlardan haraç topladıkları dağlarda yoğunlaşmıştı.” 18. yüzyılın sonuna doğru, Rumeli’nin bazı bölgeleri, imparatorluğun Avrupa eyaletleri ve Anadolu’nun neredeyse her yeri, önemli bir fiziksel gücü emrinde bulunduran derebeylerinin denetimi altındaydı. Merkezi hükümet onları bazen isyancılar, bazen de faydalı araçlar olarak gördü ve onlara karşı “aşiretin ileri gelenlerine” davranır gibi davrandı. Kendilerine miras kalan özerk beylikleri yöneten derebeyleri, III. Selim’in iktidarında güçlerinin doruğuna ulaştılar. Ancak iki grup arasındaki geçişkenlikler yüzünden, derebeyleri ve âyan arasında açık bir ayrım yapmak genellikle zor oluyordu (Gould 1976: 486).

Osmanlı yönetiminin gittikçe artan biçimde feodalleşmesi, üç temel işlevi de içeren önemli bir dönüşümü yansıttı. Askeri yenilgilerin, toprak kayıplarının ve sınır bölgelerini tutmak için yapılan harcamaların artmasının bir sonucu olarak, hem güvenlik durumu, hem de imparatorluğun ekonomik koşulları bozuldu. Fiziksel güç araçlarının kontrolüyle ilgili olarak, derebeyleri olgusu ya da bölgesel güçlerin kontrolündeki düzensiz orduların ve paralı askerlerin ortaya çıkması, merkezi kontrolün kaybolduğunu ortaya koydu. Bölgesel güç sahiplerinin şiddet araçlarını kendilerine mal etmesi, sonrasında, imparatorluğun çok sayıdaki askeri cephelerine merkez toprak-

larından önemli sayıda birlik sevk etme ihtiyacının ortaya çıkmasının bir sonucu olarak daha da arttı. İç ve dış güvenliğin bozulması, Osmanlı devletinin siyasal ekonomisindeki önemli bir değişimle bağlantılıydı: Devlet kontrolündeki tımar sisteminden yarı özerk toprak vergileri sistemi.

Değişen ekonomik koşullar karşısında, devletin hızlı ve kolay nakit kâr elde etmesi gerekiyordu. Padişah sonradan tımarları toplumun üst kesimlerine dağıtarak, bunları hem resmi görevlilere hem de âyanlara açmış oldu. Başlangıçta, karşılığında bir vergi geliri sağlayan bu topraklar sadece kısa vadeli olarak veriliyordu. Ancak sonra “yolsuzluklar nedeniyle bu uygulama, toprak vergisi veren kimse için miras olarak bırakılabildiği gibi kullanımından vazgeçilebilen bir yaşam boyu hisse haline getirildi ve yayıldı” (Lewis 1961: 446). Avrupalı rakipleri fiziksel güç ve vergilendirme tekelini güçlendirirken, Osmanlı devleti yavaş ama kesin bir biçimde merkezi kontrolü kaybetti ve araçlara daha da bağımlı hale geldi. Bu siyasi ve ekonomik gelişmeler Osmanlı yönetiminin meşruiyetini de etkiledi. Osmanlı toplumunun toplumsal katmanlaşması, adaletin istikrarlı bir düzenin anahtar kavramı haline geldiği geleneksel bir sembolik düzene dayalıydı. “Bu, toplumun içindeki her grubun ve her bireyin ... ötekilerin haklarına tecavüz etmeden kendi yerinde kalması anlamına geliyordu” (Zürcher 1993: 15). Yönetici elitin ayrıcalıkları, yalnızca bu düzeni sürdürebildikleri ve İslam toplumunu dış dünyaya karşı koruyabildikleri zaman meşruiyet kazanıyordu (krş. Salzmänn 1993: 402-3).

Askeri yenilgiler, zayıf iç güvenlik ve toprak vergilerini hükümetin denetimi olmadan, kendi zenginlikleri için toplamaya başlayanlar, merkezi iktidarın meşruiyetini azalttılar. İmparatorluğun gelişen dünya pazarının ekonomik yapısına sorunlu bir biçimde eklemlenmesinin geleneksel düzen üzerinde başka bir etkisi daha oldu. Osmanlı topraklarının Avrupalı imalatçılar için bir ithalat pazarı haline gelmesiyle birlikte birçok zanaatkâr işini kaybetti. Balkanlar’da, Müslüman Türkler zamanla el sanatlarının belkemiği olma durumundan, kalifiye olmayan işçi durumuna düşerken, “yeni bir Hristiyan tüccar, ziraatçı, nakliyecisi ve zanaatkâr grubu yetişti ve zenginlik, eğitim ve güç elde etti” (Issawi 1980a: 3). Osmanlı toplumunun temel siyasi ve ekonomik yapısı hâlâ geleneksel karakterini korurken, modernleşme

çoktan gözle görünür bir hal almıştı ve geleneksel Osmanlı düzeninin yıkılması sırasında da modernleşme çabaları uygulanmıştı yaşanmıştı.

Modernleşme, III. Selim iktidarına kadar büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki karşılıklı bağımlılıkların bir sonucu olarak gerçekleşti ve imparatorluk modernleşmenin etkisi altında neredeyse tamamen pasif bir konumdaydı. Osmanlı toplumundaki yapısal değişikliklerin arkasındaki temel kaynak olan ve böylece de geleneksel düzenin bozulmasının temel sebeplerinden biri olan modernleşme, henüz yönetici sınıf tarafından kavranamamıştı. III. Selim ve II. Mahmud ülkeyi modern terbiye ve eğitim fikirlerine açtılar ve ilk ıslahat döneminde yönetimde modern örgütlenme yöntemlerini kullandılar. Bunları yaparken de, modernleşmenin yerel toplumsal aktörlerini bulduğu bir süreci kamçıladılar. Ancak tarihsel örnek, başından beri geleneksel güçlerin katılımı olmadan, aktif bir reform süreci olarak modernleşmenin mümkün olmadığını gösterdi. Görünüşe bakılırsa, modernleşme aynı zamanda geçmişin özelliklerini ve toplumsal güçlerini de taşımak anlamına geliyordu. Örneğin, Sultan II. Mahmud 1808'de, III. Selim'in tahttan indirilmesiyle bir ıslahat taraftarı haline gelen Bayraktar Mustafa Paşa'nın liderliğindeki bir âyan koalisyonunun yardımıyla iktidara gelmişti. Âyanlarla uzlaşan padişah, onların birçok eyalette daha önce ele geçirdiği *de facto* iktidarı resmen tanıdı. Konumları artık mirasla devredilebilir hale gelen âyanlar da buna karşılık olarak, Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesini ve Sultan'ın askeriyedeki ve vergilendirmedeki üstünlüğünü resmen onayladılar.¹⁷

II. Mahmud'un ıslahatını destekleyen Osmanlı seçkinlerinin bir başka gücü Ulema sınıfının üst düzey mevkilerinde yer alanlardı. Ulema, "İmparatorluğun dini kurumlarına, yargıya ve eğitime hâkim olan bilgili Müslümanlardan oluşan güçlü bir teşkilat oluşturduğu gibi kamu yönetimi, diplomasi ve siyasetteki en önemli konumları da ele geçirdi" (Heyd 1961: 63). Ulemanın önemli isimlerinin çoğu önceki isyanlarda yenicilerle dava ortaklığına girmiş olsa da, bilgili ortodoks ulema ile, kurulu dini esaslara muhalif Bektaşî tarikatına bağlı, çoğu okuma yazma bilmeyen yeniciler arasında temel bir düşmanlık vardı.¹⁸ Sarayla kişisel bağları olan yönetici sınıfın önemli bir parçası olan ulemanın üst düzey üyeleri, ıslaha-

tı gerektiği üzere “din ve devlet uğruna” onayladılar (Heyd 1961: 95); dini otoritelerini temel ıslahatı onaylayarak kullandılar ve böylece alt sınıflarındaki ve nüfusun genelindeki rahatsızlığı yumuşattılar. Bu önemli aktörler, yani âyanlar ve ulema, zaman içinde iktidar konumlarından uzaklaştılar; ama bu hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmedi. Bu uzaklaşma, ıslahat sürecinin karakteristik bir özelliğidir.

TANZİMAT VE “DOĞU SORUNU”

Burada sunulmuş olan modernleşme süreci ve patrimonyal egemenliğin yapısal sorunları arasındaki karşılıklı ilişki, Osmanlı yöneticilerinin 19. yüzyılda yaşanan Doğu Sorunu esnasında karşılaşmak durumunda kaldığı ikilemi anlamak açısından önemlidir. Yeniçerilerin, eyalet yöneticilerinin, âyanların ya da derebeylerinin özerklik talepleri imparatorluğun içeride feodalleşmesinin ne boyutlara ulaştığını açıkça gösterir. Bazı durumlarda bu süreç, eyaletlerin tamamen kaybedilmesine yol açtı. Bölgesel liderler eldeki siyasi ve ekonomik güç kaynaklarını tekelleştirdiler ve bölgesel devlet oluşumu süreçlerini başlattılar. Bu nedenle, Osmanlı perspektifinden hareketle feodalleşme diye adlandırılabilir olan şey, tekelleşme süreci ya da süreçleri olarak da görülebilir. Oluşan bir uluslararası devletler sistemi çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun feodalleşmesi, Ortadoğu ve Balkanlar’daki modern devlet oluşumunun sürükleyici güçlerinden biriydi.¹⁹

Dini bir motivasyonla hareket eden aşiret üyelerinden oluşan birlikleriyle kutsal Mekke ve Medine şehirlerini 1806’da ele geçiren Suudi krallığının yüzyılının sonundaki genişlemesi, Mısır’ın Mehmed Ali’nin (1805-1848) önderliğinde *de facto* bağımsızlığı ve Suriye ve Kilikya’daki eyaletleri işgali (1831-1840), Lübnanlı Emir II. Beşir Şibab’ın (1788-1840) özerklik arayışı ve Ahmet Bey’in önderliğinde bağımsız Tunus’un oluşumu ve modernleşmesi (1837-1855) Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülmesi ve Ortadoğu’nun modern siyasal manzarasının ortaya çıkışı arasındaki karşılıklı ilişkinin örnekleridir. Arap topraklarındakilerden daha da dramatik olaylar İmparatorluğun Avrupa topraklarında yaşandı. 1804-1806 ve 1815-1817 tarihlerinde arasındaki Sırp isyanları, Yunan Bağımsızlık Savaşı (1821-1829), Bos-

na ve Hersek'te 1857 ve 1875 yıllarında gerçekleşen isyanlar ve bunun ertesinde Bulgaristan'da ortaya çıkan ayaklanma (1876) Balkanlar'daki Osmanlı yönetiminin içinde bulunduğu tehlikeli durumu gösteren örneklerdir.

Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra uluslararası, bölgesel ve yerel güçlerin tamamen bulanıklaştığı, özel bir karşılıklı diplomasi ve şiddet etkileşimi türü ortaya çıktı. Carl Brown'un uluslararası bir perspektiften hareketle "Doğu Sorunu sistemi" adını verdiği bu sistem, çelişkili bir model olarak nitelendiriliyordu. Avrupalı güçler, özellikle de Britanya Balkanlar'daki azınlık sorunlarını Osmanlılar pahasına çözme politikası izlerken, aynı zamanda da Rusya'nın yayılmacı emellerine karşı İmparatorluğu "muhtemel bir siper" olarak destekliyorlardı (krş. Brown 1984: 54). Bu çelişki, Balkanlar'daki olayların artık sadece bir Avrupa güç dengesi meselesi olmamasından değil, ama aynı zamanda milliyetçi hareketleri destekleyen ve hükümetlerini müdahaleye zorlayan Avrupa kamuoyunun bir meselesi haline gelmesinden kaynaklanıyordu.²⁰ Osmanlıların perspektifinden bakıldığında, hasta imparatorluk, hepsi de şiddeti yeni kurulan milliyetçi söyleme yaslanarak meşrulaştıran siyasi varlıklar olan devletler, devlet öncesi oluşumlar, yerel beylikler, etnik ve dini gruplar arasındaki çok yönlü iktidar mücadelesine sürüklenmişti. Ayrıca, dış ve iç güçler Osmanlı devletine karşı mücadelede bir araya geliyorlardı ve İstanbul'daki Osmanlı eliti, kendisinin dış komplo ve iç hıyanetlerle kuşatılmış olduğunu düşünüyordu.

Bu tarihsel ve yapısal arka plan göz önüne alındığında, Tanzimat'ın ıslahat çabalarının uzun vadeli bir toplumu modernleştirme stratejisine göre şekillenmemesi, daha çok o günün siyasi olaylarına göre belirlenmesi şaşırtıcı gelmez. Kötüleşen bir dış ve iç güvenlik durumu ve devletin kendisinin bütünlüğü ve egemenliğiyle karşı karşıya kalan Osmanlı ıslahatı, "savunmacı modernleşme" denilen şeyin klasik bir örneğiydi.²¹ Yine de askeri ıslahat onu dış tehditler karşısında yeterli kılamıyordu ve Osmanlı yönetiminin modernleşmesi devletin içeride feodalleşmesini bütünüyle kontrol altına alamıyordu. Bugünden geçmişe bakıldığında, modern toplumsal dönüşümün Osmanlı toplumuna dayattığı yapısal sınırlamalara karşı Tanzimat savunmasızdı.

Başlıca İslahat Fermanları: Geleneksel Otoriteden Yasal Otoriteye

Eğer Tanzimat Osmanlı devletinin gittikçe daha da aşağıya doğru giden sarmalını durdurmayı hedeflediye, 20. yüzyılın perspektifinden bakıldığında başarısızlığa uğramıştır. Yine de ıslahatın Osmanlı toplumunun toplumsal yapısında önemli değişimler yarattığını kabul etmek gerekir. Temelleri Osmanlı devletinin idari ve askeri kurumları ile eğitim kurumlarındaki ıslahatla atılan yeni toplumsal güçler, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunda temel bir rol oynadı. Ayrıca, Tanzimat dönemindeki birçok ıslahat ve Osmanlı entelijansiyasının yürüttüğü kültürel ve siyasi tartışmalar, imparatorluk düzenindekinden farklı eğilimler ve hususlara dayansa da, Türk ulus-devletinde de varlığını sürdürdü. Tanzimat'ın temel siyasi-idari eğilimleri şöyle özetlenebilir:

1. Patrimonyal tımar sisteminin kaldırılması ve parasallaşmış ve rasyonelleşmiş bir vergi sisteminin yaratılması;
2. Eğitim ve adli idarenin laikleşmesi ve resmileştirilmesi;
3. Devlet birimlerinin işlevsel anlamda farklılaşması;
4. Hükümet yetkilerinin giderek daha fazla bölünerek, Osmanlı parlamentosu ve Osmanlı anayasasının temellerinin hazırlanması;
5. Fiziksel güç araçlarının farklı iç ve dış güvenlik alanlarına göre ayrımının yapılması;
6. Yeni bir eyalet yönetimi sisteminin oluşturulması.

Tüm bunlar geleneksel sistemden yasal bir egemenlik sistemine gidişin göstergeleri olmakla birlikte, yine de imparatorluk fermanlarıyla ortaya konmuşlardır. Bu yukarıdan aşağıya yönelimli yapı III. Selim ve III. Mahmud iktidarlarındaki ıslahata ve Tanzimat'ın ıslahat fermanlarına mahsustur. Tanzimat döneminin başlangıcını çizen imparatorluk fermanı Gülhane Hatt-ı Şerif'i Mahmud'un ıslahat çabalarının geç kalmış bir sonucuydu. II. Mahmud, "birçok bakımdan 19. yüzyıl Osmanlı ıslahatının gerçek mimarı olan" Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın liderliğinde, geniş kapsamlı ıslahat üzerine çalışma yürütecek bir komisyon atadı (Lewis 1961: 105). Hatt-ı Şerif, II.

Mahmud'un ölümünden yalnızca birkaç ay sonra, oğlu ve halefi Sultan I. Abdülmecit (1839-1861) tarafından 1839 Kasım'ında yürürlüğe kondu.

Gülhane Hatt-ı Şerifi ve hemen sonrasındaki Mart 1840 tarihli Hatt-ı Hümayun, Osmanlı devletinin bütünüyle Batılı bir çerçevede yeniden inşa edilmesini hedefledi. İlk ıslahat fermanının metni, insanlara imparatorluğun kutsal kitap Kuran'ın kurallarına bağlılığı temel alan şanlı geçmişini, gücünü ve büyüklüğünü hatırlatır. Fermanda "Son yüz elli yıldır yaşanan bir dizi kötü olay sonucu zayıflama ve yoksulluğa yol açan" imparatorluğun çöküşünün nedeni olarak, kutsal kanun ve düzenlemelerin görmezden gelinmesi gösterildi. Bu durumu düzeltmek için, imparatorluk fermanlarında şart koşulan ıslahatın "eski geleneklerin tamamen değişmesi ve yenilenmesi"ne bağlı olması gerekirdi. Böylece ıslahat fermanı, devletin feodalleşmesinin yol açtığı sorunları hedef alıyordu. Eyaletlerdeki durumu düzeltmeyi amaçlıyor ve yozlaşmış tımar sistemini eleştiriyordu. Yolsuzluk yapan vergi toplayıcılarının özerklik isteklerini kontrol altında tutmak ve ülkenin savunması için kaynakları garanti altına almak amacıyla, düzenli ve sabit bir vergi sisteminin yürürlüğe konması fikri öne sürüldü. Yeni kurumlar güvenliğin daha da zarara uğramasını durduracaktı; çünkü güvenliğin olmadığı bir ortamda "herkes hükümdarın ve ülkenin sesine duyarsız kalıyordu".

Gülhane Hatt-ı Şerifi, geleneksel düzenin siyasi ve ekonomik temellerindeki yapısal değişimleri ve bu değişimlerin Osmanlı egemenliğinin genel meşruiyetine karşı oluşturduğu tehditleri mükemmel bir biçimde yansıtır. Önerilen çareler modern bir devletin yasal düzenine benzer: Padişahın "hangi dinden ya da mezhepten olursa olsun" tüm tebaası için mülkiyet ve yurttaşlık hakları; zorunlu askerliğin başlatılması ve askeri hizmet süresinin dört ya da beş yıla indirilmesi; eyalet yönetiminin, sabit maaşları olan görevlilerle özel mülk ve yönetim araçları arasında açık bir ayrım temel alınarak yeniden düzenlenmesi. Eyaletlerin Fransız modeline göre yeniden düzenlenmesini, başka bir dizi yasal yenilik izledi. 1850'lerde ve 60'larda, İslam hukukunu temel alan şeriat mahkemelerinin yanı sıra, devlet mahkemeleri ve yeni ceza, ticaret ve denizcilik kanunları yürürlüğe kondu. Yeni ticaret kanunları da, Avrupa'daki örnekler esas alınarak hazırlandı.²²

Aslen Ali Paşa ve Fuat Paşa'nın siyasi rolleriyle ilişkilendirilen ikinci Tanzimat dönemi, 18 Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun'la başlar. Sultan Abdülmecit bu fermanla, Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ve Tanzimat'ın ıslahat tedbirlerini, din özgürlüğünü ve Müslüman olmayan tebaanın eşitliğini vurgulayarak genel anlamda teminat altına alır. Müslüman olmayan azınlıkların statüsü, genel bireysel haklara sahip vatandaşların yasal statüsüne göre ayarlanır. Din özgürlüğü; eşit kamu istihdamı ve devlet okullarına alınma hakları; genel anlamda uygulanabilir vergi düzenlemeleri ve mülkiyet kanunları ve yolsuzluk, haraç ve işkenceye karşı kanunlar bu fermanın en temel özellikleridir. Ferman, zanaat ve ticaretin engellenemezliğini garanti altına alan düzenlemelerle birlikte imparatorluğun altyapısını iyileştirmek için adımlar da atar (Hurewitz 1956a: 149-53).

Siyasi-idari ıslahatın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticarete ve dış sermayeye daha da fazla açılması, ikinci Tanzimat döneminin bir başka temel unsuruydu. II. Mahmud ve Britanya arasında imzalanan 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Antlaşması gibi serbest ticaret sözleşmeleri Osmanlı topraklarını yabancı sermaye yatırımına açıyordu ve diğer Avrupa devletleriyle de yapılmıştı Osmanlı pazarı artık Avrupa mallarının satışı için serbest bir biçimde ulaşılabilir hale gelmişti. Bu sözleşmeler ayrıca, Osmanlı hükümetini, devletin mali durumunun daha da kötüye gitmesini durdurmak için kullanılabilecek olan tekeller, vergiler ve geçiş ücretleri gibi ticari araçlardan da yoksun bırakmıştı (Zürcher 1993: 49-50). 1854'te, Abdülmecit'in ıslahat fermanının ilan edilmesinden iki yıl önce, Osmanlı hükümeti Kırım Savaşı'nın (1853-1856) yol açtığı mali sorunlarla baş etmek için dışardan borç almaya başlamıştı. Yalnızca 16 yıl sonra Osmanlı devleti kendini tamamen dış borçlara bağımlı buldu; hazine gelirinin üçte biri borç ödemeye ayrılıyordu (Zürcher 1993: 67-8). Osmanlı ekonomisinin tamamen aleyhine ticari koşullar yaratan kapitalist dünya pazarıyla entegrasyon ve bununla bağlantılı olarak imparatorluğun mali yönetimini yenileme çabalarının başarısızlığa uğraması 1875 yılında milli bir iflase yol açtı.²³

İki ünlü Tanzimat fermanını, Avrupa devlet sistemindeki devletler arası rekabet ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidar mücadelesi bağlamında analiz etmek gerekir. Daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı hüküm-

darları aynı anda hem devletler arası, hem de devlet içi düzeyde birçok görece özerk aktörle uğraşmak durumundaydı.²⁴ 1839'da Hatt-ı Şerif'in hazırlanması, imparatorluğun feodalleşmesinin kendi toprak bütünlüğünü tehdit etmeye başlamış olduğu bir döneme denk geldi. Sırp isyanları, Yunan Bağımsızlık Savaşı, Mehmed Ali'nin yükselişi ve İstanbul'daki Osmanlı yöneticisinin bile meşruiyetine meydan okuma isteği, ıslahat fermanının hangi yoğun baskılar altında tasarlandığını açıklayan örneklerdir. Bu tarihsel bağlamdan yola çıkılarak, 1830'lar ve 40'lardaki Osmanlı ıslahatının modernleştirici çabası kolayca açıklanabilir.

18 Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun'da, padişah üzerindeki dış baskı daha da fazlaydı. ıslahat fermanı, Rusya'nın Kırım Savaşı'nı sona erdirmek amacıyla ön şartları kabul etmesinden sadece on sekiz gün sonra ilan edildi. İngiliz, Fransa ve Osmanlı birlikleri Ekim 1853 itibariyle, Temmuz 1853'te Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna eyaletlerini işgal eden Rusya'ya karşı savaşıyordu.²⁵ Hatt-ı Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Savaşı'nı sona erdiren 30 Mart 1856 tarihli Paris Barış Konferansı'nda Avrupa İttifakı'na dahil edilmesini kolaylaştırmak için hazırlanmıştı. Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesinde, "Babıâli, Avrupa kamu hukuk ve sisteminin sağlayacağı faydalara katılmayı kabul etmiştir" ibaresi yer alır ve imzacı tarafların Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstereceği belirtilir. Ayrıca, antlaşma "Rusya'nın ele geçirdiği tüm Osmanlı topraklarının" iade edilmesini buyurur. Paris Konferansı ve ıslahat fermanı arasındaki bağlantı dokuzuncu maddede iyice netleşir:

Tebaasının refahına sürekli bir ilgi gösteren Padişah Hazretleri bir ferman yayınladı. Padişah bu fermanla, din ya da ırk ayrımı olmadan imparatorluğu içindeki Hristiyan nüfusun tümüne iyi niyetlerini gösterdi. Bu bağlamda, duygularının daha da büyük bir kanıtını sunmak dileğiyle, bu fermanın tamamen kendi hükümran iradesi altında Katılımcı Tarafıara iletilmesine karar verildi.²⁶

Padişahın ve Babıâli'nin takıldığı sınırlamalar hesaba katıldığında, onun "kendi hükümran" iradesine yapılan atf neredeyse alaycılıktır. Os-

manlı İmparatorluğu'nun Avrupa devlet sistemine resmi bir biçimde kabul edilmesi imparatorluğa biçimsel anlamda eşit haklar verse de, onu büyük güçlerin insafına da bıraktı. Ancak bu, Tanzimat'ın sadece Osmanlı hükümetinin karşılaşmak durumunda kaldığı dış ve iç sınırlamalara karşı bir tepki olduğu anlamına gelmez. Bu iktidar ilişkileri ağı içinde hareket eden Osmanlı ıslahatçılarını harekete geçiren sadece yapısal koşullar olmadı; iki önemli toplumsal eylem kaynağı daha vardı: öncelikle, ıslahatın aciliğine olan inançları, ikinci olarak da kişisel çıkarları. Islahatları destekleyen ve devletin imparatorluk düzenini tehlikeye sokmaya başlayan yeni toplumsal güçlerin arkasında da bu çıkar ve fikirlerin bir karışımı bulunuyordu. "Genç Osmanlılar"ın muhalefet hareketinin yükselişi, 1876 tarihli Osmanlı anayasası ve Aralık 1876 ve Şubat 1878 arasındaki kısa parlamento deneyimi, ıslahat fermanlarının yeni yasal içeriğinin bir siyasi söylem ve eylem çerçevesinde geliştiğinin göstergeleridir. Modernleştirici güçler ve 19. yüzyılın ilk yarısındaki ıslahat sürecine egemen olan hegemonya bloğunun içindeki hizipler arasındaki yeni iktidar mücadelesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi çatışmalarına ve entelektüel tartışmalarına gittikçe daha da çok egemen oldu.

İçerden Muhalefet: Modern Güçlerin Meydan Okuduğu Osmanlı Üstünlüğü

Bir önceki bölümde, devlet memurları, idari katipler, öğretmenler ve aydınların oluşturduğu modern çalışan sınıfının yüklendiği önemli rolü tartıştık. Ekonomik olmaktan çok, kültürel toplumsal iktidar kaynaklarına sahip ve doğrudan modern devlet kurumlarına bağlı olan bu özel eğitilmiş burjuva sınıfı, ıslahat süreciyle birlikte sayıca ve çeşitliliği itibarıyla büyüdü, devlet ve toplum içinde daha fazla katılım talep etti. Osmanlı devletinin ıslahat çabaları, idari sistemin profesyonelleşmesine ve böylece de modern eğitime bağlıydı. Doğal olarak Osmanlı yöneticilerinin okuma yazma kampanyalarına yönelik geleneksel ilgi eksiklikleri Tanzimat döneminde önemli bir değişim gösterdi.²⁷ Ayrıca, "devlet etkinliklerinin, yeni eğitim sisteminin inşası da dahil olmak üzere yeni alanlara yayılması, Türkçe'nin öğrenilmesi ve anlaşılması kolay çok amaçlı bir dil haline getirilmesini gerektirdi" (Kushner 1977: 56).

Osmanlı devletinin modernleşmesi standartlaştırılmış bir dilin yaratılmasını gerektirdi; bu da imparatorluğun şehir merkezlerinde okur yazar bir nüfusun ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Bu okur yazar nüfus, 19. yüzyılın ikinci yarısında gazeteler ve kitaplar vasıtasıyla siyasi söylemin önemli bir parçası haline geldi. Ayrıca 1860'lardan bu yana, Osmanlı toplumunun modernleşmesinin ortaya çıkardığı toplumsal, kültürel ve siyasal sorunları konu edinen yeni bir Osmanlı roman türü gelişti (Mardin 1974: 403). Anayasacılık ve temsiliyet fikirlerinin gelişmesi; imparatorluğun dini azınlıklarının arasında siyasal ve milliyetçi ideolojilerin yayılması ve imparatorluğun Müslüman nüfusu arasında Pantürkist, Panarap ya da Panislamist ideolojilerin yükselişi, başından beri Avrupalı yandaşlarıyla karşılıklı etkileşim içinde bulunan okur yazar nüfusun toplumsal rolüyle bağlantılıydı.

1865'te, eğitimli burjuvazinin alt tabakalarına mensup Batılılaşmış bürokratlar, gazeteciler ve modern eğitimli ulemadan oluşan bir grup genç entelektüel fikirlerini okur yazar nüfus arasında yaymaya başladı (Mardin 1988: 31). "Genç Osmanlılar" olarak bilinen bu genç entelektüellerin fikirleri, İslam ile Aydınlanma'nın ideallerinin bir sentezini yapma çabası olarak nitelendiriliyordu. Kemal Karpat, onların düşüncelerini üç kategoriye ayırır. İlk olarak, Genç Osmanlıların kurumsallaşmaya dair fikirleri, anayasal bir düzenin ve İslami ilkeleri temel alan temsiliyet kurumlarının kurulmasını içeriyordu. İkinci olarak, âyan ve derebeylerinin özerklik istekleri karşısında güçlü bir merkezi devlet kavramını desteklediler. Son olarak da dini cemaate ve millete geleneksel bağlılığın yerine, dini, etnik ya da bölgesel ayrımların yerine vatana bağlılığın geçeceği yeni bir siyasi varlık fikrinin yanında yer aldılar (Karpat 1972: 262-5).

Milliyetçi eğilimli Genç Osmanlılar kurumsal kavramlarında liberal olan modern bir muhalefet oluşturdular ve geleneksel İslami sembollerin meşru gücüne tekrar yöneldiler. Ülkenin fazla Batılılaşmış ve modern devlet aygıtının kaynaklarını neredeyse tamamen tekeline almış bürokratik elite karşı harekete geçtiler. Bunu yaparken imparatorluğun "aristokratik" siyasi düzenine dair eleştirilerini, Osmanlı toplumunun modern kesimlerinin sağladığı iktidar kaynaklarına katılma istekleriyle birleştirdiler. Genç Osmanlılar, modern anayasacılık söyleminin, temsili yönetim sisteminin,

modern yetki bölünmesinin ve ulusal dil reformunun Osmanlı öncüleri olarak düşünülebilirler. Tanzimat döneminin toplumsal değişimlerinden ve ıslahat fermanlarının yasal ruhundan beslenen bu söylemler, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde de tekrarlandı.²⁸

Genç Osmanlılar, eski veziri azam Mithat Paşa'nın liderliğindeki bir grup bürokrat ve memurla birlikte Osmanlı anayasacılık hareketinin çekirdeğini oluşturdular. Diplomatik baskılarla ve Osmanlı ordusunun bir kesimi tarafından desteklenen bu hareket, Aralık 1876'da, Osmanlı anayasasının yürürlüğe konmasını ve temsilciler meclisinin oluşturulmasını sağladı. Temelde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa süreli anayasal dönemini tetikleyen iki esas siyasi hedef bulunuyordu. Bu bir yandan bürokratlar ve entelijensiyanın, padişahın iktidarını zayıflatma girişimiydi. Öte yandan, temsiliyet sisteminin kabulü, imparatorluğun modernleşmesinin neden olduğu, Osmanlı toplumundaki değişimlere karşı bir tepkiydi. "Parlamentoya duyulan ihtiyaç ve onun konumu kültür tarafından değil, çeşitlenmiş bir toplumsal yapı ile farklılaşmış bir siyasal sistemden kaynaklanan işlevsel gereklilikler tarafından belirleniyordu (Karpas 1972: 267-8).

Modernleşmenin etkisi altındaki Osmanlı toplumu, geleneksel sosyal düzene kıyasla çok daha büyük bir çeşitlilik kazandı. Bizzat sultanın kendisi, eyalet önde gelenleri, aşiret liderleri ya da geleneklere bağlı ulema gibi etkin geleneksel güçler Osmanlı sosyal mozaığının hâlâ önemli bir bölümünü oluşturunuyordu. Ama Tanzimat sırasında ortaya çıkan gerçek modern güçler imparatorluğun iktisadi, siyasal ve kültürel alanlarında önemli ilerciler oynadılar. Dahası ulema, bürokrasi ve askeriye gibi sosyal gruplar, modern ya da geleneksel değerlere bağlı, farklı çıkarları olan içten bölünmüş güçlere dönüştüler. Modernleşen toplumlarda hep rastlanıldığı üzere, Osmanlı sosyal mozaığı Ernst Bloch'un çağdaş olmayan çağdaşlığını hatırlatıyordu (Bloch 1985).

Esasen ekonomik çıkar gruplarının hükümet görevlileriyle karşı karşıya geldiği Osmanlı parlamentosu demokratik bir temsil organı olmaktan kesinlikle uzaktı. Ancak, içinde dönen tartışmalar imparatorluğun modernleşmesinin kendi dinamiğini kazandığını açıkça gösterdi ve yasal egemenlik sistemi fikri, geleneksel otoritenin meşruiyeti ve kutsallığının yeri-

ne geçti. Parlamento temsilcileri adil ve etkili bir vergi sistemi ve basın özgürlüğü talebinde bulundu; ayrıca ekonomik faaliyetlerin ve yolsuzlukla idarede kayırmanın önlenmesinin teminat altına alınmasını talep etti. Kısacası yasama organı devletin yürütme yetkisi üzerinde yasal denetim talebinde bulundu (Karpas 1972: 268-9). Parlamenter dönem çok kısa sürse de, on beş aylık anayasal dönem bir dönüm noktasına işaret etti. Yeniçeriliğin kaldırılmasından itibaren devam etmekte olan ıslahat sürecine egemen olan hegemonya bloğu içinde derin bir çatlak oluşmuştu. Bürokrasinin gerçek modern güçleri olan ordu ve aydınlar, Osmanlı hanedanının geleneksel iktidar iddiasından uzaklaşıyordu.

Saray, Tanzimat döneminde ıslahatın denetimini bürokrasiye kaptırmıştı. Tanzimat bürokratları “kendilerini köle bürokrasinin prangasından kurtarmış ve modernleşme hareketinin dizginlerini eline almıştı” (Mardin 1974: 407). Egemenlik aracı zamanla padişahın geleneksel otoritesinin arkasındaki güç haline geldi. Ancak bu toplumsal süreçte yeni bürokrasi eliti Osmanlı iktidarının şanlı geçmişini yeniden inşa etmek için padişahların hak iddiasını sahiplendi. Ayrıca Osmanlı saray toplumunun aristokratik toplumsal yaşam alanı (*habitus*) ile Osmanlı yetkililerinin birçoğunun Batılılaştığı bir toplumsal yaşam alanı olan diplomatik Avrupa aristokrasisi içinde eriyip gittiler (krş. Findley 1989: 188ff). Bir çeşit çıkarlar birliği tarafından egemen bir sınıfta bir arayan gelen Osmanlıların aristokratik değerleri ve elitist davranışları, yeni bürokrasi elitinin sosyal dokusunun bir parçası haline geldi. Tanzimat dönemi bürokratları bu nedenle hükümdar gibi davranıyordu (Mardin 1962a: 108-12). Osmanlı’da ıslahat sürecini başlatan egemen kesimin ortak hareketi sonucu, imparatorluğun, iktidarının kaynağı modernleşmenin getirdiği yapısal değişikliklerde yatan modern eliti geleneksel Osmanlı elitinin toplumsal yaşam alanının temel özelliklerini korudu. İlber Ortaylı’nın da belirttiği üzere, “toplumun eski efendilerinin dünya görüşünü ve yaşam tarzını sürdürdüler”.²⁹ Toplumsal yaşam alanı itibariyle hâlâ Osmanlı toplumunun aristokratik düalizmini taşıyan modern ıslahat eliti sıradan halkı hor görmekteydi. Genç Osmanlılar ve sonrasında Jön Türkler, zamanla daha da güçlü bir kültürel üstünlük kavramına dönüşen bu “halk”ı ihmal etme eğilimini, yönetenlerle yöneti-

lenler arasındaki katıksız düalizmi eleştirmelerine rağmen, Tanzimat'ın bürokratik elitinin bu davranışını benimsediler (Mardin 1969: 274-81).

Siyasi kültürle ilgili olarak bu ortam, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin önde gelen temsilcilerine verilen "paşa" unvanında simgeleşmişti. Bu bağlamda, devlet iktidarının sivil ve askeri yönleri arasındaki ayırım bulanıklaşmıştı. Bunun kullanılmaya devam ediliyor olması gerçeği, bir bakıma Türkiye'deki otoriter devlet kavramına işaret eder (Birand 1991: 178).

HAMİD MUTLAKİYETÇİLİĞİ VE OSMANLILARIN SONU

Sultan Abdülhamid'in otuz yıldan fazla süren iktidarından (1876-1908) genelde mutlakiyetçi ya da baskıcı bir iktidar olarak bahsedilir. Gerçekten de Tanzimat, bürokrasinin yükselen gücü ve anayasal güçlerin yükselişiyle belirginleşirken, II. Abdülhamid 1878'de parlamentoyu dağıttı ve Osmanlı anayasasını askıya aldı. Kendi iktidarı karşısında herhangi bir muhalefete karşı sıkı önlemler aldı, baskıcı bir istihbarat ağı kurdu ve fikirlerini okur yazar kitleye yaymaya başlayan eleştirel gazeteciler ve romancıları susturdu. İktidarına karşı tüm yasal ve toplumsal denetimlere karşı koyan ve sarayın bürokrasi üzerindeki üstünlüğünü geçici bir süreliğine yeniden inşa eden aynı otokratik hükümdarın, iki kez meşrutiyet ilan etmek durumunda kalması tarihin bir cilvesidir. Hamid dönemi, Abdülhamid'in Eylül 1876'da tahta çıkmasından üç ay sonra Osmanlı anayasasının ilan edilmesiyle başladı ve 23 Haziran 1908'de Abdülhamid'in Jön Türk devrimi sonucunda anayasayı yeniden yürürlüğe koymasıyla sona erdi. Jön Türk devrimi, Tanzimat'ın hukuksal canlılığının uyandırdığı toplumsal güçlerin sadece geçici bir süreliğine bastırılabilceğini gösteren bir işarettir.

Abdülhamid iktidarının Tanzimat'ın devamı mı yoksa bundan bir kopuş mu olduğu yoruma açıktır. Abdülhamid, Tanzimat ıslahatçılarının yönetimi modernleştirme ve merkezileştirme ve eyaletlerdeki merkezi devlet kontrolünü güçlendirme çabalarını devam ettirdi. Ayrıca eğitim ıslahatını gözle görülür ölçüde ilerletti ve imparatorluğun iletişim olanaklarını güçlendirdi. Sıkı sansürlere rağmen, gazetelerin, dergilerin ve kitapların yayılması daha da arttı; ayrıca Batılı fikirlerin etkisi de temel olarak sürgün-

deki okur yazar kitlenin çabalarının bir sonucu olarak yayıldı (Lewis 1961: 181-94). Böylece Abdülhamid dönemindeki ıslahat devletin idari gücünün harekete geçirilmesine hizmet etti. Islahatı “birlik ve beka”nın yanında ikincil bir konuma getiren Abdülhamid (Duguid 1973: 139), modernleşmiş devlet aygıtını bir istihbarat aracı olarak kullandı. Bu bağlamda Hamid mutlakıyetçiliği yukarıdan ıslahat sürecinin doruk noktasıydı. Bu süreç devletin halkı daha yakından denetlemesi ve padişahın “aydınlanmış despotluk” yoluyla egemenlik kurmayı teminat altına alması için gerekli araçları sağlamıştı.³⁰

Abdülhamid’in İslamı bir birlik ideolojisi olarak araçsallaştırması, Tanzimat’ın eğilimlerinden bir kopuş olarak yorumlanabilir. Tanzimat döneminde devlet eliti içinde dini mevki sahiplerinin rolünde yavaş yavaş bir azalma görülürken, II. Abdülhamid etrafını ulema ve İslami tarikatların geleneksel liderleri olan sufi şeyhleriyle doldurdu (Zürcher 1993: 83). Kendini Osmanlı devletinin daha da fazla modernleşmesine adasa da, halk üzerinde hâlâ güçlü etkisi olan bu dini mevki sahiplerini tekrar yönetici elitte bütünleştirdi.” Selim Deringil, Abdülhamid’in Panislamist retoriğinin ve Müslüman dayanışması çağrısının, imparatorluğun, II. Mahmud zamanında başlayan ve Hamid döneminde de devam eden meşruiyet krizine bir tepki olduğunu savunur:

Bu, hem iç hem de dış boyutları olan bir krizdir. Dış boyut, Osmanlı devletinin uluslararası sistemde meşru bir hükümet şekli olarak kabul edilmesini temin etmek için yapılan çetin bir mücadeleyle. İç boyut, devlet fiziksel ve ideolojik olarak önceden tahmin edilemez bir biçimde topluma nüfuz ettiğinde ortaya çıkan “meşruiyet boşluğu”nun üstesinden gelmek için yapılan mücadeledir (Deringil 1998, 166).

Deringil’in bahsettiği dış ve iç boyutlara göre, Osmanlı yönetiminin meşruiyetini yeniden teyit etme ihtiyacı, paradoksal bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır: Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyıldaki ıslahat süreci, zayıf bir imparatorluğun içinde güçlü bir devletin oluşmasına yol açtı.

Devlet aygıtının merkezileşmesi ve modernleşmesi politikası padişaha otokratik yönetim için gerekli olan araçları sağlasa da, Hamid iktidarının Panislamist ideolojisi, onun ideolojik iktidar kaynaklarına gittikçe artan bağımlılığının bir kanıtıdır. Devlet, imparatorluğun süregelen ekonomik ve siyasal zayıflaması karşısında İslamın sembolik gücünün sağladığı otoriteye başvurmak durumunda kaldı. Deringil'in çalışması, Osmanlı devletinin sembolik yeniden üretim araçlarına egemen olma ve dini sembolik düzen üzerinde kontrol anlamına gelen üçüncü "anahtar tek"e sahip olma çabasına nasıl giriştiğini gösterir. Geleneksel ve yasal otorite arasındaki "tarafsız bölgeler" içinde sıkışan İslamın siyasallaşması, devletin bütünlüğünü korumanın bir yoluydu. Bir diğeri de, sadece iç muhalefeti³ bastırmak için değil, imparatorluğun dışarıdan ekonomik ve siyasi olarak zayıflatılmasının yol açtığı küçük düşmelere karşı bir tepkinin de sonucu olarak, iktidarı padişah çevresinde aşırı bir şekilde merkezileştirmekti. Hamid mutlakıyetçiliğinin Osmanlı devletinin aşağı doğru giden sarmalını nasıl yansıttığını anlamak için, 19. yüzyılın sonlarındaki ekonomik ve siyasal gelişmelere son bir kez bakmamız gerekir.

Ekonomik ve Siyasi Çöküşün Sonu

Ekonomik anlamda, 1881'de yabancı borç yönetimi idaresinin yani Düyun-ı Umumiye'nin kurulması, Abdülhamid yönetiminin ilk yıllarındaki en küçük düşürücü olaylardan biriydi. Yatırımcıların Osmanlı hükümetinin borç istikrazlarından kazandığı kârları korumak için kurulan bu borç idaresi, devletin gelirlerinin geniş ve gittikçe artan bir bölümünü kontrol ediyordu (Findley 1980: 223 ve 281). Ancak imparatorluğun siyasi ekonomisi üzerindeki dış denetiminin onu güçsüz düşürecek bir biçimde kurumsallaşması, bir şekilde imparatorluğun dünya ekonomisine uygun olmayan koşullarla eklemlenmesi yolunda da mantıklı bir adımdı. Osmanlı toplumunun maddi anlamda yeniden üretiminin kapitalist dünya pazarına entegrasyonu, Osmanlı devletinin neredeyse tümüyle dışlanmasına rağmen gerçekleşti. Devletin ekonomiye yabancılaşmasında, etkileşim içinde bulunan üç faktörün rolünden söz edilebilir: siyasi merkezileşme ve ekonominin parasallaşması arasındaki kendine özgü ilişkiler; devlet elitinin

ekonomik ıslahata önem vermemesi ve modern ekonomiye etnik ve dini anlamda eşitsiz bir şekilde eklemleme.

Modern bir ekonomi, geleneksel üretim biçimlerinin tersine, maddi yeniden üretimin ticarileşmesi ve parasallaşması üzerinde temellenir. Para, soyut bir iktidar kaynağı olarak bir değişim aracı işlevi görür; malların üretim, dağıtım ve tüketimini birleştirir ve böylece de soyut toplumsal ilişkiler kurar. Böylece ekonominin parasallaştırılması, siyasal ve ekonomik alanların işlevsel olarak ayrılmasına ve bireyin toplumdan toplumsal bir biçimde ayrışmasına katkıda bulunur.³³ Osmanlı devletinin vergi tekeline ele geçirme ve böylece siyasi anlamda merkezileşmesi için gerekli olan maddi kaynakları artırma çabası, paranın soyut niteliğinden kaynaklanan bireyleşme eğilimleriyle engellenmişti. Devlet, soyut olan ve serbest bir biçimde devredilebilen iktidar kaynağı olan paraya gittikçe daha da bağımlı hale gelirken, yönetimin ve ekonominin parasallaşması yerel nüfuz sahiplerinin özerklik isteklerini de destekledi. Maddi güçlerini paraya bağlayan bu nüfuz sahipleri, bölgesel kalelerini güçlendirebiliyorlar ve doğrudan devlet denetiminden kaçabiliyorlardı. Osmanlı hükûmeti, ıslahatın özel tarihsel koşullarının sonucunda, merkezileşme siyasetlerinin aynı zamanda devletin feodalleşmesine katkıda bulunması ikilemiyle de karşı karşıya kalıyordu.³⁴

Ekonomik ıslahatı ve ekonomiyi korumak ya da teşvik etmek için güdülen merkantilist politikaları neredeyse görmezden gelen yönetici elitin genel tutumunun bir sonucu olarak Osmanlı devletinin ekonomik anlamda yabancılaşması daha da arttı (Zürcher 1993: 18). Devletin az sayıda ki ekonomik girişiminin belirgin niteliği, malların sadece hükûmetin ve ordunun kullanımı için imal edilmesi ve hammadde ve ekonomik altyapının rolünün görülmemesi şeklinde açıklanabilir. (Clark 1974: 66 ve Issawi 1980b: 472). Tanzimat döneminin başlarında İstanbul'da ve Marmara Bölgesi'nde imalat tesisleri kurma girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından (Clark 1974: 67), sanayileşme hızı yeniden düştü; 1913 yılı itibarıyla elektrik kullanılan fabrikalarda yalnızca 17.000 işçinin bulunması da bunu gösteren bir olgudur.³⁵ Osmanlı devletinin iç pazarı gözle görülür bir biçimde dışlaması, Avrupa mallarının Osmanlı pazarını istila etmesiyle paralel gider. Dolayısıyla, imparatorluğun geleneksel imalat ekonomisi hızlı

bir düşüşle karşılaşmıştır. Osmanlıların altyapısında Avrupa mallarının eskiden uzak olan bölgelere daha hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlayan modernleşme bölgesel üretimin zayıflamasını daha da hızlandırdı (Issawi 1980b: 470). Böylece ıslahatın ekonomi üzerinde daha çelişkili bir etkisi oldu ve ıslahat imparatorluğun ekonomik bağımlılığını artırdı.

Bölgeler arası ticaretin azlığına ve yerel pazarlara imalatın hâkim olmasına bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nu pek de dünya pazarına giren bir ekonomik birim olarak göremeyiz (Zürcher 1993: 20). Büyük bölgesel eşitsizliklerle birlikte geleneksel millet sisteminin de bir sonucu olarak, Osmanlı ekonomisi içinde keskin bir dini bölünme gelişmiştir. 19. yüzyılda, daha tarımcı kanat aslen Müslümanlardan oluşurken, modern kapitalist kesimi çoğunlukla gayrimüslimler oluşturur (Karpas 1972: 260). Bu ayrımın bir nedeni, toprak sahipliğinin askeri hizmetle yakından bağlantılı olmasıydı. Gayrimüslim milletler geleneksel olarak silah taşıma hakkından men edildiği için, askeri hizmet karşılığında toprak sahibi olamıyorlardı. Böylece, gayrimüslimlerin ekonomik ilgisi daha çok ticarete ve finansa yönelmişti. Bir başka neden de millet sisteminin sağladığı özerklik haklarıydı; bu haklar erken bir tarihte Hıristiyan topluluklarıyla Avrupa devletleri arasında ticaret ve iletişim kanalları açılmasını sağlamıştı.

Millet sisteminin yasal çerçevesini temel alan “kapitülasyonlar”, Avrupa'nın imparatorluğun ekonomik ve siyasi işlerine müdahale aracı haline geldi. Kapitülasyonlar, 1535'te Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa arasında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'ndan bu yana, Batı uyrukluların toprak dışı ayrıcalıklara kavuştuğu türden bir ticari antlaşmalar sınıfına dönüştü (Hurewitz 1956a: 1). Doğu Sorununun etkisi altında, kapitülasyonlar tüm Avrupa milletlerine tanındı ve Hıristiyan toplulukların iç özerkliği geleneksel düzenin tanık olmadığı bir resmi kurumsallaşma düzeyine ulaştı. Kapitülasyonlar yalnızca vergi muafiyeti kapılarını açmadı, Hıristiyan azınlıklar ve Batı arasındaki ekonomik bağları da güçlendirdi. Bu nedenle Osmanlı ekonomisinin modern kesimi Tanzimat ıslahatçılarının azınlıkları politik olarak bütünleştirme çabalarına engel olarak, Hıristiyan ve toprak dışı bir görüntü kazandı. 19. yüzyılın sonlarına doğru, “ondan

fazla işçi çalıştıran sanayi tesislerinin yüzde 90'ından fazlası gayrimüslimlere aitti" (Zürcher 1993: 89-90).

Doğu Sorununun şiddetlenmesi, siyasal anlamda, ekonomik gelişmenin bölücü etkilerini tamamladı. Abdülhamid'in tahta geçmesinin öncesinde Hersek ve Bulgaristan'da milliyetçi ayaklanmalar gerçekleşmişti ve imparatorluk bunun hemen sonrasında, Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması'yla sonuçlanacak olan yıkıcı bir Osmanlı-Rus savaşına (1877-1878) sürüklendi. Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının tümünü kaybetmesini yalnızca büyük güçlerin müdahalesi önleyebildi. Temmuz 1878'deki Berlin Kongresi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'na özerk Bulgaristan'daki resmi egemenliğini koruma izni verildi. Ancak Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar ve Avusturya-Macaristan'a Bosna ve Hersek'i işgal etme izni verildi. Sonuç olarak, Ruslara, Kuzeydoğu Anadolu'daki Batum, Kars ve Ardahan eyaletleri bırakıldı (Matuz 1985: 238-9).

Avrupa'nın iç işlere müdahalesinin sonucunda, Berlin Kongresi'nde Avrupa'daki eyaletler dağıtıldı. Balkanlar'dan sonra, Osmanlı devletin Anadolu'daki can damarı hedef alındı. Berlin'de, İngiliz hükümeti Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun refahıyla doğrudan ilgilendi ve 1879 ve 1896'da imparatorluğa Avrupa referanslı iki reform programı dayatıldı (Duguid 1973: 141). Sultan Abdülhamid, Britanya'nın doğu eyaletlerindeki Ermenilerin özerkliğine dair planlarıyla karşı karşıya kaldı; bu planlar, vergi toplamanın, hukuki prosedürlerin ve jandarmaların Avrupalılarca denetimini içeriyordu (Salt 1990: 308-10). Osmanlı hükümeti devlet iktidarını merkezileştirmekle uğraşırken, Avrupa iç işlere müdahale ederek eyalet yönetiminin merkezileştirilmemesi için baskı yapıyordu. Ayrıca, Britanya'nın reform planları, Ermenilerin bütünüyle karma bir nüfusa sahip bir bölge üzerindeki özerklik arzusunun teşvik etti.

Avrupa'nın bu yeni müdahalesi, Abdülhamid'in Doğu Anadolu'daki devlet kontrolünü yeniden kurma çabasıyla çakıştı. Osmanlı devleti 1830'larda ve 1840'larda derebeylerinin birçoğunu ve Kürt aşiret liderlerini başarıyla bastırarak, Anadolu'nun doğu bölgeleri üzerinde göreceli bir denetim kurabilmiş durumdaydı.³⁶ Ancak güvenlik durumu Osmanlı-Rus Savaşı sırasında tamamen kötüleşti. İstanbul, hükümet kontrolünü yeniden

kazanmak için, kırsal alandaki Kürt ağlarıyla şehirlerdeki nüfuz sahiplerinin arasındaki rekabeti kullandı. Hükümet, Osmanlı egemenliğini tehdit edecek kadar güçlü olmalarını engellemek için çeşitli grupları kullanmayı denedi (Duguid 1973: 144-5). Denetim ve kontrol mekanizması olarak ve Rusya'yla çıkabilecek herhangi bir başka savaşa hazırlıklı olmak amacıyla 1891'de Hamidiye süvari teşkilatı kuruldu. Bu alaylar, askeri hizmet ve vergiden muaf tutularak kazanılan Kürt aşiret üyelerinden oluşuyordu. Aynı sırada, Avrupalı reformcular tarafından desteklenen Ermeni devrimci güçleri, "Müslümanları misilleme yapmaya kışkırtarak ve Ermeni cemaatlerini genel anlamda zan altında bırakarak" militan etkinliklerine başladı (Salt 1990: 312). Sonunda merkezi hükümet gerilimli durum üzerindeki kontrolünü kaybetti ve özerk biçimde hareket eden Kürt Hamidiye alayları, 1895-1896 yıllarında yaşanan Ermeni katliamına yol açan şiddet eylemlerinin temel gücü haline geldi.³⁷

Osmanlı'nın devlet kontrolünü zorla kabul ettirme çabaları yine kendini Doğu Sorunu sisteminin sınırlamaları içinde buldu ve kolektif bir şiddetle sonuçlandı. Osmanlı'nın gerilemesinin ardındaki ekonomik ve siyasi nedenler göz önüne alındığında, II. Abdülhamid iktidarı, önceki gelişmelerin bir sonucu olarak görülebilir. Yine de, Abdülhamid'in her şeyi sıkı kontrol altında tutmaya yönelik baskın tutumu başarısızlıkla sonuçlandı. Çürümenin ardındaki dış güçleri kontrol edemeyen baskın rejim uzun vadede meşruiyetini kaybetti ve hatta iç muhalefet odaklarını güçlendirdi. Böylece Hamid dönemi mutlakiyetçiliğinin kendisi, er geç Osmanlı yönetimine son verecek olan toplumsal aktörlerin ve siyasi fikirlerin oluşumunun bir aşaması haline geldi. Bu iç gelişmelerin genel bir incelemesi, bizi bu bölümün sonuçlarına götürecektir.

Türk Milliyetçiliği ve Jön Türk Devrimi

Doğu Sorunu sistemi imparatorluğun Anadolu'daki ana damarına ulaştığında, Anadolu aynı zamanda yeni bir ideolojinin de ana damarı haline gelmişti. Tanzimat sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak düşüncesi bir değişim geçirmişti. Yönetimin modernleşmesi ve kimlik oluşumu arasındaki ilişki, klasik "darü'l-İslam" düşüncesinin yerini, modern ta-

nımıyla toprağa bağlı ulus-devlet ve onun halkının almasında da kendini gösterdi. Daha önce de gördüğümüz gibi, Genç Osmanlılar yeni bir kavram olan vatana siyasi sadakati destekleyen ilk siyasi gruptu. Yine de, 1870'lerdeki anayasacılık hareketi farklı milletlerin bir Osmanlı şemsiyesi altında bütünleşmesini hedeflerken, Abdülhamid döneminde vatan kavramı daha çok telaffuz edilen bir Müslüman ve Türk yan anlamı edindi ve topraklarının merkezi Anadolu oldu. "Osmanlı kimliğinin, evrenselci İslamcı terimlerle boğçalsana da, gittikçe daha da Türk bir karakter kazanması" II. Abdülhamid'in iktidarında gerçekleşti (Deringil 1998: 11).

Türk milliyetçiliğinin yükselişi, 19. yüzyılın tarihsel, ırksal ve dilbilimsel düşünüş biçiminin uluslararası entelektüel ikliminde gerçekleşti. Türkiye tarihine yönelik ilginin artması, "Türk tarihinin gerçekte kendi tarihleri olduğuna dair bilincin artmasıyla birleşmişti". Entelektüel çevreler Türklerin ve onların "doğuştan medenileşme ve ötekileri medenileştirme yeteneğinin" idealleştirilmiş bir tarihini geliştirdiler (Kushner 1977: 29-31). Bu tarihsel muhakeme ve Türk dilinin arındırılması etrafında dönen dil tartışması, geçmişteki Ermeni ve Yunan milliyetçi ayrılıkçılığının ve dış müdahalenin karşısında, kültür temelli bir Türk milliyetçiliğinin ve özünde Türk olan bir Anadolu kavramının entelektüel anlamda haklılaştırılmasını sağladı (Kushner 1977: 52-80). Türk milliyetçiliği, Ermeni ve Yunan örneklerinde de olduğu gibi, iç muhalefet gruplarının ve Avrupa'daki sürgün cemaatlerinin paylaştığı bir ideoloji ve toplumsal hareket olarak gelişti.

II. Abdülhamid, 1889'da ilk örgütlü muhalefet grubunun oluşmasıyla Jön Türk devrimi arasındaki dönemde, baskı ve kendine eklemlenme yoluyla devrimci güçleri sindirebilecek durumdaydı.³⁸ Ancak Jön Türk hareketinin arkasındaki örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1895'teki kuruluşundan itibaren güç kazanmış ve silahlı kuvvetlerden gittikçe daha da fazla destek alır hale gelmişti. Bürokrasinin ve ordunun iki eğitim merkezi olan Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Harbiye okulları³⁹ cemiyetin gizli etkinliklerinin yuvası haline geldi. Böylece Abdülhamid'in eğitim ıslahatının iki köşe taşı, kendi mutlakiyetçi yönetiminin temellerini yok etmiş oldu. Yüzyılın sonunda, iç muhalefetin merkezi, İstanbul'dan bir grup genç subay, devlet memuru ve entelektüelin imparatorluğa karşı muhalif etkinlik-

leri kontrol ettiği Selanik'e taşındı. Orada görevlendirilmiş olan Osmanlı birlikleri, Rusların ve Britanya'nın Makedonya'ya müdahale tartışmaları sonucunda ayaklandı ve Jön Türk Hareketi Temmuz 1908'de, eşgüdümlü bir seferberlikle anayasanın yeniden kabul edilmesini talep etti.

Sultan Abdülhamid'in ayaklanmayı şiddet yoluyla bastırma çabası, gönderdiği birlikler görevlerini yapmayı reddetme işaretleri gösterince başarısız oldu. Sonuçta padişah vazgeçmek durumunda kaldı. Osmanlı'daki ıslahatı gerçekleştiren, ordudaki yeni eğitimli profesyoneller ve eğitimli devlet memurları imparatorluğun ileri gelenlerini yerlerinden ettiler. Osmanlı monarşisi 1923'te Cumhuriyet'in ilanı öncesine kadar resmi olarak var olsa da, imparatorluk düzeninin sona erdiğinin asıl göstergesi Jön Türk devrimidir. Islahat sürecinin toplumsal ve siyasi dinamikleri sonunda saltanatın temelleri yıkıldı ve 500 yıldan fazla süren Osmanlı yönetimi son buldu. Sarayın bakış açısına göre, dış komplo ve iç ihanet korkuları en çok II. Abdülhamid'in paranoyak karakterinde ortaya serildi ve görüldüğü gibi haklı da çıktı. Avrupalı güçler çoğu kez Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü garanti etme ve buna saygı gösterme vaatlerini yerine getirmediler. Devleti güvence altına almak için kurulan yeni ordunun ve modern bürokrasinin içindeki toplumsal güçler de sonunda imparatorluk sembolünün aleyhine döndüler.

SONUÇLAR: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ VE KALINTILARI

Osmanlı modernleşme sürecine dair çözümlememiz, bu sürecin iki boyutu olduğunu gösteriyor: birincisi, geleneksel Osmanlı toplumunun genel modernleşme süreci sonunda geçirdiğı yapısal dönüşüm; ikincisi, ıslahatçı devlet elitinin önceden tasarlanmış siyasal eylemi. 18. ve 19. yüzyıllarda, toplumsal dönüşümün bu birbiriyle bağlantılı pasif ve aktif boyutları, Osmanlı toplumunun toplumsal yeniden üretiminin temel işlevleri bağlamında çok önemli değişimlere yol açtı. Rekabetçi bir devletler sistemine siyasi katılım, büyüyen dünya pazarıyla ekonomik bütünleşme ve modern küresel kültürün bilimsel düşüncelerinin yayılması, imparatorluğun yüzyıllardır dayandığı toplumsal temelleri yıktı Bu temel yapısal değişimin belirtilerine tepki veren saray ve Osmanlı bürokrasinin üst kademeleri, patri-

monyal yönetime özgü zayıflıklarla baş etmek için ıslahatı teşvik etti. Bu ıslahat, modern Avrupa ulus-devlet modelinin standartlarına göre, temel olarak fiziksel güç araçlarının yeniden örgütlenmesine odaklandı. Charles Tilly'nin deyişiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi, sermayenin yoğunlaşması ve birikmesi için çok az alan bırakarak, neredeyse tamamen baskıcı bir yörüngeye girdi (krş. Tilly 1990. 137-3).

Islahatçıların fiziksel güç araçlarını tekellerine alma ve imparatorluğun geleneksel siyasi yapısını yeniden örgütlenme çabaları hayatta kalan bir grup yarı özerk birimin üzerinde temelleniyordu ve bu tekelleşmeci ve feodalleşmeci güçler arasında bir siyasi rekabet sürecine yol açtı. Bu süreçte, merkezi devlet düzeyinde tekelleşme, bölgesel güçlerin siyasi ve ekonomik güç kaynaklarını tekellerine alma istekleriyle etkisiz hale gelmişti. Merkezi devlet perspektifinden hareketle feodalleşme olarak açıklanacak olan şey, bölgesel perspektiften hareketle, daha düşük bir düzeyde de olsa, tekellerin oluşumu olarak da yorumlanabilir. Ancak, Elias'ın kuramsal tanımının tersine, tekel oluşturma sürecinin bu ilk aşaması, tarihsel olarak serbest rekabet süreci değil, Doğu Sorunu olarak adlandırılan sistemin birçok aktörü arasındaki karmaşık ve birbirine bağlı eylem sürecidir. Osmanlı hükümetinin içinde bulunduğu çetrefil durum, 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da kötüleşmiş, okur yazar nüfusun artışı ve anayasacı hareketin yükselişiyle birlikte, yeni bir iç cephe oluşmuştu. Bu cephe, ilk tekel oluşumu döneminin, ikinci dönem olan devlet tekelinin millileşmesi dönemiyle üst üste bindiğine işaret eder. Artık dış düşmanlar, geleneksel ya da yeni ayrılıkçılar ve iç muhalefet arasındaki ayrım bulanıklaşmıştır.

Ekonomik ıslahatın neredeyse tamamen göz ardı edilmesi ve Osmanlı ekonomisinin bölgesel ve dini eşitsizlikleri, siyasi alandaki bölücü eğilimleri güçlendirdi. Osmanlıların tarihsel deneyimi, Elias'ın ekonomik değiş tokuşun parasallaşmasının genelde sabit bir merkezi otoritenin oluşumunu desteklediği yönündeki kuramsal varsayımıyla çelişir. Osmanlı'nın merkezileşme politikası para ile ifade edilen vergilere dayanmak durumunda olsa da, ekonominin parasallaşması, uzun vadede ve özel bir tarihsel bağlamda daha çok merkezileşme karşıtı güçlerin lehinedir. Ayrıca, II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi yönetiminin gösterdiği kadarıyla, baskıcı

modernleşme yolu, tüm ıslahata rağmen saltanatın hâlâ sürdüğü geleneksel egemenlik sisteminin gittikçe artan bir meşruiyet krizine girmesine yol açtı. Osmanlı yöneticilerinin savunmacı modernleşmesi sonuçta ilk hedefini yok etti: Yukarıdan ıslahat yoluyla geleneksel düzeni korumak.

Bu çerçevede, Türkiye'yi genel anlamda etkileyen Osmanlı modernleşmesinin kendine özgü birçok biçimi ayırt edilebilir. Bu etki, hem Türk devletinin kurumsal yapısını hem de siyasi elitin toplumsal yaşam alanını içerir. Modern devlet egemenliğinin araçları olan ordu ve bürokrasi, askeri güvenlik kaygıları yüzünden harekete geçince Osmanlı ve Türk modernleşmesinin yalnızca odakları değil, aynı zamanda itici güçleri de oldular. Modern devlet kurumları sadece farklı toplumsal aktörler arasındaki pazarlıklarla değil, yönetici elitin dayatmasının bir sonucu olarak da oluştu. Osmanlı ıslahatının otoriter karakteri ve bunların baskıcı yörüngesi, devlet kurumlarının keskin hiyerarşisine ve devlet aygıtıyla devlet elitinin neredeyse tamamen özdeşleştirilmesine de yansdı. Güvenlik kaygıları sonucu gerçekleşen Türk modernleşmesinin iki farklı cephesi oldu. Bir yandan dış sınırlamalara uyum gösterme stratejisi haline gelirken; öte yandan içeride otoriter elitin dayattığı bir eğitim programı olarak yürütüldü.

Önceden de gördüğümüz üzere, geleneksel elit ve yükselen modern devlet eliti arasındaki geçici çıkar koalisyonu, tutumlarının ve değerlerinin birleşmesine yol açtı. Askeri-bürokratik elitin ve Osmanlı entelijansiyanının belli kesimlerinin toplumsal yaşam alanı, Osmanlı yöneticilerinin ataerkil elitizminin belli yönlerini kapsıyordu. Saray ve halk arasındaki devasa uçurum böylece kendini aydınlanmış öğretmen konumunda gören yeni elitin ortamında da varlığını sürdürdü. Bu belirgin elitizme rağmen, modern Osmanlı elitinin dünya görüşü imparatorluğun tehlikeli güvenlik durumundan derin bir biçimde etkilenmişti. Osmanlı devlet elitinin birçok cephede savaş verdiği komplo ve hıyanet atmosferinin de Türk cumhuriyet aydınının dünya görüşünde önemli bir etki bıraktığı gerçeğini sonra tartışacağız.

Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel patrimonyal bir devlet olarak, birliği olmayan bir siyasi birim olarak yok oldu. Ancak bu devlet, varlığını sadece Türk devletinin siyasi yapılarında ve elitinin toplumsal yaşam

alanında sürdürmedi. Ayrıca, daha önce tanımlanan tekelleşme ve feodalleşme süreçlerinin izlerinin ve Osmanlı toplumunun modernleşmesinin kendine özgü özelliklerinin gözlemlenebildiği Ortadoğu ve Balkanlar'ın çatışma yapılarında da varlığını sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü yeni bir düzenin yükselişiyle de aynı zamanda gerçekleşti. Bu düzen, Osmanlı modernleşmesinin etkisi altındaki birçok modeli bir araya getirmişti. Geçici bir süre için emperyalizmin ve sonrasında da Soğuk Savaş'ın hâkim uluslararası yapılarının arkasında gizli kalan Osmanlı mirası, şimdi, yeni yeni ortaya çıkan daha geniş bir Ortadoğu'da yeniden görünür hale geldi. İmparatorluğun vârisi Türkiye Cumhuriyeti'nin bu durumla nasıl baş edeceği daha sonraki bölümlerde incelenecek.

ULUSAL DİRİLİŞ

İLK DÖNEM TÜRKİYE CUMHURİYETİ

CUMHURİYETÇİ DEVLET VE ONUN KÜLTÜR DEVRİMİ

Büyük Millet Meclisi 29 Ekim 1923'te, bir gece önce İsmet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan bir anayasa değişikliği taslağını kabul etti. Değişiklikte, Türk devletinin yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu ifade edilmişti ve Büyük Millet Meclisi kendi üyeleri arasından bir cumhurbaşkanı seçecekti. Önerge sabah 08:30'da, 100'ü aşkın delegenin yokluğunda 158 kabul oyuyla geçti. 50 dakika sonra, milletvekilleri, sonradan Atatürk adını alacak olan Mustafa Kemal'i Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçtiler. Ardından Mustafa Kemal, İsmet İnönü'yü başbakan atadı. Aynı gece Cumhuriyet'in ilanı 101 pare top atışıyla tüm yurda duyuruldu.¹

Saltanatın sona erişti yüzlerce yıllık Osmanlı siyasi tarihinin ardından radikal bir dönüm noktasını işaret eder. Ancak bu köklü değişiklik Mustafa Kemal'in Nutuk'ta yazdığı kadar büyük bir coşkuyla karşılanmadı (krş. Atatürk 1963: 673). Milli Mücadelenin içinde bile anayasal mutlakiyet için güçlü bir destek vardı ve anayasa değişikliğinin ortaya atıldığı sırada başlıca destekçilerinin bir kısmının İstanbul'da olması da bir tesadüf değildir. Mustafa Kemal, "cumhuriyet" kelimesini ilk kez 1923 Eylül'ü sonlarında Viyana'da *Neue Freire Press*'le yaptığı bir söyleşide kullanmıştı (Dumont 1983:145). Söyleşinin yarattığı tepki, Türkiye'nin siyasi geleceğinin henüz kararlaştırılmamış olduğunu ve bu konuda uzun bir tartışmanın cumhuriyetçi düzene yönelik niyetleri olumsuz etkileyeceğini açıkça gösteriyordu. Taktik ustası Mustafa Kemal Ekim 1923'teki anayasal değişiklikle siyasi sahneyi bir oldu bittiye getirmişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, imparatorluğun patrimoniyal niteliğini terk etmeye yönelik son adımdı ve Mustafa Kemal'in 15 yıllık başkanlık süresi boyunca uygulanan siyasi ve kültürel reformlar dizisinin kilit ola-

yıydı. Bu reformların temel amaçları Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sembol ve kurumlarının tamamen yok edilmesi, Türk ulus-devletinin oluşturulması ve Türk ulusunun inşasıydı. Siyasi reformlar, Kasım 1922'de Osmanlı saltanatının feshedilmesi ve bu olayı takiben Padişah VI. Mehmet'in bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan Malta'ya kaçışıyla başlamıştı (Lewis 1961: 259). Cumhuriyet'in ilanından sadece birkaç hafta sonra, Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi kurumlarının yıkımını daha da ileri boyutlara taşıdı. Mart 1924'te halifelik kaldırıldı ve Osmanlı hanedanının Türkiye Cumhuriyeti'nde ikamet etmesi yasaklandı. Aynı ay, dini mahkemeler ve dini okullar, şeyhülislamın yargı işlevi ile Şeriye ve Evkaf Vekaleti feshedildi. 1926'da hükümet son olarak, İsviçre, Alman ve İtalyan modellerine bakılarak tasarlanan laikliği temelli kanunları yürürlüğe soktu.

Kültür reformlarının put kırıcı özelliği en iyi Mustafa Kemal'in kendi kelimeleriyle anlaşılabilir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Ekim 1927'de Ankara'da gerçekleştirilen kongresindeki beş gün süren ünlü konuşmasında, Mustafa Kemal, Osmanlı bürokratlarının geleneksel şapkası olan fesin yasaklanmasına ilişkin olarak şunları söylüyordu:

Ulusumuzun başında cehalet, gaflet ve gerici zihniyetin, ilerleme ve uygarlık düşmanlığının markası gibi sayılan fesi atarak onun yerine tüm uygar dünyaca başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu şekilde Türk ulusunun, uygar dünyadan zihniyet bakımından hiç de farklı olmadığını göstermek bir zarurettir (Atatürk 1963: 738).

Şapka kanunu uygulaması (1925), dini cemaatlerin, türbelerin ve başka ibadet yerlerinin kapanmasıyla paralel olarak gelişti. Ayrıca, hükümet "şeyh" ya da "derviş" gibi dini unvanları da yasakladı. 1926'da miladi takvim kabul edildi ve iki yıl sonra Latin alfabesi ve Batı rakamları kullanılmaya başlandı.² 1934'te Ankara, Türklerin soyadı almasını zorunlu kılan bir kanunu yürürlüğe soktu ve Mekke'ye hac yasaklandı. Son olarak 1935'te cuma günü yerine pazar günü Müslümanların resmi tatil günü oldu. Türk toplumunun bu kültürel dönüşümüne kadının toplumsal hayattaki rollerinin dikkat çekici değişimi eşlik etti. 1924 gibi erken bir zamanda kız ve er-

kek çocuklarının karma eğitimi başladı ve on yıl sonra rejim kadınların seçme ve seçilme hakkını kabul etti (Göle 1996: 14). Kadınların siyasi eşitliğinin tanınması 1929'da ilk Türkiye güzellik yarışmasının yapılması ve 1930'ların başında kadınlar için halk plajlarının açılması gibi başka cesur ve sembolik olaylarla birlikte ilerledi (Ahmad 1993: 87-8).

Osmanlı-Müslüman kültürünün iyice planlanmış biçimde çözülmesi, ulusal kimlik inşası işlevini gerçekleştirecek olan Türk Tarih Kurumu (1931) ve Türk Dil Kurumu'nun (1932) Mustafa Kemal'in önderliğinde kurulmasıyla tamamlandı. Türk Tarih Kurumu'nun görevi, insanların ortak bir tarihsel kültür tasavvur etmelerini sağlamak amacıyla ulusal bir tarih yazmaktı. Bu ulusal tarih, tüm uygarlıkların eski Türk uygarlığına dayandığı evrensel düşüncesiyle temelleniyordu. "Türk tarih tezi", Türklerin doğal afetler yüzünden eski anavatanları Orta Asya'yı terk etmek zorunda kaldıklarını ve dünyanın farklı yerlerine göç ettiklerini savunur. Ortadoğu'daki Sümerler ve Hititler, eski imparatorluklarının tarihini Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal tarihine bağlayan, Anadolu Türklerinin ataları olarak değerlendirilmelidir. Türk Dil Kurumu bu iddialar doğrultusunda "güneş dil teorisi"ni ilk kez ortaya attı. Bu teori, Orta Asya kültürlerinden etkilanmemiş eski bir dil olarak "saf Türkçe"nin, hepsi olmasa bile pek çok başka dillerin gelişiminin temel taşı olduğunu öne sürer.³

Bu şiddetli put kırıcı önlemlerin –özellikle de, gelecek Türk nesillerini yazılı Osmanlı kültür mirasından koparan dil devriminin– bir kültür devrimi olarak tanımlanması gayet doğrudur. Cumhuriyetçi elit için modernleşme, Batılılaşma ya da Avrupalılaşma ile aynı anlama geliyordu. Bu bakımdan Kemalistler bizzat Mustafa Kemal'in "yeni Cumhuriyet'in fikri babası" diye adlandırdığı Ziya Gökalp'in düşüncelerini izlediler (Özelli 1974: 81). Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda, Avrupalı emperyalizmle karşı karşıya kalan Müslüman dünyasının siyasi ve kültürel tehlikelerine şu şekilde karşılık verir: "Bu tehlikelerden kurtulmanın tek bir yolu vardır; o da, Avrupalıların bilimde, endüstride, askeriyede ve yasal örgütlenmedeki gelişimini taklit etmeye çalışmak, başka bir deyişle uygarlıkta onlarla eşitlenmek. Ve bunu yapmanın tek yolu Avrupa uygarlığına tamamen girmektir" (Gökalp 1968: 45-6). Gökalp'in Avrupa örneğini taklit etmek yöneliminin

ışığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, hem bir kültür devriminin hem de Türkiye'nin Ortadoğu'dan Batı'ya doğru bilinçli yürüyüşünün başlangıç noktası olduğu kadar, siyasi bir dönüm noktasıydı da. Bununla birlikte Kemalist reformların bu radikal görüntüsü, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesi ile bir Türk ulus-devletinin oluşumu arasındaki sürekliliği gizleyen bir duman perdesi görevi görüyordu. Osmanlı devleti ve onun toplumu birden ortadan kaybolmadığı gibi, modern Türkiye de "Mustafa Kemal'in bir icadı" olmanın çok ötesindedir (Dumont 1983). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yeni bir Batılı yüze sahip olmasına rağmen, daha ziyade Osmanlı toplumunun toplumsal, siyasi ve kültürel düzeninin ulusal çapta yeniden dirilişidir.

Sadece Cumhuriyet'in erken dönemleri imparatorluğun karmaşık ve tehlikeli güvenlik ortamının mirasçısı olmakla kalmamış, aynı zamanda Mustafa Kemal reformları da yukarıdan aşağıya uygulama örneğini takip etmiştir. Osmanlı modernleşmesi gibi, Kemalist reformlar da devlet aygıtını dış ve iç tehditlere karşı savunmak ve askeri-bürokratik elitin konumunu korumak üzere düzenlenmiştir. Üstelik, cumhuriyetçi devlet elitinin hem toplumsal temeli hem de dünya görüşleri ve siyasi düşünceleri önceki ıslahat dönemine ve bunun Osmanlı toplumunda yarattığı toplumsal değişime dayanır. Üç konu boyunca, bu devlet merkezli modernleşmenin sürekliliğini ve bunun Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve toplumsal yapısındaki ve Kemalist elitin toplumsal yaşam alanındaki etkilerini inceleyeceğiz.

İlk konuda, devletin oluşumu hem Avrupa'daki iktidar mücadelesiyle dayatılan dış sınırlamalar, hem de Kemalistlerin yüzleşmek zorunda oldukları iç direnişlerle çizilen arka planla karşılaştırılarak incelenecek. Dış ve iç düşmanlara karşı verilen bu şiddetli mücadelenin getirdiği güvenlik sorunu, kendini Kemalist dünya görüşünde ve cumhuriyetçi devletin otoriter yapısında da göstermiştir. Ayrıca, bunlar Türkiye'nin siyasi kültür ve kurumsal mitine dahil edilirler. İkinci bölüm, put kırıcı Mustafa Kemal Atatürk'ün toplumsal ve kişisel arka planını ve Kemalist ilkelerle Tanzimat düşünceleri arasındaki ilişkiyi inceliyor; hem kendisinin hem de düşüncelerinin ciddi bir şekilde Osmanlı mirasıyla şekillendiğini gösteriyor. Sonuç bölümünde ise süreklilik sorunu karşısında devrim tartışılıyor.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNUN ARDINDAKİ GÜVENLİK SORUNU İmparatorluktan Ulus-Devlete: Türkiye'nin Dışarıya Karşı Sağlamaşması

Temmuz 1908 devriminden sonra, imparatorluğun parçalanmasının durdurulması umutları kısa sürede son buldu. Ekim 1908'de, Kıbrıs adası Yunanistan'a katıldığını duyurdu, Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'yla resmi bağlarını kopardı ve Viyana Bosna Hersek'in ilhakını açıkladı (Matuz 1985: 251-2). Balkanlar'da bir dizi bölgesel ayaklanma birbirini izledi, ki ayaklananlara sadece Hristiyan halklar değil, Müslüman Arnavutlar da katılıyor. Jön Türklerin merkezileştirme politikalarına karşılık geleneklerden güç alan Arnavutluk (1910), Kosova (1910, 1912) ve Karadağ'daki (1911) ayaklanmalar gittikçe milliyetçi bir nitelik kazandı (Zürcher 1993: 109).

Arap bölgelerinde, imparatorluk İtalya'nın sömürgeci amaçlarıyla karşı karşıya kalmıştı ve Yemen'de küçük çapta bir savaş gerçekleşti. 1911'de İstanbul Yemen'le bir özerklik planında anlaşırken, aynı yıl İtalya imparatorluğa karşı savaş ilan etti. Ekim 1912'de, Osmanlı hükümeti Kuzey Afrika'daki son topraklarını ve On İki Ada'yı terk ederek İtalya'yla bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı (Anderson 1966: 288-91).

Balkan devletlerinden Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan'dan oluşan bir ittifak, imparatorluğun bu apaçık askeri zayıflığından cesaretlenerek 8 Ekim 1912'de İstanbul'a karşı savaş ilan etti. İki Balkan Savaşı da (1912-1913) imparatorluğun en zengin ve en gelişmiş bölgelerinin kaybıyla son buldu: Arnavutluk, Makedonya ve Trakya. Eski Osmanlı başkenti Edirne bile bir süreliğine yitirildi, ancak Eylül 1913'te imzalanacak olan son bir antlaşmadan önce Osmanlı askerleri tarafından geri alındı (Zürcher 1993: 111-14). Jön Türk rejimi, Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa yönetiminde uluslararası tecridin üstesinden gelmeye karar verip Birinci Dünya Savaşı'na mihver güçlerinin, Almanya ve Avusturya'nın yanında girdiğinde dönüşü olmayan bir noktaya gelmişti.⁴

Askeri güç, ekonomi ve muhaberat açısından bakıldığında büyük bir savaşa kesinlikle hazır olmayan İstanbul kısa bir süre sonra kendini pek çok cepheden sarılmış buldu (Zürcher 1993: 117). Osmanlı orduları Galiçya, Makedonya ve Romanya'da çarpışıyorlardı. İmparatorluğu Kafkaslar'da

Ruslara, Irak ve Süveyş Kanalı'nda İngiltere'ye, Çanakkale'de de Fransız ve İngiliz ittifakına karşı korumaları gerekiyordu (Matuz 1985: 264-5). Tek tük elde edilen askeri başarılarla rağmen, Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir fiyaskoyla sona erdi. 31 Ekim 1918'de Padişah VI. Mehmet kayıtsız şartsız bir teslim anlamına gelen Mondros Ateşkes Antlaşması'nı kabul etti. Sadece bir gün sonra Jön Türk liderleri bir Alman denizaltısıyla İstanbul'u terk ettiler. (Zürcher 1993:139)

Son bir defaya mahsus olmak üzere, siyasi iktidar Osmanlı padişahında ve Babıâli'nin yaşlı bürokratlarında kalmıştı. Bununla birlikte, Padişah VI. Mehmet Vahdettin (1918-1922) imparatorluğu gerçek anlamda yönetmedi. Daha ziyade itilaf devletlerinin kuklası olan Vahdettin'in iktidarı İstanbul civarına ve ötesine zor uzanıyordu (Matuz 1985: 269). Böylesi bir siyasi iktidarsızlık durumunda, Osmanlı hükümeti yetkilileri Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Antlaşmanın maddeleri, yüz yıldan fazla bir zamandır Doğu Sorununu oluşturan tüm konuları içeriyordu. Paris'te (1856) ve Berlin'de (1878) verilen sözlerin aksine, Sevr'de imparatorluk Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü ve siyasi özerkliğini teslim etmek zorundaydı.

İstanbul artık Fransızların Fas, Tunus, Lübnan ve Suriye'deki korumasını ve İngilizlerin Mısır, Filistin ve Irak'taki yönetimini kabul etmek zorundaydı. Kutsal şehirler Mekke ve Medine'nin yanı sıra bir Arap ili olan Hicaz üzerindeki haklarından vazgeçmeye mecbur kaldı. Antlaşmanın 115 ve 117. maddeleri İngilizlerin Kıbrıs'ı ilhakını ve bölgedeki Türklerin kendi vatandaşlıklarına geçmelerini bildiriyordu. İzmir ve Batı Anadolu bölgeleri yasal olarak Türk egemenliğinde kalıyordu, fakat yönetimi ve düzenin korunması Yunan hükümetinin sorumluluğundaydı. Doğu Anadolu'da özgür ve bağımsız bir Ermeni devletinin kurulduğu açıklanıyordu. Çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı bölgelere, bir yıl sonra Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bağımsızlık için başvurmaları hakkı sunulurken, sınırlı özerklikler tanınıyordu. Son olarak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında ve Marmara Denizi'nde donanma bulundurma serbestisi Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa, Rusya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'nin temsilcilerinden oluşan uluslararası bir "Boğazlar Komisyonu"na bağlanmıştı (Hurewitz 1956b: 81-7).

Türklerin bakış açısıyla, Sevr'in maddeleri, hiçbir zaman uygulanmamış olsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardındaki büyük komplonun kanıtlarını sıralar. Osmanlı ıslahatının ardındaki dürtülere ve amaçlara bakılarak Sevr, Osmanlı'nın yukarıdan aşağıya modernleşmesinin başarısızlığının bir kanıtı olarak yorumlanabilir. Geçmişe bakılırsa, imparatorluğu ve devleti, siyasi ve toplumsal yapılarını modernleştirerek koruma çabası, parçalanmayı engellemekten çok yavaşlatmıştır. Osmanlı ıslahatının esas çelişkisi –imparatorluğun çokuluslu ve dinsel kimliğini korurken, devlet yapılarını modern ulus-devlet standartlarına göre modernleştirmek– merkezci güçlerin yararına oldu. Ayrıca, Osmanlı'nın, güçlü ulus-devlet ve kendi kaderini tayin hakkı söylemine sahip olan Avrupalı devlet sisteminin üyeleri arasındaki konumunu zayıflattı. Bundan dolayı, Sevr Antlaşması Osmanlı devlet elitinin uluslararası sistemin değişken gerçeklerine uyum sağlamadaki başarısızlıklarını kanıtlayan bir belge niteliğindedir.

Ancak, Osmanlı ıslahatının bu olumsuz okuması fazla tek yönlüdür. Yüz yıldan fazla süren savunmacı modernleşme Türk Milli Mücadelesi için verimli bir zemin oluşturdu. Üstelik, toprak kaybı ve halkın etnik ve dinsel yapısındaki değişimle, imparatorluğun parçalanmasından bağımsız Türk ulus-devletini talep etmek için gerekli olan halklar ve bölgeler açığa çıktı. Türk tarihinin en karanlık anı olan Sevr Antlaşması'nın Milli Mücadeleye, varoluş hakkı sorgulanmayan ama uluslararası devletler sistemi tarafından garanti edilen bir Türk ulus-devletini kurmak için şans vermiş olması tarihin bir cilvesidir. Milli Mücadele, modern ulus-devlet söylemini uygulayarak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve özerkliği yerine Türklerin ulusal haklarını destekleyerek, Doğu Sorunu sisteminin dezavantajlarını avantaja dönüştürmüştür. Türk-Yunan savaşı (Kurtuluş Savaşı 1920-1922) nihai olarak, Doğu Sorunu sistemini karakterize eden özel diplomatik ve zorlayıcı eylem yapısı içinde Türkiye'nin rolünde bir dönüm noktasını işaret eder.

İngiltere savaşa girmelerini teşvik etmek üzere 1915'te Yunan hükümetine, daha önce toprakla ilgili olarak İtalyanlara verilen sözlerle çelişir biçimde İzmir çevresindeki topraklarda imtiyazlar teklif etti. Mayıs 1919'da

Yunan ordusu müttefiklerin rızasıyla bu bölgeyi işgal etti; ancak sadece İzmir'in işgaliyle kalmadı ve Batı Anadolu içlerine doğru ilerledi. Bu ilerleme umut verici görünüyordu, çünkü o sırada Türk orduları Kilikya'da ilerleyen Fransızlarla, Antalya'ya çıkartma yapmış İtalyanlarla ve Doğu Anadolu'da oluşan Ermeni devletiyle uğraşıyordu. Yunan işgaline paralel olarak 19 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal 9. Ordu müfettişliğine atanmış olarak Samsun'a geldi. Sadece iki ay sonra, İstanbul'daki Osmanlı hükümetiyle bağlarını kopardı ve Anadolu'da ulusal direnişi örgütlemeye başladı.

Mustafa Kemal'in önderliğindeki Türkler, müttefikler arasındaki çıkar uyuşmazlıklarından yararlandılar ve iki taraflı antlaşmalar imzalayarak onları birbirlerine düşürdüler. Türk Milli Mücadelesi Kasım 1920'deki Ermeni bozgununun ardından, Mart 1921'de Bolşevik Rusya'yla bir dostluk antlaşması imzaladı. Bu hareket, milliyetçilerin orduları doğu cephesinden çekebilmelerini ve Bolşevik Rusya'dan maddi destek elde etmelerini sağladı (Zürcher 1993: 160). Ekim 1921'de, antlaşmalar İtalya ve Fransa'yla devam etti. Her iki ülke de ordularını Anadolu'dan geri çekti ve o andan itibaren Türk milli hareketini destekledi.

Yunan ordusuyla nihai savaş 1922 Ağustos sonlarına doğru gerçekleşti. Türk ordusu Yunan ilerleyişini Eskişehir'in kuzeyinde Sakarya Nehri kıyısında durdurdu ve bir aydan kısa bir sürede Yunan ordularını İzmir'e doğru geri püskürtmeyi başardı.⁵ 11 Ekim 1922'de, İngiltere, Fransa ve İtalya müttefiklerinin temsilcileriyle Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandı. Antlaşma Doğu Trakya'yı Türkiye'ye veriyor ve Boğazlar (İstanbul ve Çanakkale Boğazları ve Marmara Denizi) üzerindeki yasal Türk egemenliğini, İngiliz kontrolünde kalmalarına rağmen, tanıyordu. Bundan başka son bir antlaşmanın uluslararası bir konferansta görüşülmesi gerektiği kararlaştırıldı ve söz konusu konferans Kasım 1922 ile Haziran 1923 arasında Lozan'da gerçekleşti. Lozan Antlaşması'nın maddeleri Sevr'in maddelerinin yerine geçti ve Anadolu'nun bütünlüğünü korudu; kapitülasyonların feshini onayladı ve Türkiye'nin Boğazlarla ilgili karar alacak her türlü yönetime katılmasını tasdik etti. Türk tarafı tam egemenlik karşılığında Arap bölgeleri ve Kıbrıs'la ilgili tüm haklarından vazgeçmeli, gayrimüslim azınlıklara da tüm haklarını ve göç özgürlüğünü tanımalıydı (Hurewitz 1956b: 119-24).

Lozan Barış Antlaşması klasik Doğu Sorunu'nu sona erdirdi ve Türkiye'nin devletler sistemine tam entegrasyonunun bir göstergesi oldu. Bir yüzyıldan uzun bir süredir devam eden şiddetli çatışmaların ardından, Arap ve Avrupa bölgelerinden yoksun kalan Osmanlı İmparatorluğu, bağımsız bir yönetimin benimseyebileceği tek yasal biçimi aldı ve bir ulus-devlet olarak yeniden ayağa kalktı. Lozan Konferansı'nın gecesinde, İngiliz gener kurmayının bir notu Türkiye'nin imparatorluktan ulus-devlete başarıyla geçişini şu şekilde belirtiyor:

Bu değişim, Türkiye'de bir ulusal ruhun ortaya çıkması sayesinde ve Türk ordusunun son başarılarını bu ruh ortaya çıkarmıştır ve Türklere, her istediğimizi yaptırabileceğimiz mağlup bir ulus olarak artık bakamayacağımızı göstermiştir.⁶

Lozan'da Avrupalı güçler Osmanlı devletinin aleyhine işlettikleri aynı standartları bu sefer Türkiye'nin lehine uyguladılar. Türk Milli Mücadelesi ulusun kendi kaderini tayin ve bunun için askeri yollarla çarpışma hakkını talep ederek imparatorluğun 1918'de karşılaştığı dramatik güvenlik sorununa yeterli cevabı bulmuş oldu. Ayrıca, Mustafa Kemal'in eski Osmanlı hükümetlerinin ideolojik yapısının bir parçası olan Panislamist ya da Pantürkist düşünceleri reddedişi, toprak bütünlüğüne dayalı bir Türk ulus-devletinin savaş sonrası düzene entegrasyonunu kolaylaştırdı. Dolayısıyla, devletin bütünlüğü ve güvenliği sadece Osmanlı ıslahat döneminin merkezine oturmakla kalmadı, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasının kilit siyasi meselesi oldu. III. Selim dönemindeki ilk ıslahattan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar, Türk modernleşmesi zor yoluna devam etti. Modernleşmenin asıl ilgi alanı devletin bütünlüğüydü ve cumhuriyetçi elit tabaka Osmanlı atalarından dış güvenliğin sallantılı durumunu ve aynı zamanda da rekabet halindeki yurtiçi güçlerin karmaşık yapısını da devraldı. Lozan'ın sağladığı teminatlar sonrasında, Mustafa Kemal ve arkadaşları güçlerini bu yurtiçi tehditlere karşı birleştirmek zorunda kaldılar. Devletin bütünlüğü ve yönetici elitin çıkarları yeniden eşit sayıldı.

İttihatçılar ve Milliyetçiler: Türkiye'nin İçeriden Birleşmesi

Milli Mücadelenin ve daha sonra da Kemalistlerin başarılarını anlamak için, bunların yakın dönemdeki öncülerinin siyasi deneyimlerine kısaca bir değinmemiz gerekir. Jön Türkler 1908'de iktidara el koyduğunda, İstanbul'a karşı olan hareketlerini Osmanlı hükümetinin imparatorluğu dış tehditlere karşı korumadaki yetersizliğini öne sürerek savundular. Fakat, sadece Abdülhamid rejimini yıkma arzusuyla bir arada tutulan heterojen bir hareket olarak iç parçalanmaları kısa sürede saklanamaz hale geldi.

Jön Türkler kabaca iki ana gruba ayrılabilir: Liberaller ve İttihatçılar. İkinci grup, İttihat ve Terakki Derneği'nin üyeleri ve yandaşlarıydı. Bu ayrım, Osmanlı toplumunun modernleşmiş kanadı arasındaki toplumsal ayrıma benziyordu. Liberal grup, anayasal bir monarşiyi destekleyen Batı eğitilmiş bürokratlar ve profesyonellerin yüksek tabakasını temsil ederken, tipik İttihatçılar devlet memurları, subaylar ve genç entelektüellerden oluşan alt orta sınıfa mensuptular. Tanzimat'ın kurumlarına da-saray ve Babıâli etrafındaki iktidar çevreleri- karşıydılar ve imparatorluğun toplumsal ve siyasi yapısında daha radikal ve merkezi bir ıslahattan yanaydılar (Ahmad 1993: 33-5).

Jön Türk hareketi içindeki siyasi mücadele dış güvenlik kısıtlamalarını yansıtan bir gelişmeyle, yani siyasetin ve toplumun militarizasyonunun artmasıyla netleşmişti. Sonunda Balkan Savaşı İttihatçılara iktidara el koyma şansını verdi. Osmanlı hükümetinin büyük güçlerin eski Osmanlı başkenti Edirne'yi Bulgaristan'a verme önerisini kabul etme belirtileri göstermesinin ardından, İttihatçılar Ocak 1913'te bir askeri darbe gerçekleştirdiler (Zürcher 1993: 113-14). *Triumvira** diye de adlandırılan Enver, Talat ve Cemal Paşaların liderliğindeki İttihatçılar, orduyla sıkı bağlar kurup devleti kontrol altına aldılar ve saraya sadece yasal sorumluluklarını bırakan bir diktatörlük rejimi kurdular. Yerel parti kollarından oluşan bir altyapı, özel güvenlik ve iletişim birimlerinden oluşan bir iletişim ağı kurdular. Rejim, yasaları laikleştirmek, kadınların konumunu geliştirmek, kontrollü de olsa, seçimler düzenlemek ve bir ekonomik milliyetçilik politikası yani devlet ta-

* Üç kişinin ortak yönetimi; üçler grubu da denir -ç.n.

rafından oluşturulan kapitalist ekonomi düşüncesi ortaya koymak gibi adımlar içeren radikal bir ıslahat programını başlattı (Kazancıgil 1981: 49-50). İttihatçıların örgütsel altyapı ve ıslahat programlarının ikisi de Milli Mücadelenin daha sonraki başarıları için geniş bir platform sağladı.

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, Türkiye'nin iç siyaset çekişmesinde dört ana oyuncu bulunuyordu: Sarayın nüfuzunu yeniden oluşturmaya çalışan Padişah VI. Mehmet, İttihatçı yönetim altında susturulmuş liberal muhalefet, İtilaf güçlerinin temsilcileri ve İttihatçılar. Liderlerinin ülkeyi terk etmiş olmasına rağmen, İttihatçıların örgütsel yapıları ve iletişim ağları hâlâ sürüyordu (Zürcher 1993: 139-40). Siyasi güçler kısa sürede iki ana gruba ayrıldı. İstanbul'da padişahın etrafında pek çok küçük parti, imparatorluğun kaybettiklerini korumaya çalışırken, Anadolu'da Milli Mücadele Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etrafında toplanmıştı (Payaslıoğlu 1964). Temmuz 1919'da Cemiyet Erzurum'da toplandı, Mustafa Kemal'i başkan seçti ve İtilaf devletlerinin tüm toprak taleplerine karşı ülkenin bütünlüğünü korumayı beyan eden Misak-ı Milli'nin ilk taslağını ilan etti (Lewis 1961: 248-50).

Misak-ı Milli "Osmanlı devletini anayasası ve Padişah-halifesiyle birlikte korumayı" öne sürse de Milli Mücadeleyle İstanbul'daki hükümet arasındaki çatlak kısa sürede açıldı (Payaslıoğlu 1964: 417). Ocak 1920'de, İstanbul'daki Osmanlı meclisi İtilaf güçleriyle işbirliği içinde bulunan padişahı dışlayarak Misak-ı Milli'yi kabul etti. Mart 1920'de İtilaf güçlerinin İstanbul'u resmen işgal etmesinin ve pek çok milliyetçi temsilciyi Malta'ya sürmesinin ardından, meclis kendini belirsiz bir tarihe kadar tatil etti ve geriye kalan milliyetçi eylemciler Ankara'ya kaçtı. Padişah sonuç olarak 11 Nisan'da meclisi feshetti. Padişaha karşı çıkan Mustafa Kemal yeni bir meclis için seçimler yaptı ve Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de Ankara'da ilk kez toplandı (Ahmad 1993: 49-50). Padişah ve İstanbul'daki hükümeti bundan böyle Milli Mücadeleyi yok etmek için ellerindeki tüm siyasi, dini ve askeri olanakları kullanacaktı. Şeyhülislam bu isyancıları öldürmenin dini bir görev olduğunu belirten bir fetva yayınladı ve Mayıs 1920'de İstanbul'da askeri bir mahkeme Mustafa Kemal ve diğer önemli milliyetçileri idama mahkûm etti (Lewis 1961: 252). Bundan dola-

yı, Türk devletinin hayatta kalma mücadelesi ile içteki iktidar mücadelesi sıkı sıkıya birleşti.

Milli Mücadelenin son zaferi büyük ölçüde birbirine bağlı iki etmenden kaynaklanır: Birincisi, İstanbul hükümeti ve padişahın siyasi meşruiyetinin günden güne kötüye gitmesi; ikincisi, Milli Mücadelenin fiziksel güçleri kendi eline alma yeteneği. Saray ve Babiâli bürokratlarının prestiji İttihatçı yönetim altında zaten zayıflamıştı. İttihatçı liderlerin kaçışıyla saray üzerindeki hâkimiyetlerinin yerini İtilaf devletlerinin hâkimiyeti almıştı. İstanbul'un işgali, Batı Anadolu'daki Yunan saldırısı ve sonuç olarak Sevr Antlaşması'nın ışığı altında, imparatorluğun geleneksel kurumları olan Saray ve Babiâli'yle işgalci güçlerin yakın işbirliği zamanla siyasi meşruiyetini aşındırdı. Padişah ve bürokratları İtilaf devletlerinin insafı altında yaşarken, milliyetçiler dış mihraklara karşı kahramanca çarpışmalarıyla meşruiyet kazandılar.⁷

Bu meşruiyet açığının bir tamamlayıcısı olarak, İstanbul hükümeti fiziksel güç kaynakları üzerindeki kontrolünü de neredeyse kaybetmişti. Sadece İtilaf devletleri ve milliyetçilerin kendi emirleri altında güçlü baskı aygıtları vardı. İstanbul ve Ankara arasındaki siyasi çatlak, Müttefiklerin padişahın hareket özgürlüğünü kısıtlamak için gerekli güçleri İstanbul'da bırakırken iç bölgelerde Anadolu'da etkili bir otorite kurmak için yetersiz kalmasıyla daha da artıyordu (Rustow 1959: 519). Bir önceki bölümde de gördüğümüz gibi, Türk Kurtuluş Savaşı, milli harekete hem siyasi liderlik için meşru otoriteyi hem de fiziksel gücü tekeline alma imkânını sağladı. Jön Türkler örneğinde olduğu gibi, siyasi mücadele muzaffer hareketin sınırları içine yöneldi.

Saray Yanlıları ve Cumhuriyetçiler: Kemalist İktidarın Sağlamaşması

Kemalist iktidarın sağlamaşması, sembolik yeniden üretim araçlarının tekelleşmesi ve fiziksel güç araçlarının tekelleşmesi şeklinde iki süreç dayanır. Bu tekellerin elde edilmesinde etkili olan en önemli siyasi araç, Mustafa Kemal'in 1923 yazında kurduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'dır (CHF).⁸ İlk tekelleşme süreci bu bölümün başında anlatılan put kırıcı ıslahatla açığa çıktı. İttihatçıların ıslahat önlemlerinin de bir unsuru olan kül-

türel devrim, Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından radikal bir şekilde uygulandı. Hem İttihatçılar hem de Kemalistler, Batı kökenli eğitimlerinin bilişsel ve örgütsel bilgilerini kendi iktidar kaynakları olarak kullanıyorlardı. Cumhuriyetçi elit tabakanın subayları, bürokratları ve profesyonelleri meşruiyetlerini bilgiye hükmetmeye dayandırdılar (Mardin 1971: 201). Sonuç olarak, kültürel reformlar, Kemalist iktidar tekelinin dayandığı meşruiyet için gerekli olan sembolik kaynakları yarattı.

Reformların sembolik karakterleri ve fiziksel güçlerin tekelleşmesi arasındaki ilişki, saltanatın kaldırılmasını izleyen olaylarda açığa çıktı. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla, milliyetçiler, Türk devletinin korunması yönündeki esas ortak paydalarını kaybettiler ve hareket içindeki ayrılıklar görünür hale geldi. Ordu mensupları, bürokratlar, profesyoneller, tüccarlar, toprak ağaları ve Anadolu'daki din adamlarından oluşan bu dağınık ittifakın çoğunluğu, ulusal mücadeleyi hâlâ padişahın ve Osmanlı hanedanının iktidarını onarmanın bir yolu olarak görüyordu (Ahmad 1993: 52). Hatta Kurtuluş Savaşı sırasında Milli Mücadelenin kitleleri birleştirme ve seferber etmede en önemli araçlarından biri İslamiyet'ti (Heper 1981: 350).⁹

Mustafa Kemal ve cumhuriyetçi kanadı iktidar iddialarını artık farklı rakiplere karşı savunmalıydılar. Bir tarafta, yerel eşraf gibi geleneksel güçler etnik ya da dinsel gruplar oluşturuyor ve muhafazakâr güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi kurumlarını onarmaya niyetleniyorlardı. Diğer taraftan, modernleşen askeri-bürokratik elit arasındaki iç parçalanmalar ve kişisel rekabetler iç çatışmaların önemli bir ayağını oluşturuyordu.

Milliyetçiler arasındaki çatlak, Cumhuriyet ilan edilmeden önce Mustafa Kemal ile muhafazakâr subaylar arasında artan gerilimle su yüzüne çıktı. Birinci Meclis (1920-1923) döneminde bile, Ankara'da Meclis iki ana gruba ayrılmıştı. "Birinci Grup" Mustafa Kemal'in radikal gidişatını sonuna kadar destekleyenlerden oluşurken, "İkinci Grup" anayasal mutlakıyeti ilerletme ve saltanatın kaldırılmasına karşı çıkma eğilimindeydi. Temmuz 1923'te Mustafa Kemal'in dayattığı "adaylığın onaylanması" uygulamasının sonucunda İkinci Grubun 118 temsilcisinden sadece 3'ü İkinci Meclise yeniden seçilebildi (Frey 1965: 306-27). İkinci Grubun bu şekilde elenmesinin hemen ardından, meclis, subayların siyaset yapmak için

görevlerinden istifa etmelerini zorunlu kılan bir yasa çıkardı. Kemalist su-baylar siyasi temsil haklarını yitirmeden orduda kalabilirken, muhalifler si-yasi düşüncelerini dile getirebilmek amacıyla istifa etmeyi tercih ettiler (Ahmad 1993: 57). Askerlerin böylece siyasetten kopuşu ordunun Kema-listleşmesi olarak da yorumlanabilir; bu nedenle de fiziksel güç araçlarının Kemalist hareketin elinde tekelleşmesinin ilk adımıdır.¹⁰

Kemalist iktidarın sağlamlaşmasına yönelik ikinci adım Mart 1925'te Takrir-i Sükûn'un ilan edilmesi idi. Ancak 1929 Mart'ında kaldırılan bu acil durum yasasıyla, "hükümet iradesini silahlı kuvvetler aracılığıyla kabul ettirip uygulayabilecek ve özellikle de 'istiklal mahkemesi' diye adlandırılan özel mahkemeler kuracaktı". Nakşibendi Şeyh Sait önderliğinde ki Kürt ayaklanmasına bir tepki olarak çıkarılmış olmasına rağmen, "Tak-rir-i Sükûn Yasası ve İstiklal Mahkemeleri Kemalist rejime, siyasi muhale-feti ezmek, muhalif gazetecileri susturmak ve kültürel reformları hızla ger-çekleştirmekte yararlı oldu. Halide Edip, iç güvenlik tehdidinin Mustafa Kemal'in yönetimindeki CHF'nin iktidar tekeli oluşturmak ve sağlamlaş-tırmak için nasıl kullanıldığını şu şekilde açıklıyor: "Kürt ayaklanması ya-bancı entrikalara dayandırılıyordu ve yeni bir silahlı mücadele olasılığının paniği içinde ortaya siyasi korkular çıkmıştı" (Adıvar 1930: 220).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF), İkinci Mecliste kurul-muş bir muhalefet partisi olarak kısa süren ömrü, Mustafa Kemal'in mut-lak iktidar talebine karşı çıkan farklı güçleri elemesindeki taktik becerisine başka bir örnek oluşturmaktadır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası "Mus-tafa Kemal'in yetenekli, hoşnutsuz ve hâlâ oldukça etkili eski arkadaşları" tarafından kurulmuştu; bunlar Birinci İnönü iktidarında hükümetin Yuna-nistan'dan gelen Müslüman mübadilleri iskân biçimi nedeniyle CHF'den ayrılmışlardı (Zürcher 1993: 175). İçlerinde askeri ve sivil liderler olduğu gi-bi İkinci Grubun kayda değer eski üyeleri de vardı.¹¹

Askeri-bürokratik elit içindeki muhalefetin iki amacı vardı. İlk ola-rak, anayasal bir mutlakiyeti, yasama organının gücünü ve konumunu ve yerel yönetimlerin rolü gibi konulardaki temel program farklılıkları Cum-huriyet'in ilanından sonra artmıştı. İkinci olarak, kurtuluş hareketinin li-derleri arasındaki keskin bir kişisel rekabet vardı. Kurtuluş hareketinin

içinde “Mustafa Kemal’in artan nüfuzuna sinirlenen bazı ünlü generallerin rahatsızlıkları” oldukça önemliydi (Frey 1965: 325-6).

Mustafa Kemal, hükümete dair hoşnutsuzlukların farkında olmasına rağmen, Kasım 1924’te TCF yasal olarak kurulduğunda müdahale etmedi. Hatta ağır eleştirilere maruz kalan ve daha çok radikalliğiyle tanınan en yakın arkadaşı Başbakan İsmet İnönü’yü, Cumhuriyetçi kanattan büyük çaplı kopmaları engellemek amacıyla ılımlı bir kişi olan Fethi’yle değiştirdi (Zürcher 1993: 176). Fakat Şubat 1925’teki Şeyh Said ayaklanması Atatürk’e bu durumu değiştirme şansı verdi: “20 Nisan’da meclis oturumunun sona ermesi ve 6 Mart’tan itibaren bağımsız basının susturulmasıyla birlikte, hükümetin faaliyetlerinin iki ana denetçisi ortadan kalkmış oldu” (Zürcher 1991: 90). Diyarbakır’ın kuzeyinde çıkan din temelli Kürt ayaklanmasıyla 2 Mart’ta güven oylamasını kaybeden Başbakan Fethi’nin yerine, Mustafa Kemal’in de desteğiyle Takrir-i Sükûn Yasası’nı çıkaracak olan İsmet İnönü geldi. Haziran 1925’te, İstiklal Mahkemesi TCF’nin üyelerini ayaklanmaya arka çıkmaktan ve dini siyasal amaçlarla kullanmaktan yargıladı. Aynı anda parti şubeleri kapatıldı (Zürcher 1993: 180). Muhalefete son darbe, ertesi yıl İzmir’deki suikast girişimiyle gerçekleşti. 15 Haziran 1926’da Mustafa Kemal’in İzmir’e bir teftiş gezisi için gelmesinden kısa bir süre önce kendisine karşı bir suikast gerçekleştirileceği açığa çıktı. Suikastçılar ve onlarla birlikte eski TCF’nin 21 meclis üyesi de tutuklandı. Haziran ve Ağustos 1926’daki iki göstermelik yargılamada tutuklu politikacılar ve 50 eski İttihatçı suikastı desteklemek ve bir darbe hazırlığı yapmakla suçlandılar. Varsa da oldukça zayıf delillere dayanılarak pek çok hapis ve ölüm cezası kararı çıktı ve suçlu bulunanlardan dördü idam edildi.¹³

Kısa süren bir Serbest Cumhuriyet Fırkası¹⁴ deneyimine rağmen, İzmir suikastı ve göstermelik yargılamalar, Türkiye’deki 20 yıllık otoriter tek parti düzeninin başlangıcını belirler. Kemalistler CHF’yi aslında “yukarıdan bir toplumsal kontrol mekanizması” olarak görüyorlardı. Muazzam yetkilerle donatılmış parti lideri için hem toplumun kontrolü hem de liderlik kararlarının yürürlüğe konmasında işlev gören bir araçtı. Böylelikle Kemalist liderlik, sıkı parti birliği, ordu ve devlet yönetimi, tıpkı Osmanlı zamanında saray ve Babiâli’nin bürokratlarının yaptığı gibi, devlete kendi ki-

şisel alanlarıymış gibi bakan bir hegemonya bloğu oluşturunyorlardı. Bu yüzden Osmanlı devletinin otoriterliği Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi kültürünün ana ögesi oldu. Hatta CHF Türk parti sisteminde aşırı parti bağlılığı ve partizan siyasetiyle bir örnek oluşturdu (Frey 1965: 303-4).

Diğer taraftan, diktatörce eğilimlerine rağmen erken dönem Cumhuriyet hiçbir zaman totaliter bir devlete dönüşmedi. Farklı düşüncelerin sınırlı bir seviyede de olsa telaffuz edilebileceği yerler hâlâ vardı (Robinson 1963: 87-8). Hatta 1930 ve 40'larda eski muhalefet liderlerinin yaşlı devlet adamları olarak siyasete dönmelerine izin verilmişti (Zürcher 1991: 93). Mustafa Kemal'in diktatörce liderliği burada belirtilen olayların tarihsel arka planı ışığında değerlendirilmelidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş mitosunda, bireyselle tarihsel bağlam arasındaki bu karşılıklı ilişki ve bunun ideolojik biçimleri olan ve Türkiye'nin siyasi yaşamında belirleyici bir rol oynayan Kemalizm ya da Atatürkçülük bütünleşmiştir.¹⁵ Şimdi bu mitin yaratılışının ardındaki toplumsal ve ideolojik arka planı inceleyeceğiz.

LİDER VE İLKELERİ

Mustafa Kemal Atatürk: "Türklerin Atası"

Mustafa Kemal'in kişiliğinde, geç dönem Osmanlı yenilikçilerinin neredeyse klasik bir temsilcisi Milli Mücadelenin başına gelmiş oldu. Mustafa Kemal, Tanzimat'ın yapısal değişimi sonucu ortaya çıkan ve Abdülhamid döneminde Osmanlı hanedanından kopan toplumsal tabakadan geliyordu. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı anayasal hareketinden Jön Türk devrimiyle Kemalist Cumhuriyet'e önderlik eden kendiliğinden gelişmiş muhalefetin devamlılığını simgeler.¹⁶ Mustafa Kemal 1881'de Selanik'te bir gümrük memurunun oğlu olarak doğdu. Askerlik, toplumsal ilerlemenin ve eğitimin bir aracı olarak hayatının şekillenmesinde çok önemli oldu. İstanbul'da Harp Akademisi'ne kaydolmadan önce Selanik ve Manastır'da askeri okullarda okudu. 1905'te İstanbul'daki kurmay okulundan kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu ve bir yıl sonra Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı. Jön Türk devrimine katılan Mustafa Kemal, 1908'de Olympus Otel'i'nin balkonundan zafer ilan eden bir avuç önder İttihatçı subayın arasındaydı (Macfie 1994: 34).

Diğer İttihatçılar gibi, Mustafa Kemal de “devletin çıkarları görüşüyle” hareket eden, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun çok iyi yetişmiş, bilgili askeri-bürokratik elit tabakasını temsil ediyordu (Mardin 1973: 180). Subay kolordularının kendilerini yeni aydınlanmanın öncüleri olarak görmeleri, Batılı tekniklerin ve düşüncelerin benimsenmesine dayanır ve orduyla devletin neredeyse bire bir özdeşleştirilmesiyle belirginleşir (Hale 1994: 2). Mustafa Kemal modern Osmanlı ordusunun pozitivist ruhundan ve kitapları Ankara’daki başkanlık köşkünde sergilenen Comte, Montesquieu, Voltaire ve Rousseau’nun felsefi düşüncelerinden derinlemesine etkilendiği (Gronau 1995: 22). Bu kişisel altyapısı ve eğitimi onu Milli Mücadelenin cumhuriyetçi kanadının ideal bir temsilcisi yaptı. Aslında tipik bir Kemalistin, Makedonya, Trakya ya da 1. Dünya Savaşı sonrasında işgal edilen o bölgelerden birinden gelmesi beklenirdi. Askeri-bürokrasinin herhangi bir yerle güçlü ilişkisi olmayan genç bir üyesiydi ve sonuç olarak radikal Türk milliyetçiliğinin hevesli bir destekçisiydi.

Mustafa Kemal’in olağanüstü bir kişiliğe sahip olduğunu söylemeye elbette ki gerek yoktur. Ulusal ve sonrasında da Kemalist hareketlerde dönemin önde gelen figürlerinin desteğini almadan cumhuriyetin kurucusu rolünü gereken şekilde oynayamayacak olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti’nin varoluşunun aslında onun siyasi uyanıklığı ve taktik yeteneğine dayandığı iddia edilebilir. En yakın arkadaşları arasındaki İsmet İnönü, Mustafa Kemal’in sağ koluydu (Heper 1998: 9). İnönü yarım yüzyıl boyunca Türkiye siyasetinde çok yüksek bir mevkide bulunmuş olmasına rağmen, Mustafa Kemal’in karizmatik niteliklerine ulaşamaz. Dankwart Rustow’a göre, “ordunun en yüksek rütbeli kumandanlarının hiçbirisi... Kemal’in sahip olduğu kişisel cesaret, kararlılık ve hatta acımasızlıkla birleşmiş sabır ve ileri görüşlülüğe yetişemezdi” (Rustow 1959: 537). Mustafa Kemal’i “tüm Türklerin atası” yapan bu nitelikler ve taktik yetenekler nereden geliyordu?

Sosyolojik bir bakış açısıyla, Atatürk’ün olağanüstü kişiliği ne “tanrısal bir görev”in sonucuydu, ne de “dengesiz narsistik bir kişilik yapısı”ndan kaynaklanıyordu (krş. Volkan ve Itzkowitz 1984). Tanrı vergisi yetenekleriyle ilgili efsaneler –1907’de sadece Türkiye Cumhuriyeti’nin sınır-

larını öngörmekle kalmamış, aynı zamanda 2. Dünya Savaşı'na doğru ilerleyen gidişatı ve Sovyet Birliği'nin çöküşünü de biliyordu- tüm değişimin etrafındaki ideolojik sis perdesinde çok etkili olmuştur. Mustafa Kemal'in dikkat çekici niteliklerinin ardında, Osmanlı modernleşmesinin yöneldiği esas kültürel, siyasi ve toplumsal akımların içinde bulunduğu bir toplumsal kolajı bulabiliriz.

Portrelerinden oluşan çok sayıdaki kartpostalın bugün hâlâ yansıttığı gibi, Atatürk bir öğretmen ve bir subayın, bir entelektüel ve bir bohem'in ve aydınlanmış bir eğitimciyle sert bir bürokratin niteliklerini birleştirir. Yaşam tarzı Tanzimat'ın Batılılaşmış üst düzey bürokratlarınkine benzese de, askeri başarıları ona Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel kaynaklı geleneksel savaşçı, gazi imgesini sunmuştur. Mustafa Kemal 1934'te "Atatürk" ismini alana dek, kadın-erkek ilişkilerindeki liberal tavrına, Batı tarzı giyime ve opera, tiyatro, balo salonları ve alkollü içeceklere olan düşkünlüğüne tamamen zıt bir şekilde "gazi" unvanını kullandı (Ahmad 1993: 63).

Mustafa Kemal'in iç ve dış iktidar ilişkilerinin karmaşık ağında kendini emin bir şekilde ifade etmesine yardımcı olan kişisel yetenekleri ve taktik ustalığı yerel, bölgesel ve uluslararası koşullara dair derin bilgisiyle tamamlanıyordu. Askeri kariyerinin bir sonucu olarak hem imparatorluktaki hem de uluslararası sistemdeki iktidar ilişkilerinden haberdardı. İmparatorluğun son yıllarında Osmanlı subayı olarak Şam (1905), Makedonya (1907), Trablus (1908, 1912), Arnavutluk (1910) ve Diyarbakır'da (1916) deneyim kazandı. Boğazların savunması (1915) ve Doğu illerinden Bitlis ve Muş'un yeniden ele geçirilmesi (1916) gibi bir dizi başarılı askeri seferde taktik beceri ve ün edindi. 7. Ordu'ya Suriye sınırında komutanlık etti (1917 ve 1918) ve Kurtuluş Savaşı'nın muzaffer lideri oldu. Ayrıca yabancıların görüşlerine ve diplomatik usullere aşinaydı; bunu, Sofya'daki askeri ataşelik görevine (1913), Boğazların savunmasını birlikte örgütlediği Prusyalı subay Liman von Sanders'le yakın işbirliğine ve Osmanlı veliahtıyla yaptığı Almanya gezisine (1917) borçluydu.

Atatürk'ün siyasi hamlelerinin genel hatlarını belirleyen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kemalizmin iktidar tekelinde kuruluşu sonucunu getiren taktik gereği yapılan ittifaklar ve uygulanan baskılar ile verilen imtiyazları

bu çerçevede ele almamız gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dengelerinin kurulması tek bir kişinin işi değildi, ama "hem bir gerçeklik duygusu hem de mükemmel bir zamanlamayla" donatılmış bir subay-siyasetçinin liderliğine fazlasıyla bağlıydı.¹⁷ Mustafa Kemal'in kişiliği pek çok yönüyle ilginç bir şekilde Osmanlı toplumunun mozağine benziyordu ve kişisel nitelikleri sosyal altyapısının derinlerde Osmanlı modernleşmesinde kendini bulduğu gerçeğiyle açıklanabiliyordu. Böl ve yönet taktiği ve bir o kadar da otorite tutkusunun bize Osmanlı padişahları ve başvezirleri döneminde tanık olduğumuz tarzda bir siyasi tavrı hatırlatması tesadüf değildir.

Altı Ok: Kemalizmin İlkeleri

İmparatorluk ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki süreklilik sadece Mustafa Kemal'in şahsında değil, altı Kemalist ilkede de söz konusudur; hatta Paul Dumont "modernist Türk doktrinde Tanzimat ideolojisinden altı Kemalist oka kadar kırılmaz bir süreklilik vardır" diye yazar (Dumont 1984: 41). CHF'nin üçüncü kongresi Mayıs 1931'de altı ilkeyi

–milliyetçilik, devletçilik, inkılâpçılık, halkçılık, cumhuriyetçilik ve laiklik– kabul eder ve bunları altı ok biçimiyle partinin sembolü yapar. Bu ilkeler Şubat 1937'de anayasaya dahil edilmiştir (Ahmad 1993: 63). Bu bölümde, Kemalist ideolojinin merkezi kaynağı olarak Türkiye'nin modern siyasi tarihine büyük ölçüde şekil veren bu ilkelerin Osmanlı ıslahatı ile günümüz modern Türkiye'si arasında nasıl köprü kurduklarını gösterilecek.

Görmüş olduğumuz gibi, Türk milliyetçiliğinin ardındaki ana düşünceler –anavatan olarak Anadolu ve onun kültürel kurumları olarak Türk tarihi ve dili– geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi geleceğiyle ilgili entelektüel tartışmalar sırasında gelişmiştir. Türklerin ulusal bilinçlenmesinin yükselişi iki nedene dayanır. Bir taraftan, modern bilimin dilbilimsel ve tarihsel bulgularının tartışılması ve yayılması milliyetçi düşüncelerin gelişmesi için gerekli olan felsefi altyapıyı sağladı. Erken dönem Cumhuriyet'in resmi öğretisi, yani Türk milletin köklerinin erken Anadolu tarihinde olduğu inancı, Osmanlı ve Avrupalı entelektüellerin ortaklaşmış söylemlerine dayanıyordu; oysa 19. yüzyılın sonlarında Genç Osmanlıların metinlerinde "millet" kelimesi hâlâ güçlü bir dini anlam taşı-

yordu. Kemalist milliyetçilikte ise bu kavram, toprak milliyetçiliği için ideolojik platformu yaratabilmek amacıyla dinsel, etnik ve ırksal özelliklerinden arındırılmıştı (Kazancıgil 1981: 51).

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı devletinin siyasi mirasıyla birlikte ekonomik sorunlarının da vârisi oldu. Osmanlı devletinin devlet merkezli yukarıdan aşağıya bir yön izleyen reformlarının ekonomik olarak güçlü bir orta sınıfın yokluğunu yansıttığı ileri sürülüyordu. Ayrıca imparatorluğun ekonomik olarak etkin kesimi daha ziyade siyasi bağımsızlık talep eden Hıristiyan azınlıklardı. Erken dönem Cumhuriyet, Ermeni soykırımlarıyla (1915-1916) ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Anadolu Rumlarının sınır dışı edilmesi ve mübadelesiyle daha da kötüleşen zayıf bir ekonomiyi devraldı.¹⁸ Kemalist devletçilik ilk olarak, bu yapısal durumun sonucuna bir tepkiydi. İkinci olarak ise, aslında İttihatçılar tarafından başlatılan ve devlet tarafından Türk burjuvasının yaratılması ile şekle bürünen milliyetçi ekonomi politikalarının yeniden yürürlüğe konmasıydı.

1920'lerde Kemalist rejim ekonomik gelişmeyle özel olarak ilgilenmezken, dünya genelindeki büyük buhran ve ülkenin 1930'ların başındaki genel ekonomik durumu devletçi düşüncenin uygulanması fikrini kamçıladı. Düzenleme ve kısıtlamalarla kuşatılmış olan Türkiye'nin üretim kapasitesi henüz 1913'teki savaş öncesi seviyesine ulaşamamıştı. Kapitalist ilkelere bağlılığına rağmen Kemalist rejim, dünya pazarını modernleşen devletlerin ekonomik gelişimini engelleyen ve böylelikle de ekonomi üzerinde siyasi üstünlüğü doğrulayan emperyalist bir düzen olarak görüyordu (Herschlag 1968: 68-70).

Rejim, devlet müdahalesine başvurarak, 1930'larda açık bir sanayileşme ve devlet girişimciliğini sergileyeceği iki adet beş yıllık plan açıkladı (Herschlag 1968: 80). Dönemin Sovyet ve Alman örneklerinin Kemalist devletçiliğin ardında sezilebilmesine rağmen, planların kararnameyle uygulamaya konması ve ekonomi üzerindeki sıkı devlet kontrolü Osmanlı sistemi ile neredeyse aynı çizgideydi; hatta Cumhuriyet öncesi dönemlerde bile, Osmanlı imalatının "Türk kısmı" fazlasıyla devlet elindeydi (Robinson 1963: 101; Mardin 1973: 172). Bu nedenle, "Atatürk'ün liderliğinde devletçiliğin önemli yönleriyle Tanzimat'ın geniş ölçüde talihsiz olan sanayileş-

me çabalarından kaynaklandığı iddia edilebilir” (Clark 1974: 76). Osmanlı mirası ayrıca erken dönem Cumhuriyet’in eğitim politikalarında da kendini gösterdi. Devlet, başlangıçta devlet bürokrasisi için işgücü arzına odaklanarak ilk beş yıllık plana kadar orta dereceli mesleki eğitimi geliştirme konusunda yoğun bir çaba içine girmede (Özelli 1974: 86-7).¹⁹ Kısacası Kemalist devletçiliğe 1920’lerdeki yaygın devletçi gelişme modelleriyle Osmanlı mirasının birleşmesi olarak bakılabilir.

Diğer dört ilkenin kökleri de, bu derece net olmamakla birlikte, Osmanlı ıslahatında yatmaktadır. İnkılapçılık, cumhuriyetçilik ve halkçılık ilkelerinin ardındaki Fransız felsefesinin 19. yüzyıl sonlarındaki entelektüel söyleminde ve Sultan Abdülhamid’e muhalif olup Paris’te sürgünde yaşayan pek çok kişi üzerinde büyük bir etkisi vardı. Fakat askeri-bürokratik elitin alt tabakasının son olarak Osmanlı hanedanını tahttan indirmesine yol açan, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra imparatorluğun çökmesi ve Osmanlı siyasi kurumunun İtilaf devletleriyle işbirliğine girmesiydi.

Sözü edilen üç ilke, Kemalist laiklikle birlikte elit tabakanın bu dönüşümü ve cumhuriyetçi rejim için tam anlamıyla yeni bir meşruiyet zemininin kurulduğu bir arka planla birlikte açıklanmalıdır. Reformların dinamiğinin bir ifadesi olarak “inkılap” kelimesi Türkiye’nin siyasi terminolojisine Tanzimat döneminde girdi (krş. Lewis 1961: 156). Halkçılık ve inkılapçılık, Kurtuluş Savaşı sırasında, halkın devrimci bir lider yönetiminde seferber edilebilmesini sağladı. Cumhuriyet’in kurulmasının ardından, Kemalist halkçılık, sosyal parçalanmayı reddeden Türk toplumunun üniter nosyonunu ifade ediyordu. Yapısı itibarıyla elitist ve dayanışmacı olan halkçılık, otoriter tek parti sisteminin meşrulaştırılmasında büyük bir ideolojik güç oldu (Dumont 1984: 32-3; Kazancıgil 1981: 51).

Halkın egemenliği, özgürlük ve yasalar önünde eşitlik düşüncelerini kapsayan cumhuriyetçilik, Weber’in yasal otorite dediği şeyi temsil eder; yeni rejimin geleneksel güçlerin direnişine karşı meşruiyetini kabul ettirmesi için bir araçtır. Cumhuriyetçilik serhatlardan sınırlara, ümmetten ulusa, dini sembollerden ulusal sembollere, fiziksel gücün parçalanmış kontrolünden devlet tekelinin yasal hakkına geçişin son hamlelerini simgeler. Osmanlı politikasının yasal yapısından açıkça ayrılmalara rağmen,

cumhuriyetçi düşünceler yine de göründükleri kadar yeni değildiler. Genç Osmanlıların pek çoğu halife ve padişaha net bir muhalefet halinde olmasa bile cumhuriyetçi kurumları savunuyorlardı (Dumont 1984: 26-7). Bu bakış açısıyla, imparatorluktan cumhuriyete geçiş, “Türklerin siyasi felsefesindeki bir dönüm noktası”ndan ziyade, mantıksal açıdan Tanzimat’ın yasal ve idari ıslahatının tamamlanışydı (Karal 1981: 16).

Türk modernleşmesinde laiklik ilkesinin oynadığı önemli rol, Niya-zi Berkes’in tanımıyla açığa çıkar. Ona göre, Hristiyan olmayan ülkelerdeki laiklik, kilise ve geçici otoriteler arasındaki ilişkinin dar bağlamında okunmamalıdır. Yaşamın tüm alanlarında hüküm süren dinsel kurallar ve sembollerin egemenliğinin boyutu göz önüne alınırsa, laikliğin ardında yatan daha ziyade geleneksel güçlerle değişimin güçleri arasındaki temel çatışmadır (Berkes 1964: 6-7). Sonuç olarak, laiklik Türkiye’nin yenilikçi güçlerinin temel öğretisinin esasını temsil eder ve put kırıcı reformlar hem Kemalist modernleşmenin geri dönülemez niteliğinin hem de dine dayalı siyasi meşruiyetin yıkımının cesur ifadesidir. Oysa, dinin Türk halkı açısından başlangıçtan beri var olan toplumsal işlevi yasal yollarla da olsa kolayca geçersiz kılınmazdı. Laiklikle halkın dini değil, resmi din ve onun siyasetteki etkileri değiştirilmişti. Laiklik, dinsel araçların yenilikçi elite ve merkez devlete karşı siyasi direniş olanaklarını ortadan kaldırmanın bir yolu- luydu (Mardin 1971: 208-9).

Laiklik devlet ve dini birbirinden ayırmadı; bu, devletin dini işlere müdahalesini sürdürürken daha çok dini siyasetten ayırmaya yönelik bir hareketti (Adıvar 1930: 231). Atatürk’ün put kırıcılığının ve Kemalist projede laikliğin çok önemli rolünün ardında Türkiye’de dindışı otoritenin egemenliğine giden yolu fark edebiliriz. Dini semboller ve kurumların bastırılması ve aynı zamanda Kemalist devlet elitinin laiklik ilkesine sıkı bağlılığı, kuramsal anlamıyla, toplumun sembolik yeniden üretimine devlet kontrolünün zorla uygulanmasını ifade eder.

Bu açıdan, 1924’te “camilerin idaresi ve imam ve vaizlerin atanması işleriyle ilgilenecek bir bölüm” olarak kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı (Landmann 1997: 215), devlet müdahalesinin en önemli aygıtı oldu. Öte yandan Diyanet’in Türkiye’de İslamı destekleyen güçlü bir bürokratik ku-

ruma dönüşmesi Türkiye'deki İslamla laiklik arasındaki diyalektik ilişkiyi gösterir (Steinbach 1996: 332). Laik dogmaya rağmen, İslamın Türk siyaseti üzerinde bir etkisi olmuştur ve halen de vardır; ortaya çıkan daha geniş bir Ortadoğu'nun koşullarında siyasi gücünü de kazanmaktadır.

SONUÇLAR: DEVRİM VE SÜREKLİLİK

“Türk devrimi, temelde ortaçağa özgü ve dine dayalı bir imparatorlukta milliyetçiliğin ve modern bir devletin niteliklerine ulaşmak ve önceden var olan kurum ve kavramlardan kurtulmak amacıyla başlatılmıştır” (Karal 1981: 12). Bu bölümün amacı Kemalist tarihyazımının bu resmî sesindeki ideolojik karakteri açığa çıkarmaktır. Osmanlı geçmişinden ciddi kopuşlar için tabuları yıkan önlemler, ulus-devlet söyleminin uygulanması, halifeliğin ve saltanatın kaldırılması gerekiyordu. Fakat Türk modernleşmesinin güçlü devamlılığının ışığında, Kemalist reformlar için sadece “devrim” kelimesinin kullanılması tartışmaya açık bir konudur. Otoriter ve elitist mantıklı bir grup subay tarafından uygulanan Kemalist reformlar öz itibarıyla ve devleti merkez alan eğilimleriyle Osmanlı ıslahatçılarının modernleşme projelerine tekabül ediyordu ve Osmanlı modernleşmesinin özel modellerinin pek çoğu cumhuriyetin ilk yıllarının hâlâ birer unsuruydu.²⁰ Eski hükümdar sınıfın yerini hemen hemen tümüyle ikincil elit tabakanın modernleşmiş üyeleri almış olsa da (Einstadt 1984: 9), toplumsal yapıların çoğuna, özellikle de çeperdekilere dokunulmamıştı.

Abdülhamid dönemine yönelik Kemalist karalamaya ters düşse de, Mustafa Kemal'in aydınlanmış mutlakiyetçiliği pek çok açıdan Sultan II. Abdülhamid'in otoriter hükümdarlığına benzer. Hem merkezci siyaseti, hem de Osmanlı devletinin istihbarat kapasitesinin artırılması, İttihatçıların ve sonra da Kemalist otoriterliğin açık işaretleriydi. Abdülhamid'in sembolik yeniden üretim kaynaklarını tekelleştirme ve bunları rejiminin meşruiyetinin temel kaynağı olarak kullanma girişimiyle Atatürk'ün kültür devrimi arasındaki paralellikler etkileyicidir. Hamid dönemi “İslamcılığı”nın teorik açıdan Kemalist laiklik için neredeyse bir projenin son taşılağı olması tarihin bir cilvesidir. Ama Abdülhamid yerli dini sembollerden yararlanırken, Atatürk ve arkadaşları kültürel sermaye olarak Batı kaynaklı

bilgilerini kullandılar. Ulus-devlet söylemini sadece dış dünyaya karşı başarıyla uygulamakla kalmadılar, aynı zamanda ulusal bir kültürün yerli üretimini de tekelleri altına alabildiler. Böylelikle kendi egemenlik sistemlerini meşru kılmak için gerekli olan sembolik yolları hazırlamış oldular. 1930'lardaki devletçi Kemalist ekonomik planları da eklersek, Kemalist rejim toplumsal yeniden üretimin üç ögesi üstünde de kontrolü ele geçirmeyi başarmış ve Tanzimat'ın gelenekselden yasal otoriteye yönelen kurumsal dönüşümünü tamamlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Kurtuluş Savaşı dönemi dışında kitle desteği olmayan bir bürokrasi içi mücadelenin parçası olarak meydana geldi (Mardin 1971: 199). Bu elit dönüşüme odaklanmış olmamıza rağmen, reformların Türk halkının çoğunluğuna pek de ulaşmadığını unutmamalıyız. Ankara'nın modern meşru otoritenin yasal gerekliliklerinin tümünü sergilemesine rağmen, ülkenin geniş bir kısmı geleneksel hayata derinden bağlıydı. Kemalistler en başından beri geleneksel egemenlik biçimleriyle uzlaşmışlardı ve merkezle çevre arasındaki arabulucular olarak geleneksel liderlere güveniyorlardı. Önceki İttihatçılar gibi Kemalist hareket de kırsal kesimde geleneksel elit etrafında örgütleniyordu ve bunların etkileri "meclis siyasetinde ve parti etkinliklerinde bol bol hissediliyordu" (Sayari 1977: 106). Cumhuriyetçi rejim ulus-devletin şemsiyesi altında Anadolu'nun geleneksel toplumunun başlıca özelliklerini sürdürüyordu. Doğrusu atama ve baskı politikaları Osmanlı örneğinden çok da farklı değildi. Bu tam da, Osmanlı elitinde süreklilik kazanmış merkezle çeper arasındaki muazzam boşluğu yansıtan, Kemalist elitin toplumsal yaşam alanı için geçerlidir. Bunu Atatürk'ten daha iyi kimse kanıtlayamaz:

Büyük bir otorite ve iktidar elde edersem, toplumsal yaşamımızda arzuladığımız devrimi bir darbeye –birden bir anda– getireceğime inanıyorum. Çünkü diğerlerinden farklı olarak, bu eylemin diğerlerinin zekâsının yavaş yavaş benimkinin seviyesine yükselmesiyle başarılabilceğine inanmıyorum. Ruhum böylesi bir söyleme isyan ediyor. Onca yıllık eğitimimden, medeniyet ve toplumsallaşma süreçlerini inceledikten, yaşamımı ve zamanımı özgürlükten zevk

almaya harcadıktan sonra neden basit insanların seviyesine ineyim? Onları kendi seviyeme yükseltirim. Beni onlara benzetmeyin: Onlar bana benzemeli.”

Sonuçta, Kemalist proje Osmanlı atalarınıninkine benzer toplumsal kısıtlamalarla yüzleşti. Yine de, uluslararası sistem ve Türk toplumunun heterojen yapıları tarafından dayatılan hem iç hem de dış kısıtlamaların benzerliği, Türk modernleşmesinin tarihi gidişatını belirlemez. İmparatorluktan cumhuriyete giden yolun nasıl mümkün olduğunu açıklamak için sadece tarihsel ve toplumsal bağlamı değil, aynı zamanda somut aktörlerin etkisini de göz önüne almalıyız. Bu, Mustafa Kemal’in bireysel hareketini ve onun sosyal ortamını da kapsar: Açıklanan sürekli savaş ve radikal değişim ortamında, geçmişten kopuşu meşrulaştırabilecek olan, her şeyden önce Atatürk’ün karizmatik otoritesiydi. Mustafa Kemal diğer potansiyel siyasi liderlerden farklı olarak, Osmanlı’nın çöküşünden, ne sarayla ne de İttihatçı liderlerle özdeşleştirilen oldukça yüksek rütbeli bir subay olarak kurtulmuştu. Savaşın yönetimini eleştirerek, 1. Dünya Savaşı boyunca İttihatçılardan uzak durdu ve Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa’yla arasındaki rekabet herkesçe biliniyordu (Rustow 1959: 522). Ayrıca, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan istilasına karşı askeri başarısı Atatürk’e “ulusun kurtarıcısı” unvanını verdi ve onu gerçekten dokunulmaz kıldı (Zürcher 1991: 41).

Hem savaş kahramanı, hem de tabuları yıkan bir devrimci olarak Atatürk’te, Max Weber’in tipik karizmatik liderde bulduğu bütün olağanüstü nitelikler bir aradadır. Dolayısıyla Weber’in karizma egemenliği modeli Kemalist reformların neden başarıyla uygulanabildiğini açıklar. Benzer bir şekilde cumhuriyetçi sistemin kurumsallaşmasına, kaçınılmaz bir rutinleşme süreci olarak bakabiliriz; böyle bir rutinleşme karizmatik bir egemenlik sisteminde mevcuttur, çünkü geçici olmaması, kendini kalıcılaştırması gerekir. Atatürk Cumhuriyet’i kurarken otoritenin hem modern hem de geleneksel kaynaklarını kullandı. Bu bağlamda parti, ordu ve bürokrasi otoritenin en önemli yasal ya da akılcı araçlarını temsil eder, bu kurumlar arasındaki ya da Kemalist liderler, aracıları ve halk arasındaki iliş-

kinin kişisel, ataerkil ve hiyerarşik özelliği de, egemenliğin geleneksel yönlerine benzer. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında olduğu gibi, erken Cumhuriyet toplumu da geleneksel ve modern toplumsal yapıların bir mozaiği idi, ama modernist yönü ağır basıyordu.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki ölümünden sonra neredeyse aziz mertebesine yükseltilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin imgesinin onun imgesine nasıl sıkı sıkıya bağlandığını açıkça gösterir. *Paris Soir*'da o zamanın Fransa İçişleri Bakanı Albert Sarraut şöyle diyordu: "Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümü bu hayran olunacak Türkiye için büyük bir kayıp; onun kahramanlığı ve dehasıyla Türkiye hem bağımsızlığını elde etti, hem de yenilendi."²² Mustafa Kemal'in karizması sadece Türk halkını büyülemiyor, aynı zamanda eski düşman büyük devletlerin temsilcilerini de etkiliyordu. İmparatorluktan cumhuriyete geçişi karakterize eden çarpıcı imge değişikliği, Türk modernleşmesinin ardında yatan sürekliliği gizlemişti. Bir sonraki bölümde, hem Osmanlı mirasının, hem de Atatürk'ün karizmatik egemenliğinin akılcı yolla rutinleştirilmesinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin kurumsal ve ideolojik manzarasıyla nasıl bütünleştiğini göreceğiz.

BATIYLA BÜTÜNLEŞME

ÇOK PARTİLİ DÖNEM

“YENİÇERİLERİN DÖNÜŞÜ”: TÜRK ORDUSU SİYASETTE

Türk silahlı kuvvetlerinin bir bölümü 27 Mayıs 1960 günü erken saatlerinde İstanbul’da ve başkent Ankara’da stratejik noktaları işgal ederek başarılı bir askeri darbe başlattı. “Ordu 20. yüzyıl ortalarının darbe genel modelini” (Rostow 1964: 373) takip ederek, hükümet üyelerini yakaladı, radyo istasyonlarını kontrol altına aldı ve sabah 07:00’de bir bildiri yayınladı. O zamanlar tanınmamış bir albay olan Alparslan Türkeş’in okuduğu bildiri şöyleydi:

Aziz Vatandaşlar; Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgalarına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır. Bu hareket Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düşükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü ve tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında, en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak, idareyi hangi tarafa mensup olurlarsa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır. Girişilmiş olan bu teşebbüs hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir. İdaremiz hiç kimse hakkında şahsiyata müteallik tecavüzkar bir fiile teşebbüs etmeyeceği gibi edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir.’

Bildiride vaat edildiği gibi, subaylar hemen Türkiye siyasetini yeniden düzenlemeye başladılar. Aynı sabah, askeri cunta İstanbul Hukuk Fakültesi’nin yedi öğretim görevlisini yeni bir anayasa üzerinde çalışmaları için görevlendirdi (Giritli 1962: 5). Bir gün sonra, hukuk profesörlerinden oluşan bu grup, darbeyi, Adnan Menderes’in idaresindeki eski sivil Demokrat

Parti hükümetinin yürüttüğü anayasaya uygun olmayan hareketler nedeniyle haklı gösteren bir açıklama sundu (Zürcher 1993: 254). Kara Kuvvetleri eski komutanı General Cemal Gürsel cunta başkanı olarak duyuruldu ve sonraki 17 ay boyunca hem cumhurbaşkanı, hem başbakan, hem de başkomutan olarak çalıştı. Bu geçiş dönemi boyunca, Türkiye, “Milli Birlik Komitesi” diye de adlandırılan, subayların kararlarını uygulamak üzere teknokratlardan oluşan 17 kişilik bir kabine atayan ve 38 üyesi bulunan heterojen bir cunta tarafından yönetildi.

1960 askeri darbesi şimdi Birinci Cumhuriyet (1923-1960) döneminin demokratik deneyimini sona erdirmiştir. Oysa, dünyadaki pek çok askeri müdahalenin tersine, cunta bildirisinde verdiği sözleri tuttu ve sivil yönetime hızlı bir dönüşü kolaylaştırdı. Ocak 1961’de, siyasi etkinliklerdeki yasak kaldırıldı ve yeni partiler on ay sonra yapılacak seçimler için başvurabildiler. 6 Ocak 1961’de kurucu bir meclisin toplandı. İkinci Cumhuriyetin (1961-1980) başlangıcını ifade eder. Meclis 27 Mayıs 1961’de, darbeden tam olarak bir yıl sonra, yeni anayasayı onayladı. Yeni anayasada, Meclis’teki çoğunluk grubunun tek tabanca gibi hareket etmesini engellemek amacıyla, yasama gücünün birliği ilkesi, bir denge ve kontrol sistemiyle değiştirilmişti. Daha yüksek bir kurum (Senato) ve nisbi temsilin kabulüne rağmen, devlet etkinlikleri üzerinde yargı kontrolü artırılmıştı. Ayrıca, yeni anayasa “bireysel özgürlüklerin tam bir beyannamesini” içeriyor ve “sosyal bir karakter” arz ediyordu (Giritli 1962: 10, Zürcher 1993: 257). Genel ilkeleri “Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına dayanan demokratik, laik, sosyal ve milli bir devlettir” diye belirtilen, Türkiye’nin şimdiye kadar sahip olduğu en demokratik anayasayı bir askeri darbenin meydana getirmiş olması tarihin bir cilvesidir (Giritli 1962: 7).

Buna rağmen Türkiye siyasetinin yukarıdan aşağıya bu askeri kökenli demokratikleşmesi, ön ayak olanların beklediği siyasi istikrarı sağlamadı. Tersine, yeni anayasa Türkiye’nin süre giden modernleşmesinin birbirinden ayrılan güçlerine, kendilerini siyasi olarak ifade edebilecekleri bir ortam sundu. 1960’lar, işçi sendikalarının kuruluşuna, öğrenci hareketlerine ve etkinliklerinin odak noktası hızla büyüyen şehirler olan aşırı uçtaki

partilere tanık oldu.² Halkın bu şekilde siyasallaşması, Türkiye'nin katı düşünceli siyasi elitinin neden olduğu ve özellikle Adalet Partisi ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin büyük bir koalisyon oluşturmadaki beceriksizlikleriyle ifade bulan bir açmazla karşı karşıya kaldı. Aşırı partizanlık ve denetlemeyez hale gelen himayecilik yüzünden verimsiz ve kısa süreli koalisyon hükümetlerinden daha iyi çözümler bulunamadı. İkinci Cumhuriyet böylelikle giderek artan toplumsal çatışmalara ve ileride iki askeri müdahaleyle (1971 ve 1980) sonuçlanan bir dizi siyasi krize sahne olmuştur. Geçmişe bakılırsa, 1960 darbesi Türk demokrasisinin krizine bir nokta koymamıştır, ama Türkiye'nin "askeri demokrasisi"ne, yani "Türk siyasetinde başvuru olan son yerin hukukunun oy sandığı değil ordu olduğu" gerçeğine bir örnek oluşturmuştur (Salt 1999: 72).

Osmanlı ıslahatının aynı zamanda hem nesnesi hem öznesi olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki esas kurum olan Türk ordusu, hemen hemen her açıdan, Kemalist ve Osmanlı miraslarını sürdürecektir en uygun topluluktur (krş. Karabelias 1999: 131). Dankwart Rustow'un, 1923'te ordunun siyasetten ayrılmasının Türkiye'deki tüm askeri müdahalelere son verdiği yönündeki varsayımının aksine (Rustow 1959: 513), Türk ordusunun Kemalistleşmesi 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki Türk siyasetinin askerileştirilmesine temel hazırlamıştır. Kemalist devletin bekçileri olarak silahlı kuvvetler Türkiye'nin yönetim biçiminde benzersiz bir yer edinmiştir. Çok partili sistemin dinamikleri ve Türkiye'nin hızlı ekonomik dönüşümü altında egemen konumunu kaybeden CHP'nin siyasi düşüşü, ordunun siyasi rolünün yükselişiyle denkleştirilmiştir. Böylelikle, üç askeri darbe (1960, 1971, 1980), ordunun, CHP'nin tek parti hükümeti döneminde elinde tuttuğu toplumsal, siyasi ve ideolojik kontrolün klasik işlevlerini devraldığı, birbirini izleyen adımlar olarak görülebilir. 20. yüzyılın ikinci yarısının siyasi ve ekonomik koşullarında, Türk askeri teşkilatı, Kemalist otoritenin tek meşru mirasçısı ve gündelik demokratik siyaset çekişmelerinden ayrı ve bunların üzerinde farklı bir siyasi güç olarak yavaş yavaş geliştirdi.

Türk siyasetindeki özerk rolünün ışığında, ordunun düşünceleri ve hareketleri her şeye karşın tutarsızlıklarla doludur. Bir taraftan, gene-

raller Batılılaşmanın, demokratikleşmenin ve hukuk düzeninin sadık destekçisidirler; diğer taraftan da, Kemalist ilkelerin bekçileri olarak, Osmanlı devlet geleneğinin otoriter geleneklerini onaylarlar. Ordu, Türk toplumunun modernleşmesine öncülük etmek isterken, subaylar, bunun kaçınılmaz sonucu olan toplumsal ve kültürel parçalanmayı küçümserler (krş. Karaosmanoğlu 1993: 24). Atatürk etrafındaki ulusal cumhuriyetçi mitosa dayanarak, askeri müdahaleyi haklı çıkaran ideoloji aynı zamanda ordunun sivil yönetimi olabildiğince çabuk bir şekilde onarmasını da gerektirir. Böylelikle ordunun siyasi görevi yalnızca iç parçalanmaları³ değil, aynı zamanda Kemalist ideolojinin temel çelişkilerini de yansıtır. Türkiye'nin Batı dünyasının ulus üstü kurumlarıyla bütünleşmesi de orduya ek kısıtlamalar da getirmiştir.⁴ 1945'ten beri, Türkiye'nin siyasi hareket sahası, bir "Soğuk Savaş askeri" (Gözen 1995: 74) olarak taşıdığı stratejik önemiyle ve Batılı müttefiklerinin çeşitli formel demokratik kurallar uygulaması istemiyle sınırlandırılmıştı. Bu çelişkilerin ve kısıtlamaların etkisi altındaki Türk silahlı kuvvetleri Türk demokrasisinin hem bekçisi hem de engeli oldu.

Türk ordusunun bu can alıcı ama paradoksal rolü, ilk olarak askeri müdahalelerin sosyopolitik arka planıyla incelenecek. 1960, 1971 ve 1980 olmak üzere üç darbe, "yeni yeniçerilerin" dönüşünü ve bunların özerk siyasi rolünün istikrarını incelemede odak noktalarını oluşturacaklar. Bir sonraki bölümde, Türk siyasetindeki askeri hareketin güncel örneklerini açıklamaya çalışacağız. Ordunun siyasi işlevleri Türkiye'nin hukuk ve toplumsal yapılarının içine nasıl yerleşti? Generaller, siyasetçiler ve toplum birbirini nasıl etkiliyor? Türkiye'nin güncel siyasi problemlerinin pek çoğunun, Türkiye'nin modern elitinin silahlı kuvvetlerin otoriter şemsiyesi altında, yükselen "karşı elitler"i ülkenin ekonomik ve siyasi kaynaklarına adil katılımının dışında bırakan bir çıkar karteli kurmuş oldukları gerçeğine bağlı olduğunu göreceğiz.⁵ Kendi toplumsal yaşam alanında modern Türk kuruluşunun, geleneksel elitist tavırlarıyla Osmanlı üst sınıfına hâlâ çok benzediğini görmek oldukça çarpıcıdır. Bölüm, ortaya çıkan büyük Ortadoğu'nun yeni jeostratejik çerçevesi ışığında Osmanlı-Türk sürekliliğinin kısa bir özetiyle son bulacak.

ORDU İŞ BAŞINDA: SOSYOPOLİTİK GELİŞMELER VE ASKERİ MÜDAHALELER

Demokratik Düzen ve Ordu: Askeri Özerkliği Temelleri

Türkiye'nin çok partili siyasete geçişi 2. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Cumhurbaşkanı İnönü'nün CHP'nin iktidar tekeline vazgeçme kararıyla başlar. Ocak 1946'da üç önemli isim, Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ayrıldılar ve kısa sürede otoriter Cumhuriyetçi hükümetten memnun olmayan pek çok grup için kaynaşma yeri haline gelen Demokrat Parti'yi (DP) kurdular. Bununla birlikte daha da önemlisi, DP hem yeni ortaya çıkan iyi eğitilmiş profesyonellerin ve işadamlarının hem de Türkiye'nin geleneklere bağlı ve şimdiye kadar ihmal edilmiş kırsal bölgede yaşayan kitlelerinin isteklerini kendi menfaatine çevirebilmişti. "1946'ya kadar, köylü önemli bir siyasi etken olarak ortaya çıkmamıştı" (Szyliowicz 1962: 431).⁶ DP'nin İsmet İnönü'nün bizzat başlattığı ekonomik ve siyasi liberalleşme siyaseti çerçevesinde iktidara gelmiş olması oldukça ironiktir. 1950'deki genel seçimler, CHP'lilerin 69'una karşılık DP'lilere 408 meclis sandalyesi vererek, neredeyse 30 yıllık Cumhuriyetçi hükümeti "enkaz haline getiren bir sonuca" yol açtı (Ahmad 1993: 108-9, Zürcher 1993: 231).⁷

Ekonomik alanda, Demokratik hükümetin ilk dönemi (1950-1955) tarım, bölgesel altyapı ve esasen devlete ait sanayilerdeki yaygın fakat koordinasyonsuz yatırımlarla nitelendirilir. Başbakan Menderes başkanlığındaki hükümet seçmen kitlesini memnun etmek için maddi kaynak dağıtırken, Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sonrası büyümesinin büyük bir kısmı yabancı yardım ve Kore Savaşı'na eşlik eden yükselişle finanse ediliyordu. Menderes, Soğuk Savaş'ın uluslararası çerçevesinde Türkiye'nin yeni stratejik konumunu, ABD ve Avrupa'dan maddi destek alabilmek için olabildiğince kullandı (Zürcher 1993: 239). Fakat DP'nin siyasi amaçlardan esinlenen ekonomi politikaları "hızlı sanayileşme, tarımsal artış ve büyük çaplı sermaye oluşumunun mutlaka ekonomik kalkınmaya eşit olmadığını" kısa sürede kanıtladı (Simpson 1965: 151). 1958'de, Türkiye ekonomisi korkunç bir durumdaydı ve yüksek enflasyon, tırmanan ticaret açığı, reel gelirdeki düşüş ve kamu sektöründeki aşırı bütçe açıklarının etkileriyle başa çıkmak

için büyük bir uyum programı gerekiyordu. 1953'ten bu yana hayat pahalılığında meydana gelen % 150'lik artış, ekonomik yükü artık sıradan insanların sırtına bindirmişti (Simpson 1965: 150).

Tırmanan ekonomik krizle karşılaşınca, Menderes hükümeti kendi iktidarını korumak için giderek daha fazla otoriter ve ideolojik araçlara başvurdu. DP liderliğinin siyasi anlamda toplumla kaynaşmasının tek parti döneminde gerçekleştiği düşünülürse, kendilerinden önce gelen Cumhuriyetçilerin otoriter tarzlarına adapte olmaları hiç de şaşırtıcı olmadı. DP hükümeti yönetimindeki siyaset, aşırı partizanlık ve "her siyasi grubun rakiplerine karşı derin hoşgörüsüzlüğü"yle tanımlanabilir (Harris 1970: 439). DP'nin 1954 seçimlerindeki çoğunluk oylarıyla edindiği zafer, meclisteki muhalefeti neredeyse yok etmişti ve Menderes'e devlet aygıtları üzerinde tam iktidar sağlamıştı.⁸ 1950'lerin sonlarında siyasi gerilim arttığında hükümetin muhalefeti bastırma isteği bu nedenle başarılı oluyordu. Demokratik hakların ve kişisel özgürlüklerin giderek daha fazla ihlal edilmesi ve bu sırada geleneksel ve muhafazakâr güçlere tanınan ayrıcalıklar, önceden Demokratları destekleyen şehirli aydınları ondan tamamen uzaklaştırdı (Weiker 1962: 281). Eleştirilerin bu şekilde sindirilmesine, siyasetin halkın dini duygularını istismar etmesi de eşlik etti ve bu durum DP rejiminin Türkiye devletinin laik ilkelerine zarar verdiği şeklinde açık suçlamalarda bulunulmasına yol açtı (krş. Zürcher 1993: 243-5).

Türk ordusu, işte bu ağırlaşmış ekonomik ve siyasi krizin karanlığında araya girdi ve Menderes hükümetini devirdi. Fakat ordunun bildirisinde açıkladığı tarafsız rolü fazla ciddiye almak dar görüşlülük olurdu. Kuruluşundan itibaren ordu DP'den aşama aşama uzaklaşıyordu; Demokrat hükümetin yönetimindeki toplumsal ve siyasi gelişmeler, Türk silahlı kuvvetlerinin Osmanlıdan ve Cumhuriyetin ilk döneminden miras aldığı güçlü konuma gittikçe zarar veriyordu. O yüzden Mayıs 1960'taki askeri müdahale, hem DP'nin ülkeyi soktuğu kritik pozisyona bir tepkiydi, hem de Türk ordusunun Türkiye devletinin kuruluşu ve modernleşmesi döneminde edindiği lider rolünü onarmaya yönelik bir girişimdi. Türkiye'nin elit güçleri arasındaki iktidar dengesinin değişimine bir göz atmak, ordunun sivil egemenliğin emri altına sokulmaya nasıl yakınlaştığını kanıtlar.

Önceden belirtildiği gibi, DP çiftçilerin, taşralıların, profesyonellerin ve Kemalistlerin ulusal ekonomi siyaseti sonrasında oluşan iş dünyasının farklı ağırlıklardaki koalisyonunun sesi haline gelen siyasi bir araç olmuştur. O zamana kadar bu geleneksel ve modern sivil güçlerin koalisyonu siyasi süreçlerin öznelere değil nesnelere olmuştur. Köylüler, alt gelir grubundaki kentliler ve küçük burjuvaların oluşturduğu çeperdeki toplumsal sınıflar tek parti yönetiminde siyasi katılımdan yoksun bırakılmıştı (Keyder 1979: 13). Tek partili siyasetin başlangıcı bunlara, askeri-bürokratik Kemalist düzene ve onun siyasetteki sesi olan CHP'ye karşı kendi çıkarlarını savunma olanağını verdi. Bu toplumsal süreçte, DP hükümeti Türk modernizasyonunun klasik güçleriyle, kırsal kesimle ilişkili olan modern orta sınıfın sivil kesimi arasındaki çatlağı iki bakımdan genişletti. DP liderleri bir taraftan çevredeki seçmenleri çekebilmek için geleneksel dini sembolleri gittikçe daha fazla kullanıyorlar, diğer taraftan da Cumhuriyetçi askeri-bürokrasinin aksine sivil altyapıyı vurguluyordu.⁹ “DP, gücünü askeriyeden almayan liderlerin yönetiminde ortaya çıkan ilk iktidar partisiydi” ve askeri teşkilattan memnuniyetsizliklerini pek de saklamıyorlardı (Harris 1970: 441).

Demokrat Parti döneminde (1950-1960), profesyonellerin ve tüccarların en güçlü grup olarak emekli subaylar ile devlet yetkililerinin yerini almasıyla birlikte ordunun meclisteki temsilinde büyük bir düşüş gerçekleşti. Ordu geçmişli adaylar, kıdemsiz parlamenterler olmakla ya da küçük devlet görevleri edinmekle yetiniyorlardı. 1950'lerin sonlarında, üst düzey hükümet yetkililerinin neredeyse yarısı hukukla ilişkili mesleklerden gelirken, sadece % 3'ü ordudan geliyordu (Frey 1965: 268). Bu, emekli subayların yüksek mevkilerde en üst düzeyde temsil edildikleri tek partili döneme tamamen zıt bir durumdur. Yeni hükümetin genelkurmay başkanını 1950 seçimlerinden sadece birkaç hafta sonra değiştirmesi (Harris 1965b: 169) ve Menderes yönetimindeki altı savunma bakanından beşinin sivil geçmişli olması (Frey 1965: 290), DP rejiminin orduyu sivil iktidar yapısının emri altına sokma niyetinin açık bir kanıtıdır. Subayların doğrudan siyasete karışmaları 1923'ten itibaren yasaklanmış olmasına rağmen, önceki yönetim sırasında askeri bir kariyer Türk siyasetinde üst düzey bir pozisyonun neredeyse garantisiydi.

Ordunun siyasi nüfuzu büyük ölçüde azalmakla birlikte, modernleşmenin öncüsü imajı, Truman doktrini ışığında Amerikan yardımı yoluyla güçlendiriliyordu. Genç Türk subayları, Batılı teknik ve askeri eğitim ile modern siyasi ve toplumsal kavramlarla tanıştılar ve bu yeni beceriler, konumları yetenekten çok askeriye'deki görev sürelerine dayanan kıdemli subaylarla aralarındaki uçurumu büyüttü (Lerner ve Robinson 1960: 28-9). Demokratların en yüksek askeri mercilere kendi politikalarına ılımlı bir yaklaşım sergileyen subayları yerleştirmeleri göz önünde bulundurulduğunda (Rustow 1964: 367), Menderes hükümetine karşı girişilen komplo hareketlerinin askeriye'nin orta ve alt kademelerinden başlaması şaşırtıcı değildir.¹⁰ 1955'te, bir grup genç subay, kıdemli subaylardan hoşnutsuzluklarını vurgulayıp toplumsal ve askeri reformlar isteyerek İstanbul'da gizli bir "Atatürkçü cemiyet" kurdular (Harris 1965b: 171). Kendilerini ideolojik olarak "aydınların öncüsü" ve "Atatürk devrimlerinin bekçileri" olarak gören (Harris 1965a: 66) bu genç subaylar, 1960 askeri müdahalesinin ve bunun Türkiye siyasetini yeniden yapılandırma girişiminin ardındaki itici güçtüler.

Menderes hükümetinin düşürülmesini, sadece ülkenin siyasi konumuyla ilgili kaygılar değil, Türk ordusunun ayrıcalıklı konumunun tehlike de oluşu ve daha özelden bazı genç subayların kişisel ve mesleki amaçları da tetikliyordu. Bu Ağustos 1960'ta, "5000'lerin emekliliği" diye de adlandırılan girişimle cuntanın 260 general ve amiralden 235'inin ve 5000 alt kademe subayın emekliliğine karar vermesiyle açıkça ortaya çıktı. Ordunun "gençleştirilmesi"nin ardında bildirinin "sesi" Alparslan Türkeş'in liderliğinde bir grup genç radikal subay vardı. Milli Birlik Komitesi içindeki bu grup, daha radikal önlemleri ve Türk toplumunun ordunun siyasi liderliği altında tam anlamıyla yeniden yapılandırılmasını talep ediyordu. Ordu 1960 yazından itibaren biri radikal diğeri ılımlı iki güç arasındaki iç çekişme kararsız kaldı. Kasım 1960'ta Türkeş'in çevresindeki 14 radikal subay Milli Birlik Komitesi'nden çıkarıldı ve yurtdışındaki Türk elçiliklerinde görevlendirildi. Kıdemli komutanların, silahlı kuvvetler bünyesindeki "radikal gençler" üzerinde üstünlüklerini yeniden sağlamaları iki yıl sürdü ve bu süreçte iki başarısız darbe girişiminde bulunuldu (Zürcher 1993: 254-6)."

Birinci Cumhuriyetin çok partili döneminde, Türk ordusunun önceden sahip olduğu iktidarda tam anlamıyla bir düşüş gözlemleyebiliriz. Atatürk'ün Cumhuriyetin kuruluşuyla subay teşkilatlarının siyasete doğrudan karışmasını yasaklamış olmasına rağmen, subay-siyasetçiler tek parti yönetiminde önder figürlerdi ve ordu CHP ile birlikte Kemalist otoritenin belkemiğini oluşturunuyordu. 1960 darbesiyle Türk ordusu siyasi rolünü yeniden oluşturdu ve bu rolü yeni bir yasal temele dayandırdı. "Ordunun 'kışlalara geri dönme' isteğinin anahtarı, kıdemli komutanlar için geçmişte var olandan daha göze çarpan bir rolü meşrulaştıracak bir siyasi sistemin ayarlanmasıydı" (Brown 1989: 389). Bu ayarlamaların aynı anayasada bağlanması tesadüf değildir. Aksi takdirde liberal ve demokratik nitelikli bir anayasa bizim için şaşırtıcı olurdu. Bu noktadaki iki olay, yaşamada bir üst kademenin yaratılması ve genelkurmay başkanının konumunun yeniden belirlenmesiydi. Senatonun kurulması emekli subaylara seçime dayalı olmayan bir temsil olanağı sunarken, genelkurmay başkanının rolü güçlendirilmiş, savunma bakanının emrindeki bir pozisyondan doğrudan başbakana bağlı bir konuma yükseltilmişti.

Bu anayasal hükümlerden daha önemlisi, yeni bir siyasi grubun oluşturulmasıydı; bu grup, ordunun siyasi karar almadaki etkisinin temel aracı olarak gelişti. 1961 Anayasası'nın yürütme yetkisine değinen ikinci bölümü, Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) kuruluşunu şart koşar. Hem hükümet hem de ordu temsilcilerinden oluşan MGK "ulusal güvenlik ve koordinasyonla ilgili kararlar alma aşamasına yardımcı olmak amacıyla bakanlar kuruluna gerekli temel tavsiyelerde bulunmak"la yükümlüdür.¹² Bu yeni anayasal kurum, generallerin parti politikalarına karışmadan yürütme yetkilerini üstlenmesi yolunu açtı. İleride göreceğimiz gibi, güncel haliyle MGK, ordunun sivil yönetime hesap vermediği ama siyasetçilerin generalere karşı sorumlu olduğu, Türkiye siyasetindeki kritik sivil-asker ilişkisini açığa çıkarır.

1960 müdahalesi ordunun Türkiye demokrasisindeki özel siyasi rolünün temel taşlarını oluştururken, aynı zamanda sonraki müdahaleler için de örnek teşkil etmiştir. Bu anlamda, dikkat çekici iki noktanın belirtilmesi gerek. İlk olarak, genç subayların girişimi, ordunun üst kademesi-

nin, astların amaçlarından ve ordunun tümünün ayrıcalıklarından haberdar olması gerektiğini gösterdi. Kıdemli komutanlar kontrolü kaybetmek istemiyorlarsa, astlarının görüşlerini dikkate almalı ve gerekiyorsa siyasette etkin rol oynamalıydı. İkinci olarak, darbe özel bir müdahale biçimi geliştirmiş oldu: Ordu doğrudan siyasi iktidarı üstlenmez, ama yukarıdan, demokrasi ve Atatürk ilkelerinin muhafızları olarak meşrulaştırılmış, doğal, aydınlanmış bir düzenleyici güç olarak devreye girer. Türk ulusu için temel siyasi, ekonomik ve eğitsel amaçlar ve yönelimler oluşturma niyetiyle üyelerinin müdahalelerini meşru kılan Milli Birlik Komitesi'nin düşüncesinde Osmanlı emir ruhunun bu mirası aşikâr biçimde görülebiliyordu (Weiker 1963: 120).

Siyasetçiler, Subaylar ve Toplumsal Huzursuzluk: İkinci Cumhuriyetin Çöküşü

Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki siyasi tarihini anlayabilmek için, çok partili siyasetin başlangıcının keskin toplumsal değişikliklerle çakıştığını kabul etmeliyiz. Osmanlı ıslahatı ve Kemalist reformlarla başlatılan Türk modernleşmesi, erken dönem Cumhuriyetin otoriterliğinin aşama aşama artmasıyla hız kazandı. Ekonomide sanayileşme, tarımda makineleşme, modern eğitimin yayılması, ulaşım araçları ve iletişim devrimi iki ana toplumsal gelişmeyi gerektirdi ve bunlar zaman içinde Kemalist yenilikçilerin iktidar tekeline zarar verdi. Bu gelişmelerin ilki, DP'nin ardındaki toplumsal güçlerin kanıtladığı gibi, iktidar kaynakları artık doğrudan devlete bağlı olmayan yeni bir modern elit tabakanın doğuşuydu. Erken dönem Cumhuriyetin ekonomik ve eğitim alanındaki devrimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu tabaka, Cumhuriyetçi düzenin ardındaki egemen sınıfı oluşturan toplumsal güçlerin iktidar tekeline değiştirdi. İkinci ve daha da önemlisi, Türkiye tarihinde ilk kez, modern değişim çepelin yaşamını bu kadar derinden etkiledi ve o bölgelerde süregelen ekonomik, siyasi ve kültürel alandaki toplumsal yeniden üretimin geleneksel biçimlerini değiştirdi.

İkinci gelişmeye gelince, hızlı kentleşme süreci, özellikle, "kent metropollerinin kırsal köylerden keskin fiziksel ayrımı"na (Ülman ve Tac-hau 1965: 153) son vererek Türkiye'nin geleneksel toplumunun çözülmesi-

ni yansıtır. Hızlı nüfus artışı ve ekonominin modernleşmesi köylerden büyük şehirlere ve çevrelerine kitlesel göç dalgalarına yol açtı.¹³ 1960-1994 döneminde 1,63 milyon kişi, devlet kontrollü programlar dahilinde Türkiye'yi terk etti (Unbehaun 1996: 88). Oysa, yurtdışına işçi göçü köyden kente göçü önlemek için yeterli bir önlem değildi. Türkiye'deki kentler, 1945'ten itibaren ciddi nüfus artışlarına sahne oldu. Bu nüfusun % 50'den fazlası, Türk kentlerinin başlıca özelliği haline gelen kanuna aynen yerleşim alanlarında yani gecekonduarda yaşama imkânı buluyordu.¹⁴ Modernleşme süreci 30 yıldan az bir zaman zarfında, yüzyıllardır Osmanlı ve Türk toplumunu nitelendiren merkez ve çeper arasındaki keskin fiziksel ayrımı yok etti.

Bu önemli toplumsal gelişmelerin ve Demokrat Parti'nin bu gelişmelerden fazlaca siyasi çıkar elde ettiği gerçeğinin ışığında, 1960 askeri müdahalesi, aynı zamanda yeni ortaya çıkan sosyoekonomik grupların yükselen gücünü durdurmaya yönelik bir çabaydı (Ülman ve Tachau 1965: 162). "1960 askeri darbesi diğer taraftan, ülkedeki gerçek gücün köylülerin değil, hâlâ Türk toplumunu her zaman için kontrol etmiş sınıfların elinde toplanmış olduğunu vurgulamıştır" (Szyliowicz 1962: 441). Bu, Eylül 1961'de Başbakan Adnan Menderes'in idam edilmesiyle dramatik bir şekilde gösterilmiştir. Cunta DP hükümetine karşı mahkemelerde yasal bir görünümü korumaya çalışsa da, Menderes'in idam kararı İsmet İnönü ve yabancı hükümetlerin itirazlarına olduğu kadar halkın isteğine karşı da alınmıştır (krş. Zürcher 1993: 261). Ordunun siyasi gücü yeniden kurumsallaşırken kitlelerin yükselen gücünü durdurma çabası başarısızlığa uğramıştır. Bu bakımdan, İkinci Cumhuriyetin yirmi yılı Türkiye tarihinin toplumsal karmaşayla siyasi aşırılığın karşılaştığı çok kötü bir dönemdir.

12 Mart 1971 askeri müdahalesi, İkinci Cumhuriyetin siyasi yapısının kötüye gidişini durdurmak için ilk çabayı işaret eder. Türk ordusunun yüksek komutası Millet Meclisi'ne sert bir bildiri sundu. Grevler, öğrenci gösterileri, kent gerillalarının eylemleri ve Meclis'teki açmazın yol açtığı "12 Mart muhtırası" ülkede yükselen anarşi ve kardeş kavgasıyla baş edebilecek güçlü ve yetkin bir hükümet kurulamadığı takdirde kaçınılmaz olacak bir askeri darbeyle siyasi elite gözdağı veriyordu. Ültimatı, Başbakan Süleyman Demirel'in istifasını ve askeri yüksek komutanın dolaylı yöneti-

minde partili olmayan bir bakanlar kurulunun kurulmasını zorluyordu. Mart 1971'den Nisan 1972'ye kadar başbakan olan Nihat Erim ordunun kritik rolünü şu kelimelerle haklı çıkarıyor:

1963'ten sonra giderek kötüleşmiş olan durum, 1968'de öğrenci eylemleri aşırı solcu ve sağcılar arasındaki silahlı çatışmalara yönelince farklı bir aşamaya geçti. Yetiştirilmiş, silahlandırılmış ve Türkiye'nin dışından yönlendirilen profesyonel ajanlar bazı solcu öğrenci örgütlerini kent gerilla birimlerine dönüştürmeyi başarmışlardı... Türkiye'de Komünist Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlıyorlardı (Erim 1972: 248-9).

Türkiye, Mart 1971 ile Ekim 1973 arasında, asıl amacı hukuk ve düzenin onarılması olan ve teknokratlardan oluşan üç bakanlar kurulu tarafından yönetildi (Erim 1972: 250). Kargaşadan en fazla etkilenen bölgeler olan en büyük şehirlerle ve Kürt nüfusun yoğun olduğu bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan edildi ve sıkıyönetim uygulandı (Nye 1977: 209-12). Bu şehir ve bölgelerde sağcı ve solcu militanlar siyasallaşmış gençliği kendi amaçları için bir araya getirmeye çalışıyorlardı (Burnouf 1972: 102). 12 Mart hükümetlerinin ana amaçlarından bu sağ ve sol kanat gruplara karşı olduğu kadar, yeni kurulmuş işçi sendikalarına karşı da sıkı önlemler almaktı (Brown 1989: 389). Ayrıca "1961 Anayasası'nın açık görüşlülükle kabul ettiği özgürlüklerin "suiistimalini" engellemek amacıyla bir dizi anayasal düzenleme yapıldı (Nye 1977: 213).

1971 yılındaki muhtıralı darbenin siyasi baskısı her ne kadar "öğrenciler depolitize etse ve sol harekete ezici bir darbe indirse de" (Olson 1973: 197), siyasi kargaşa kısa bir süre sonra kaldığı yerden devam etti. 1970'lerin ikinci yarısında sol ve sağ kanat militanlar arasındaki çatışmalar, yaklaşık 4500 kişinin öldüğü kent gerillası savaşı ve bir terör dalgasına doğru tırmandı (Sayari ve Hoffman 1994: 168).¹⁵ Türk devleti fiziksel güç tekelini yitirme tehlikesiyle karşı karşıyayken, parlamenter sistem de seçim politikaları, siyasi liderler arasındaki kişisel rekabetler ve bürokrasinin içine sızmış partizanlık yüzünden gittikçe felç oluyordu. Özellikle Al-

parslan Türkiye'in liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi, kendi yandaşlarını devletin idari ve güvenlik hizmetlerine sızdırmak için bütün koalisyon hükümetlerine katılım fırsatını değerlendirdi. Dahası, Türkiye'in komandoları ya da bilinen adlarıyla bozkurtları ideolojik, etnik ve sekter bir çizgide şiddetli çatışmalara katılmak, bunları kışkırtmak ve böylelikle etnomilliyetçi Türkçülük düşüncesini yaymakla ün kazandılar (Argun 1999: 91).

Bu gergin siyasi atmosfer, alacaklılarının IMF denetiminde bir "kemer sıkma paketi" talep ettiği Türkiye'nin gittikçe kötüleşen ekonomik durumuyla daha da ağırlaştı (Keyder 1979: 39). 1973-1974'teki petrol krizi ve sonrasında Avrupa'da ortaya çıkan durgunluk, sanayiye fazlasıyla yabancı kaynakların ve teknik girdilerin elde edilebilmesine bağlı olan Türkiye'nin devlet kontrollü ekonomisini raydan çıkardı (krş. Zürcher 1993: 278-82). Dolayısıyla siyasi kargaşa, Türkiye'nin 1963-1978 arasındaki dönemini karakterize eden ithal ikameci ekonomik stratejisinin çöküşüyle aynı zamana denk geldi (Öniş 1991: 163). 1979 kışında, mali ve ekonomik krizler, günlük elektrik kesintileri, boş raflar, merkezi ısıtma ve ulaşımda aksamalar ve kapasitelerinin sadece % 30'uyla çalışan fabrikalarla kendini gösterdi (Birand 1987: 45). Türkiye'nin "toplumsal düzensizlik, siyasi çökme ve ekonomik acizliğe hızla kayışı"yla (Birand 1987: viii) karşılaşılınca, generaller yeniden sivil yönetimi devirmeyi ve askeri darbeye iktidara el koymayı kararlaştırdılar.

Mehmet Ali Birand'ın kaynaklarına göre, dikkatlice ayarlanan "sancak operasyonu" için hazırlıklar Aralık 1979 kadar erken bir tarihe başladı ve Türkiye'nin Batılı müttefiklerinden sessizce onay alındı. 12 Eylül 1980'de dönemin genelkurmay başkanı Orgeneral Kenan Evren, ordunun yönetime el koyduğunu açıkladı. Evren, konuşmasının temelinde, ülkenin yakasını bırakmayan zorlu krizde "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ülkenin ve topraklarının bütünlüğünü korumak için devlet yönetimine el koymak zorunda kaldığını" bildirir (Birand 1987: 193). Meclis feshedildi, siyasi liderler tutuklandı, siyasi partiler ve işçi sendikaları dağıtıldı ve ülke çapında sıkıyönetim ilan edildi (McFadden 1985: 69). Ordu, İkinci Cumhuriyetin başarısızlığından, hem siyasetçilerin kendilerini hem de 1961 anayasasıyla kurulan siyasi yapıları sorumlu tuttu. Bu yüzden generaller, sadece bir değişim programı sunmadılar, aynı zamanda Türk devletinin siyasi ve ekono-

mik yapılarını tümünden yeniden inşa edecek uzun soluklu bir proje önerdiler (krş. Tufan ve Vaner 1984: 193).

Üçüncü Cumhuriyet, komando terörünün kökünden kazındığı, ama aynı zamanda sol ve İslami görüşlerle bağlantılı olduğu iddia edilen pek çok vatandaşın da mustarip olduğu 38 aylık ordu yönetimiyle başladı.¹⁶ Ordu bir kez daha 20 yıl önceki süreci neredeyse aynen takip ederek yeni bir anayasanın oluşturulmasını sağladı. 7 Kasım 1982’de yeni anayasa referandum sonucu ezici bir çoğunlukla kabul edildi. Bununla birlikte, askeri rejim, oylamayı zorunlu tutup yeni anayasaya dair herhangi bir eleştiriyi resmi kararla yasaklayarak hiçbir risk almamış oldu (krş. Zürcher 1993: 293-6).¹⁷ Temel demokratik özgürlükleri yasal olarak iptal etmemesine rağmen, yeni koşullar bu özgürlüklerin uygulanma imkânını kısıtladı ve siyaset ve yargı alanlarında ordunun rolünü artırdı; hatta, hem askeri yönetim hem de sonraki Turgut Özal’ın sivil hükümeti sırasında uygulanan bir dizi yasa, siyasi partiler, işçi sendikaları, kolektif ve bireysel özgürlükler ile basın ve yüksek öğrenimdeki yerleşik demokratik pratikleri ihlal etti (Ahmad 1985: 213).¹⁸ Türk ordusunun siyasi özerkliğini kurumsallaştıran bu yeniden yapılandırma programı toplumun demokratikleşmesinin önünde hâlâ yasal bir engel oluşturmaktadır.

ORDU, ÇOK PARTİLİ SİYASET, TÜRK SEÇKİNLERİ: MODERN ÇEŞİTLİLİK, HİMAYECİLİK VE GELENEKSEL ELİTİZM

Türk Silahlı Kuvvetleri: Devlet İçinde Devlet

Bir önceki bölüm, Türk silahlı kuvvetlerinin kendisini, siyasi rolü seçim süreçlerine tabi olmayan özerk bir siyasi güç haline nasıl getirdiğini açıkladı. Ümit Cizre-Sakallıoğlu’na göre, bu siyasi özerklik ordunun “demokratik olarak seçilmiş hükümetlerin anayasal otoritesinin üstünde ve dışında davranma” yetisi olarak tanımlanabilir. Türk generalleri sık sık talepler, politika önerileri ve siyasi konularda uyarılar sundular (Cizre-Sakallıoğlu 1997: 153). 1970’ten beri ordunun savunma politikalarını belirlemede sorgulanmayan bir özerkliği oldu ve savunma bütçesi ne meclis tartışmalarında ne de basında eleştirel bir tartışma konusu edildi (Cizre-Sakallıoğlu 1997: 159-60). Zaten bu siyasi özerklik ulusal savunma konularıyla kı-

sıtlanmıyordu. Türk ordusu, iç ve dış tehditler arasında ayrım yapmayan geniş bir güvenlik görüşü sayesinde siyasetin sınırlarını daha genel bir çerçevede çizebilme gücünü kazandı (Çandar 1999: 131).

1961 Anayasası'yla başlayan ve 1973'teki düzenlemeler yoluyla 1982 Anayasası'nın yazımına kadar devam eden süreçte, Türkiye, yürütme ve yargı işlevleri sivil ve askeri sistemlerle karakterize edilen "çift başlı" bir siyasi sistem geliştirdi (Sakallıoğlu 1997: 157).¹⁹ Siyasi alanda, ordunun iktidar konumu "ülkeyi asıl yöneten kurum" olan Milli Güvenlik Kurulu'yla sabitlendi (Çandar 1999: 131). 1982 Anayasası'nın 118. maddesinde şart koşulduğu gibi MGK, başbakan, savunma bakanı, iç işleri ve dış işleri bakanları, genelkurmay başkanı ve ordunun dört komutanı, deniz, hava ve jandarma komutanlarından oluşmaktadır. Cumhurbaşkanının başkanlığında MGK, genelkurmay başkanına tabi yüksek rütbeli bir subay olan MGK'nın genel sekreteri, aynı zamanda milli istihbarat teşkilatı başkanının katılımıyla toplanmaktadır.

MGK'nın görevi, ulusal güvenlik politikalarının geliştirilmesinin ve uygulanmasının garantiye alınmasıdır. Kasım 1983'ün "Milli Güvenlik Kurulu Yasası"na göre, ulusal güvenlik, siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatta her tür iç ve dış tehdide karşı devleti korumayı gerektirir. MGK, 1961'de anayasal bir yapı olarak devreye girmesinden itibaren, hükümete bilgi sağlayan bir organ olmaktan, bakanlar kurulunun öncelik tanınması gereken siyasete dair öneriler üreten bir kuruma dönüşmüştür. Daha da ötesi, MGK'nın ekonomi, dış politika, eğitim, insan hakları ve üniversite yönetimi konusundaki önerileri istisnasız kabul görmüştür.²⁰

MGK Türk ordusunun siyasi etkisinin altını çizirken, 1961'de "Ordu Yardımlaşma Kurumu"nun (OYAK) kurulması ordunun girişimci olarak ortaya çıkışına işaret eder. OYAK'ın kuruluşuyla ordu önceki iş dünyası karşıtı tavrından uzaklaştı ve ordu-iş dünyası ilişkisini kurdu. OYAK, sübvansiyonlar, yasal ayrıcalıklar ve vergi muafiyetleriyle desteklenerek süpermarket zincirleri, emlak, sanayi ve tarımdaki ortak girişimler ve hisse senedi, bono ve sigorta işlemlerini kapsayan 25'ten fazla şirketle Türkiye'nin dördüncü ya da beşinci en büyük holdingi oldu (Parla 1998: 30, 42). 1987'de "Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı" (TSKGV) kuruldu. Ordunun bu ikinci ekonomik direği ulusal savunma sanayisinin gelişimi-

ni amaçlar. 1990'da OYAK ve TSKGV 40.000'den fazla iş imkânı sağladı. OYAK'ın 55 ortak girişimdeki yatırımları ordu, devlet ve sermaye arasındaki karşılıklı bağımlılığı belirttiği gibi askeri ve bireysel sermayenin bütünleşmesini de gösterir (Parla 1998: 44-9).

Ordunun özerk konumu, ordu elitinin hem akademik bilgiye hem de Kemalist ideolojinin değerlerine dayalı bir askeri ahlaka sahip olmasını sağlayan kendi eğitim sistemiyle daha da güçlendi. Bu sistem, toplumun geri kalanından ayrı ve onun üzerinde kalan toplumsal ve ideolojik bir grup oluşturan askeri kadroyu yetiştirir (Karaosmanoğlu 1993: 27). Subaylık seçkin bir kariyer sunar ve aynı zamanda alt tabakadan insanlara, askeri yüksek okulları ve akademileriyle bir sınıf atlama şansı verir. Subay adaylarını seçme biçimleri Türkiye'nin klasik askeri-bürokratik elitinde açık bir sürekliliği gösterir, çünkü istatistiklere göre pek çok subay, asker ya da sivil devlet memuru kökenli ailelerden gelir (Brown 1989: 400).

Mmodern Türk subayları da, doğrudan padişaha ve Osmanlı devletine sadık yeniçeriler gibi Atatürk'e ve Kemalist devlete hizmet ederler. Ordu, soyağacı mantığıyla Atatürk'ten düz bir doğru çizerek kendini Türk devletinin bekçisi ve emanetçisi olarak görür (Birand 1991: 23). Askeri eğitim anavatana mutlak sadakat, katı disiplin, komutanlara körü körüne itaat ve sorgusuz boyun eğme gibi Prusya ilkelerine dayanır ve subay teşkilatı, insanın faaliyetlerinin tümünü kapsamına alma iddiasıyla köktenci bir karaktere sahip ideolojik bir Atatürkçülüğe bağlıdır (krş Birand 1991: 31, 53-6).

Türk ordusunun siyasi, ekonomik ve eğitim alanlarında edindiği çarpıcı özerklik onu neredeyse devlet içinde bir devlet yapar. Fiziksel güç tekeli elinde bulunduran ordu ilaveten oldukça önemli ekonomik araçlara da sahiptir ve subay teşkilatını kendi sembolik düzeni içinde toplumsallaştırır. Askeri kariyer parlak bir maddi gelecek sağlamasa da, ordu, men-suplarına Norbert Elias'ın toplumsal yeniden üretim için temel kabul ettiği toplumsal kaynakları tek başına sunabilecek kapasitededir.²¹ Ayrıca, askerlerin ahlaki üstünlüğü sürekli vurgulanır ve sivil toplum hor görülür. Osmanlı devletinin elitist nosyonunun Türk ordusu içinde varlığını sürdürmüş olması ve askeri teşkilatın kendini Türk devletinin kurumsal anlamda cisimlenişi olarak görmesi pek de şaşırtıcı değildir.

Ordunun “28 Şubat süreci” diye de bilinen en yakın siyasi müdahalesi, seçilmiş temsilcilerin siyasi olarak ordunun emri altına girmesinin başka bir örneğidir. Cengiz Çandar’ın ortaya attığı biçimiyle “postmodern darbe” (Çandar 1999: 130), MGK’nın 28 Şubat 1997’de toplanmasıyla başladı; bu toplantıda generaller Refah ve Doğru Yol Partilerinin koalisyon hükümetine karşı “dikkatlice hazırlanmış bir istikrarı bozma kampanyası” başlattılar (Salt 1999: 72). Generaller hükümetin MGK yoluyla devletin laik doğasını korumaya yönelik önlemler uygulamasını istediler. Kampanya süresince ordu, “ayrılıkçı terör”le beraber “kökten dinciliği” Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi bütünlüğüne yönelik en büyük tehdit olarak tanımladı; siyasetçiler, bürokratlar, hâkimler, gazeteciler ve akademisyenler bu konuda sık sık brifinglere çağırıldılar (karş. Salt 1999: 74-6). Başbakan Erbakan’ın Haziran 1997’deki istifası ve İslamcı Refah Partisi’nin Ocak 1998’de anayasa mahkemesi tarafından kapatılması, ordunun baskısı altında gerçekleşti.

Ama askeri müdahaleler Erbakan’ın istifasından sonra da devam etti. Başbakan Yılmaz’ın bir sonraki azınlık hükümeti ordunun desteğiyle iktidara gelmiş olsa da, kısa sürede generallerin iktidarıyla karşı karşıya kaldı. Hükümet, Yılmaz’ın Anavatan Partisi’ndeki muhafazakâr ve dini çevrelerin etkisiyle generallerin istediği gibi dini okulların kapatılması ve üniversitelerde sakal ve türbanın yasaklanmasına yönelik önlemleri uygulama konusunda isteksiz davrandı. MGK’nın önerilerinin tereddütlü uygulanması hükümet ve askeriye’nin en üst mercii arasında ciddi bir söz düellosu başlattı ve siyasetçiler bir kez daha teslim oldular. Hiçbir şey bunu, Başbakan Yılmaz ve Cumhurbaşkanı Demirel’in Mart 1998’de Ankara’da Genelkurmay Başkanlığı’nda aldıkları “kökten dinci tehditlere dair brifingler”den daha iyi açıklayamaz. Basına göre, “brifingler” Türk devletinin siyasi temsilcileri sıfatıyla yasal olarak genelkurmay başkanının üzerinde yer alan iki siyasetçinin isteği üzerine gerçekleşmişti.²²

Parti Politikaları ve Himayecilik: Seçim Politikaları ve Askeri Vesayet

Türkiye’deki özel ordu-sivil ilişkisinin ardındaki siyasi dinamiklerin bütünlüklü olarak algılanması Türk parti sisteminin gelişiminin arkasında yatan tarihsel ve toplumsal koşulları değerlendirmeyi gerektirir. Tür-

kiye'nin rekabetçi çok partili sistemi 1946'daki başlangıcından itibaren bir gelişme gösterse de büyük partilerin ideolojik temelleri hâlâ, Kemalist kanat ve muhafazakâr ve liberallerden oluşan bir bloğa bölünmüş olan Milli Mücadele'deki temel ayrılığı yansıtır. Bu açıdan bakıldığında, Demokrat Parti'nin kurulması Atatürk döneminde iki kez başarısız olan muhalefet partisi kurma çabasının kişisel ve ideolojik çizgide devamıdır. DP ve halefleri Türk siyasetinde 1945'ten beri orta-sağ eğilimi temsil ederler. CHP 1960 ve 1970'lerin toplumsal değişimlerinin etkisiyle otoriter devletçi duruşundan orta-sol bir konuma geçmişti. CHP, özellikle 1972'de parti başkanlığını İsmet İnönü'den devralan Bülent Ecevit'in liderliğinde kendini ordudan uzaklaştırmış ve kentlere göç eden büyük kitlelerden ve işçi sınıfından oy alabilmek amacıyla açık bir ortanın solu siyaseti geliştirdi.

1980 darbesinden 20 yıl sonra ortanın solu, Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si ve yeniden açılan CHP olmak üzere ikiye ayrılırken, DP, Doğru Yol Partisi ve Anavatan Partisi olmak üzere iki vâris buldu. Ayrıca Refah Partisi ve onun ardından gelen Fazilet Partisi eski Demokrat kanattan ayrılan dini yönelimlileri temsil ederken, Şubat 1969'da kurulan Milliyetçi Hareket Partisi eski albay Alparslan Türkeş'in önderliğinde, Türk devletini ve milli kültürünü yücelten katı bir anti komünist ve milliyetçi parti olarak gelişti (krş. Arıkan 1998: 123-5). Askeri müdahaleler sonrasındaki yeniden yapılanmanın bu geleneksel siyasi çizgiden kopmayı başaramamış olması oldukça ilginçtir. 1980 ve 1987 arasında siyasete girmesi yasaklanan siyasi parti liderlerinin 1990'larda esas siyasi aktörler olarak geri dönmeleri oldukça dikkat çekicidir. Türk siyasetinin bu yaşlı adamlarının –Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş²³ ve Necmettin Erbakan'ın– devam eden lider konumları Türkiye'nin siyasi modernleşmesinin sürekliliğinin başka bir alanını işaret etmektedir.

Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'yla erken dönem Cumhuriyetin temel çelişkilerini, sadece partiler arasındaki ideolojik ayrımında değil, bu partilerin, daha önce Türk modernleşmesinin özelliği olduğu gözlenen aşırı merkezileşmelerinde ve kişisel liderliğe aşırı ölçüde dayanan örgütsel yapılarında da görüyoruz. Önceleri sadece ulusun düzeyde kurulabilen siyasi partiler ancak zamanla il ve ilçelerde etkinlik gösterebilmişlerdir. Parti li-

derleri tüm il merkezlerinin üzerinde yer alır ve il merkezleri kendi aralarında iletişim kurmak yerine parti merkeziyle temasa geçerler (Turan 1994: 236). Gerçekten aktif parti üyelerinin sayısı düşüktür ve parti liderleri tüm parti içi süreçleri kontrol etme eğilimindedirler; bu da parti içindeki demokratik işleyişte göze çarpan bir eksiklikle sonuçlanır. “Lider ve liderliği değiştirmedeki zorluk hatta imkânsızlık, zayıf parti içi demokrasiyle birleşir ve çoğu zaman rakiplere partiden ayrılmaktan başka seçenek tanımaz. Tek ciddi alternatif partiden ihraç edilmektir.”²⁴

Sonuç olarak, Türkiye’nin siyasi manzarasını belirleyen, kavram ve düşüncelerin rekabetinden çok, kıskanç siyasi liderler ve onların yandaşlarıdır. Siyasi partiler siyasi bir irade oluşturmada birer aracı olmaktan çok, devlet aygıtı yoluyla elde edilen maddi ve yasal kaynakları yandaşlarına dağıtan örgütlenmelerdir. “Genelde siyasetin, kamu kaynaklarını ele geçirme ve onları yasal ve yasal olmayan yollarla yeniden paylaşırma biçiminde bir oyuna indirgendiği açıktır. Siyasi elit arasında anlamlı bir tartışma neredeyse yoktur.” (Beriker 1997: 449). Bu nedenle, Türk halkının parti politikalarından tatmin olmaması anlaşılır bir şeydir ve ordunun siyasetçilerin olumsuz imajlarından faydalandığı da bir gerçektir. Zaten Türk siyasetinde artan yozlaşma ve himayeciliğin ardında siyasetçilerin ahlaki eksikliklerinden çok daha fazlasını gözlemledik. Silahlı kuvvetlerin aksine, siyasi partiler toplum içinde faaliyet göstermek zorundadır ve dolayısıyla dış baskı ve taleplere çok daha yoğun bir şekilde maruz kalırlar. Ayrıca çeperin siyasetle bütünleşmesiyle çok partili sistem geleneksel ve modern toplumsal güçlerin rekabet sahnesine dönüşmüştür. Siyasi partiler kendilerini hem hızlanan modernleşmenin hem de geleneksel yapıların devamlılığının toplumsal koşullarına ayarlamak zorundaydılar.

Türk partilerinin yandaşçı özelliği, genelde modernleşen toplumlarda, özelde de Türk toplumunda görülen yerleşik toplumsal davranış biçimlerini andırır. Toplumsal örgütlenmenin modern biçimlerinin halkın çoğunluğunu henüz kapsamadığı toplumlarda, yandaşçı ilişki ağları ve himayecilik, kaynakların değişimi için elverişli bir düzendir (Özbudun 1981: 252). Osmanlı idarecileri ve Atatürk, çeperin geleneksel yapılarını aracı olarak kullanırken, yörelerin geleneksel ileri gelenlerini, şeyhleri ve

aşiret liderlerini doğrudan parti sıralarına katmayı önemsemiştir. Türk toplumunun heterojen niteliği göz önünde bulundurulduğunda, 1960'ta yapılan bir araştırmanın, yerel parti örgütlenmelerinin çoğunun geleneksel dayanışma gruplarına ve akrabalığa dayandığını göstermesi hiç de şaşırtıcı değildir.²⁵

Hatta, çeperin siyasi uyanışı ve genel seçimlerdeki net sayısal üstünlüğü, siyasetin köylerin isteklerine daha fazla odaklanma eğilimine gitmesine yol açmıştır (Leder 1979: 87-90). Yeni çok partili sistemde, iki yıldır Türk modernleşmesini nitelendiren merkezle çevre arasındaki aşırı uçurum, Türk siyasetinde temel bir soruna evrildi. Türkiye'nin büyük köylü nüfusu CHP'yi merkezci devlet baskısı ile aynı kefeye koydu ve merkez-sağ partiler de onları elitist bürokratlar olarak gösterip ülkeyi yol, otoyol, cami ve pek çok kamu hizmetiyle donatarak bu bakışı kendi çıkarları için kullandılar (Özbudun 1981: 260). Böylelikle bu gelişmeden faydalanan ve onların geri dönüşü için siyasi himayeciliği kullananlar ağırlıklı olarak DP ve yandaşları oldu (Heper ve Keyman 1998: 261).

Çok partili sistemde, geleneksel yandaşçılık ve parti temelli modern himayecilik modelleri Türkiye'nin siyasi hayatının temel özelliği oldu. Rekabetçi siyasetin başlangıcıyla hem liderliğin geleneksel biçimlerinin sağlamlaştığını, hem de siyasi araçlar yoluyla kent himayeciliğin yeni biçimlerinin geliştiğini gözleyebiliriz.²⁶ Herhangi biri yoluyla, tüm siyasi partiler devlet tarafından sağlanan kaynaklara ulaşmak ve onları paylaştırmak için himayecilik sistemlerini benimsemek zorundaydılar. Sadece ordu bunun uzağında kalabiliyordu ve tarafsız güç imgesini böylece artırmak için, ahlaki açıdan sorgulanabilecek pratiklerin giderek daha fazla görüldüğü siyasi arena pazarlıklarından uzak duruyordu. Bir taraftan, ordunun siyasi rolü ahlaki üstünlük imgesiyle tamamlanıyordu; diğer taraftan, parti politikalarının yozlaşmasına katkıda bulunan, ordunun siyasi rolünün kendisiydi. Ordu, partileri siyasi kararlar verme gücünden yoksun bırakarak depolitize etti ve kamu kaynaklarının dağıtımı için devlet ilişkili iktidar blokları oluşturma eğilimi arttı. Türk partilerinin olumsuz imajıyla Türk silahlı kuvvetlerinin itibarının aynı madalyonun iki yüzü olduğu gerçeği Türk siyasetinin asıl çıkmazıdır.²⁷

Bu bölümde, geldiğimiz noktaya kadar, Türk modernleşme sürecinin otoriter, devlet merkezli ve paternalist ruhunu ayakta tutan temel kurum olarak Türk ordusu odak alındı. Oysa, Osmanlı elitizminin mirasını sadece silahlı kuvvetlerin üst kademelerine atfetmek yanlış olacaktır. Yaklaşık 200 yıl süren yukarıdan aşağıya modernleşme süreci Türk toplumuna damgasını vurmuştur. Elias'ın ulusal kültürlerin temel kaynağı olarak nitelediği farklı güçlerin toplumsal yaşam alanı ve devlet iktidarının dayandığı hegemonik blok şu veya bu şekilde Osmanlı mirasından etkilenmiştir. Sadece subay topluluğu değil, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal kurumları da elitist mirasın işaretlerini gösterir. Subaylar, siyasetçiler, gazeteciler ya da girişimciler ve Türk elitinin pek çok temsilcisi Osmanlı ıslahatının hegemonik sosyal bloğu içinde gelişmiş tavırlar sergilerler. Askeri-bürokrat elitin Osmanlı modernleşmesindeki önemli rolü düşünüldüğünde, sadece orduda değil, aynı zamanda Türkiye bürokrasisinin üst kademelerinde de elitist mirasın izleri görülür.

Üst düzey bürokratlar devleti, hâlâ canlı olan ataerkil otorite biçimlerinde olduğu gibi çocuklarına karşı adalet ve merhamet sunan bir baba figürü olarak görürler. Bürokrasi, demokratik süreçlerin başlatıcısı olmasına rağmen, demokratik kuralları sadece yasal terimlerle algılar. Bürokratik bakış açısıyla demokratik yapıları yasal kurallar bütünü olarak gösteren, bürokrasinin kendisidir. Oysa demokrasi, rekabetçi politikalarla fikir uyumsuzlukları ve çıkar çatışmaları örgütlemekten çok, entelektüel tartışmalar yoluyla siyaseti kolaylaştırmalıdır. Sonuç olarak, parti siyaseti konusunda bürokrasinin duyduğu nefret ordunununkine benzer ve generaller gibi bürokratlar da kendilerini toplumun geri kalanından ayrı ve onun üstünde görürler (Heper 1993: 39-42).

Metin Heper, Türkiye'nin 1980 sonrası bürokratlarına yönelik analizinde, bürokrasi içindeki değişimin bürokratların elitist ve antidemokratik bakışına neredeyse hiç dokunmadığını fark eder ve buradan şu sonuca varır: "Batılılaşmanın güçlü bir şekilde yanında duran bu bürokratlar ... liberal demokratik bir devlet kavramından oldukça uzaktırlar; hatta bunun

yerine liberal olmayan devletin en ateşli yandaşlarıdır” (Heper 1993: 67). Bürokrasinin demokrasi ve batılılaşmaya karşı tavrındaki çelişki ordunun demokrasinin bekçisi olma düşüncesi için de geçerlidir. İki kavramda da Tanzimat reformları ile Kemalist reformların hukuk açısından nasıl peşin hükümlü olduklarını sezebiliriz. Ordu ve bürokrasi, var olan toplumsal ve kültürel ayrımları hiçe sayan korporatist dünya görüşü perspektifiyle demokratik toplumu çoğulcu değil ama meşru otoriteye dayalı üniter bir toplum olarak görür.

2. Dünya Savaşı sonrası Türkiye rekabetçi parti sisteminden ayrıca, siyasi söylem üzerindeki etkisi azımsanamayacak ve sürekli büyüyen bir medya sektörü yarattı. Önceden de gördüğümüz gibi, Türkiye’nin gazetecilik sektörünün Tanzimat’ın son yıllarına kadar uzanan bir geçmişi vardır. 1922 ve 1925 yılları arasında erken dönem Cumhuriyet, Takrir-i Sükûn Yasası’nın ilanı ile sona eren kısa süreli özgür basın tartışmalarına sahne oldu (Zürcher 1991: 7). Basın özgürlüğü ilk kez yasal olarak 1961 Anayasası’nda oluşturuldu. Devletin Nisan 1994’te yayın tekeline son vermesinden itibaren, farklı siyasi ve ticari çıkarlara dayalı özel radyo ve televizyon kanalları mantar gibi artmaktadır.

Türk gazetecilerini Cumhuriyetçi ve modernist kanatlara göre gruplandırmamız gerekse de, hepsinde Batı’ya karşı belli bir küskünlük görülür. Pek çok general ve siyasetçi gibi, onlar da Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünü Batılı komplolara bağlamayı severler. Sevr Antlaşması’na gönderme yaparak, Batılı güçlerin Türkiye’yi zayıflatmak ve parçalamaya yönelik bir planları olduğunu iddia eden, son Osmanlı döneminin sahip olduğu komplo ve ihanet duygusunu canlı tutarlar. Türkiye’nin dini temellere dayalı bir ayrımcılığa uğradığı yönündeki bu suçlama ve başlıklara Türkiye’nin AB’ye tam üyelik için aday olma başvurusunun iniş çıkışları etrafındaki medya tartışmaları da eşlik eder. Askeri-bürokratik elit tarafından temsil edilen yukarıdan aşağıya modernleşmeyi genel olarak kabul eden Türk gazetecileri arasında demokratik süreç ve kurumlara karşı genel bir güvensizlik 1980’lerin ortasına kadar yaygındı (krş. Alpay 1993: 70-78).

Basın özgürlüğü için mücadelelerine rağmen tekrar tekrar askeri müdahalelerle mesleki faaliyetleri kesintiye uğrayan gazeteciler, sadece

ağır işleyen bir demokratik kültür geliştirmişlerdir. Bir taraftan, başkalarının özgürlüğüne katlanamayan ve kitleleri gerçeklerin asıl sahipleri havasında yönlendirmeye çalışan otoriter bir tavra sahiptirler (Heper ve Demirel 1996: 121). Diğer taraftan, basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, uzun yıllardır dinsel özgürlükler, Atatürk kültürü, Ermeni soykırımları, Kürt kimliği ve ordunun görevi gibi özel konulardan bile kaçınılmasına yol açan bir otosansür anlayışına katkıda bulunmuştur (Alpay 1993: 83). Türk basını 1945'ten sonraki sürecin büyük bölümünde Türk siyasi tarihini yeterince yansıtmada yetersiz kalmıştır. 1980'lerin liberalleşme politikaları, basın tartışmalarının niteliğinde bir gelişme sağlamaktan ziyade, kitle iletişim araçlarının artışına ve Doğan ve Sabah gibi büyük medya kuruluşları arasındaki çatışmaları güçlendirmeye neden oldu. Ayrıca 28 Şubat süreci, Türk basınının, Başbakan Erbakan'a karşı yürütülen kitlesel basın kampanyasını açığa çıkardığı gibi, sivil bir hükümeti devirmede hâlâ orduyu desteklediğini gösterdi.²⁸

Bürokratlar ve gazetecilerden farklı olarak Türkiye'nin ekonomik elitinin doğrudan Osmanlı dönemine bağlanan bir geleneği yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel azınlıkların ekonomik rolü konusunda önceden tartışıldığı gibi, Müslüman Türk girişimcileri Türkiye'nin modern toplumsal grupları arasına sonradan eklendi. 1960'larda, ilk dönemlerinde birer aile şirketi yapısına sahip Koç ve Sabancı gibi holdingler ortaya çıktı. 1971'den itibaren, önemli sanayiciler ve işadamları "Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği"nde (TÜSİAD) bir araya geldiler. TÜSİAD Türkiye'nin AB ile tam bütünleşmesinin ardındaki itici güçtür ve tam bir Batılı ve pazar ekonomisi yönelimli söylemi sahiplenir. TÜSİAD, liberal tavrına uygun olarak Türk demokrasisinin yasal ve siyasi açıklarını tekrar tekrar eleştirdi. Bununla birlikte ekonomik elit orduya ve bürokratik devlet elatine sıkıca bağlıdır. Kemalist devletçiliğin mirası ve 20 yıldan fazla süren devlet kontrollü ithal ikameci politikaların etkisiyle, Türkiye'nin büyük ticaret sektörü devlete güçlü bir bağımlılık geliştirdi (krş. İlkin 1993: 179-81-189-91).²⁹ Ayrıca pek çok holdingin ordunun ekonomik direği OYAK'la ortak girişimlerde bulunduğu ve böylelikle devlet eliyle kurumsal bir uzlaşma geliştirdiği de belirtilmelidir (Parla 1998: 38-41).

Liberalleşme siyaseti, devletçilik politikası 1980 yılında bırakılmış olmasına rağmen, devletin kilit bir ekonomik aktör ve özel sektöre ekonomik rant ve sübvansiyon sağlayan ana dağıtımcı olarak rolünü değiştirmede. Siyasi ve ekonomik çıkarların neoliberal himayecilik şemsiyesi altındaki yakın ilişkisi, daha ziyade vergi kaçakçılığının artmasına, kayıt dışı ekonominin büyümesine ve ekonomik rant dağıtımının siyasallaşmasına neden oldu (Öniş 1997: 752). Siyasal İslamın yükselişi ve Kemalist düzen ile Erbakan'ın Refah Partisi arasındaki uzlaşmazlıklar siyasi olarak bu gelişmelere eşlik etti. Bu siyasi çatallanma daha çok İstanbul ve Marmara Bölgesi'ndeki büyük şirketleri temsil eden TÜSİAD'la, Anadolu'daki İslami eğilimli küçük şirketlerin oluşturduğu "Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği" (MÜSİAD) arasındaki ayrımda ekonomik karşılığını buldu. İki ekonomik yapı arasındaki çatışma noktalarından biri, büyük şirketlerin devlet tahsisatına ulaşmada ayrıcalıklı olmalarıdır.

Burada kısaca belirtilen ekonomik ve siyasi ikilikler, Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve kültürel alandaki modern egemen sınıfının yerleşik iktidarını değiştiren bir "karşı elit" tabakanın yükselişini gösterir (krş. Göle 1997). Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, özellikle modern aktörlerden oluşan bir elit tabaka olan askeri-bürokratik yapılanma Osmanlı-Türk modernleşmesinin kurumsal merkezi etrafında gelişmişti. Özel bir çıkarlar karteline dayanan subay, bürokrat, siyasetçi, gazeteci ve büyük şirketlerin temsilcilerinden oluşan bu modern elit tabaka, modern Türk toplumunun en temel kaynaklarına erişimi kontrol eder bu konumunu Kemalist ideolojinin kalıntılarıyla meşrulaştırır. Kendini Atatürk devriminin muhafızı ilan eden askeriye, bu egemen sınıftaki hâkim kesimdir ve aynı sınıfın sivil üyelerinin tersine, temel toplumsal işlevlerin üçüne de hâkimdir. Bu da ona siyasi, ekonomik ve sembolik iktidar kaynakları söz konusu olduğunda büyük ölçüde özerklik sağlar. Bu elit tabaka, oldukça modern bir sosyokültürel arka plana sahip olmakla birlikte, Osmanlı mirasını saklayamayan elitist bir toplumsal yaşam alanıyla tanımlanır. Kemalist düzen, tarihsel ve toplumsal temelleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında bulunan dünya görüşünün temel özelliklerini ve geleneksel toplumsal gidişatın pek çok yönünü korur. Böylelikle, Türkiye

demokrasisinin kurumsal durgunluğu, ülkenin klasik Kemalist elitindeki başka bir zamana ait (anakronik) toplumsal yaşam alanıyla tamamlanır.

SONUÇLAR: OSMANLI-TÜRK SÜREKLİLİĞİ VE DAHA GENİŞ BİR ORTADOĞU

Bu kitabın ilk bölümü, Osmanlı modernleşmesinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasının önemli yönlerinin günümüz Türkiye'sinin toplumsal ve siyasi yapılarına nasıl dahil olduğu sorusunu inceledi. Zira Osmanlı-Türk sürekliliğinin bu unsurları değişimi dışlamaz. Tersine, tarihsel süreç içinde süreklilik değişim olarak ortaya çıkar ve Osmanlı mirası modern Türkiye'yi şekillendiren etkenlerden sadece biridir. Bu açıdan bakıldığında, çok partili siyasetin başlangıcı ve Batıyla ortaklaşma iki önemli süreci başlatarak 2. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sine sınırlar ve kısıtlamalar koyar. Bunlardan ilki, çeperin siyasi sisteme dahil oluşu, yani Türk toplumunun hızlı modernleşmesi nedeniyle ortaya çıkan merkez ve çevre arasındaki fiziksel ayrımı sona erdirmenin siyasi karşılığıdır. İkincisi ise, ordunun nispeten özerk siyasi, ekonomik ve toplumsal bir güç olarak yükselişinin Osmanlı ve Kemalist reformların asıl kurumsal mirasçısı olmasına yol açışdır.

Kuramsal olarak, Türk devletinin oluşum süreçlerini ve koşullarını Elias'ın kavramsallaştırdığı tekel mekanizmasının içine oturtabiliriz. 19. yüzyıldaki Osmanlı mücadelesi neredeyse tümüyle tekel mekanizmasının ilk aşamasındaki rekabetçi çekişmeyi yansıtır. Oysa 1945 sonrası gelişmeler, tekel mekanizmasının tekelleşmiş kaynakların kişilerden kurumlara geçtiği ve nispeten şahsi tekellerin kamu tekeline dönüştüğü ikinci aşamanın üstünlüğünü gösterir. İki aşama da Türk ulus-devletinin kuruluşunda Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde birbirine yakınlaşır. Devlet sisteminin herkesçe benimsenen bir üyesi olmaya bu büyük geçiş 2. Dünya Savaşı'ndan sonra pekişti. 1920'lere kadar Türk devletinin kuruluşu üzerinde etkin dış kaynaklı kısıtlamalarla belirlenen Doğu Sorunu sisteminin yerini çift kutuplu uluslararası sistem aldı. 1945'ten günümüze, Soğuk Savaş'ın uluslararası çerçevesi Türkiye'ye, Batı bloğuna ve dünya pazarına tam katılımın yolunu açarak, jeostratejik konumunu finansal ve kurumsal olanaklara dönüştürme şansını verdi.

Yine de, Türk siyasetini Batı'nın siyasi yapılarına uyarlama gerekliliği Soğuk Savaş'ın sağladığı olanakları dengeledi. Dış baskı Türk modernleşmesinin zorlu yörüngesini sınırlandırdı, ama sona erdirmeydi. Türk siyasetinin demokratikleşmesi, önceden sessiz olan çeperdeki kitlelere bir söz hakkı vererek küresel siyasi kültürün ideolojik sloganlarıyla çıkarlarının güçlendirilmesini talep etme olanağı sağladı. Tanzimat aydınlarının Avrupa'nın milliyetçilik, anayasacılık ve bilimsel düşünme söylemlerini kullanmaları gibi, İkinci Cumhuriyetin işçileri, öğrencileri ve sokak eylemcileri, Batılı öğrenciler ve Üçüncü Dünya ulusal hareketleri içinde yaygın olan sosyalist, antiemperyalist ve eşitlikçi düşüncelere başvurdular. Kemalist üniter toplum hayaline karşılık, Türkiye'nin siyasi uyanışı, Kemalist devletin siyasi, ekonomik ve kültürel egemenliğini uzun süre kabullenmeyecek derin ayrımlara dayalı bir toplumun resmini çizdi. Kemalist düzenin tek parti döneminde elde ettiği iktidar tekelleri tehlikeye düştü; çünkü kitleler gittikçe daha fazla katılım ve Türk modernleşme sürecinin sağladığı kaynaklardan çıkar elde etmek istiyorlardı.

Bu durumda ordu kendini toplumdan ayırdı ve önceden Kemalist devletin elinde tuttuğu tekelleri ele geçirmeye çalıştı. Ordu özerk rolünü kabul ettirdikten sonra, Osmanlı'nın ıslahatçı devlet eliti ve bu devlet eliti ile devlet aygıtının tam anlamıyla özdeşleşmesi ideallerini devam ettirdi. Ordu, 1960'taki ilk siyasi müdahalesinden bu yana, Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyetten bildiğimiz baskı ve kooptasyon politikalarını çok iyi uyguladı. Atatürk'ün karizmatik otoritesini ideolojik (Atatürkçülük) ve kurumsal (Milli Güvenlik Kurulu) terimler üzerinde temellendirerek yeni ortaya çıkan eliti bir araya getirmeyi ve parti siyasetlerini kendi gözetimine tabi kılmayı bir ölçüde başardı. Türk ordusu yine de oldukça hassas olan ve hem toplumsal kaynakların özel dağıtımı konusundaki sözsüz antlaşma, hem de Kemalist toplumsal yaşam alanı olarak nitelendirebileceğimiz değerler ve davranışlar bütününe bir arada tuttuğu hegemonya bloku üzerinde üstünlük sağladı.

Osmanlı-Türk sürekliliği sorununa bakarsak, Kemalist yaşam alanı Osmanlı mirasını iki açıdan devam ettirir. Bir taraftan, Kemalizm Osmanlı devlet elitinin ataerkil elitizmini paylaşır ki bu da katı otoriter devlet kav-

ramıyla yan yana gitmektedir. Yükselen yeni modern elit bu kavramı kurulu düzene giriş bileti olarak kullanır. Böylece, Türk toplumunun demokratik ve çoğulcu dönüşümüne tam anlamıyla engel olan bu askeri-bürokratik modernleşme mirasına uyum sağlamıştır. Diğer taraftan Osmanlı'nın dış kompolar ve iç çatışmalar deneyimi, Kemalist elitin dünya görüşünde kendine bir yer edindi. Kemalistler, Türkiye'yi zayıflatmak ve bölmek için uluslararası bir komplo kurulduğu inancıyla ülkenin temel iç ve dış problemleriyle gereken biçimde ilgilenilmesinin önüne engeller çıkardı, bu durum "Sevr sendromu"yla doruğuna çıktı.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü Türkiye'nin devlet elitinin karşı karşıya kaldığı iç çatışmaları güçlendirdi; gerçekten Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren uluslararası ve iç gelişmeler üst üste bindi. Üst üste binen alanlar senaryosu, jeostratejik yapısı ve siyasi manzarası sık sık dramatik değişimlere uğrayan Ortadoğu için özellikle geçerlidir. Görüşümüzü tarih, etnisite, İslami kültür, devlet yapılanışı, siyasi sistemler, silahlanma ve çatışma yapıları gibi ortak değişkenlere dayandırarak, gelişen ve Kafkaslar'ı ve Orta Asya'yı da içine alan "daha geniş bir Ortadoğu"dan bahsedebiliriz (Dietl 1999). Bu yeni bölgesel yapı, "küreselleşme" –toplumların ve kişilerin yükselen siyasi, ekonomik ve kültürel bağımsızlığıyla birlikte ulus-devletin örgütsel gücünün zayıflaması– sloganının ardında saklı olan şeyin etkileri altında geliyor. Daha geniş bir Ortadoğu'nun ortaya çıkışı Türkiye'nin geleceğini pek çok açıdan etkiliyor. Daha da önemli olanı, ihmal edilen Osmanlı mirasını yeniden canlandırıyor ve devlet elitini Kemalist iktidar blokunun pek de donanımlı görünmediği değişimler ve olanaklarla karşı karşıya bırakıyor.

Kemalizmin siyasi araçları olan otoriter karar alma, dar kapsamlı, bölgesel ve üniter bir devlet nosyonu; sosyal, etnik ve dinsel ayrımların göz ardı edilmesi, tamamen askeri terimlerle ulusal güvenlik anlayışı yerel toplumsal değişimlerin üstesinden gelme konusunda edilgen kaldı. Kürt milliyetçiliği, İslami enternasyonalizm, Pantürkist yeniden uyanış ve şimdi artık iki taraflı ilişkilerin meselesi olan Ermeni sorununda, Osmanlı döneminin eski siyasi şeytanları yeni koşullar altında yeniden yüzlerini gösteriyorlar ve Kemalist elitin karşısına kendi ihmal edilmiş miraslarıyla çıkıyorlar.

21. yüzyılın başında, Türk devlet eliti iki yüzyıl süren yukarıdan aşağıya modernleşmenin hem başarıları hem de kusurlarıyla şimdi yeni bir bölgesel ve uluslararası çevrede yüzleşmek zorunda. Bu durumun hem tehlikelerinin hem de umut verici yönlerinin olduğuna şüphe yok. Kitabımızın ikinci bölümü, bu yeni durumla ve Türkiye'nin ortaya çıkan daha geniş bir Ortadoğu içinde kendine uygun bir rol bulup bulamayacağı sorusuyla ilgilenecek.

DAHA GENİŞ BİR ORTADOĞU'DA TÜRKİYE

KEMALİZME MEYDAN OKUYANLAR

SUSURLUK, SİYASİ İSLAM VE KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ

EKONOMİDE LIBERALLEŞME VE AYAKLANMALARA KARŞI MÜCADELE:
SUSURLUK VE SOSYOLOJİK-TARİHSEL ARKA PLANI

Mercedes marka bir otomobil 3 Kasım 1996'da Susurluk yakınlarında bir kamyonu çarptı. Arabanın şoförü ve yolculardan ikisi olay yerinde ölürken, üçüncü yolcu ağır yaralandı ve hastaneye kaldırıldı. Türkiye karayollarındaki muazzam ölü sayısı göz önüne alındığında, bu kaza da alışılmış kazalardan biri olarak algılanabilirdi; fakat yolcuların kimlikleri, politikacıların ve güvenlik güçlerinin Türkiye'nin mafyavari organize suç şebekesiyle ilişkisini açığa çıkararak büyük bir devlet krizi yarattı.

Direksiyonda eskiden özel bir terörle mücadele şubesine başkanlık etmiş yüksek rütbeli bir polis memuru vardı. Arka koltukta bir güzellik kraliçesi, uluslararası düzeyde aranan bir katil, Türkiye'nin organize suç dünyasının önde gelen bir ismi ve 1970'ler boyunca sağcı terörizminin koçbaşı faşist gençlik grubu Bozkurtların eski lideri Abdullah Çatlı'yla birlikte öldü. Çatlı, ardında otomatik silahlar, biraz kokain, iki diplomatik pasaport ve kendini İstanbul polis teşkilatının bir memuru olarak tanıtan kâğıtlar bıraktı. Ön koltukta oturan, Kürt aşiret reisi ve Doğru Yol Partisi milletvekili Sedat Bucak ise hayatta kaldı. 3000 kişi Abdullah Çatlı'yı tabutunu Türk bayrağına sararak toprağa verdi; Sedat Bucak özel korumalarının gözetiminde İstanbul Üniversitesi hastanesinde tedavi gördü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kazayı incelemekle görevlendirilen "Susurluk Araştırma Komitesi" Nisan 1997'de konuyla ilgili raporunu sundu. Bu raporda, devlet otoriteleri ve çeteler arasındaki yakın bağlar konusunda, özellikle de eski İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın bu suç şebekesindeki öncelikli rolü konusunda bol bol kanıt bulunuyordu. Tansu Çiller'in Doğru Yol Partisi hükümetinin bakanı olan Ağar, Çatlı'nın pasaportunu biz-

zat imzaladığı ortaya çıkınca, 1996 Kasım'ında istifa etmek zorunda kaldı. Dahası, Türk istihbarat teşkilatının (MIT) bir raporu, Ağar'ı Almanya, Hollanda, Belçika ve Azerbaycan'da uyuşturucu kaçakçılığı kadar haraççılık ve adam kaçırmaya işlerine de bulaşan mafyavari ve aşırı sağcı bir örgütün yönetici mensuplarından biri olmakla suçluyordu.' (Öniş 1997: 752)

Susurluk, buzdağının yalnızca görünen kısmıydı. Çeşitli politikacılar, güvenlik güçleri mensupları, bankalar ve şirketlerin, sağcı terör gruplarının, uyuşturucu kaçakçıları ve kara para aklayıcılarının içinde olduğu açığa çıkan suç şebekesi, Türkiye'deki siyasi kurumların 1990'ların ortalarında felaket tablosunu yansıtıyordu. Alıp yürümüş rüşvetçilik ve devlet-mafya bağlarının yarattığı bu iç erozyona paralel olarak Kemalist devlet de İslamcı ve Kürt milliyetçisi örgütlenmelerin baskısı altına girdi. Her üç süreç de –devlet kurumlarının yozlaşması, İslami hareketlerin yükselişi ve Kürt milliyetçiliği– 1980 darbesinin toplumsal yankılanmalarıyla ilişkiliydi. Bu açıdan iki nota özellikle dikkat çekiciydi. İlk olarak, bu süreçler, bir noktaya kadar Türkiye'nin ekonomik uyum programının, yani Özal'ın “özgürlük olmaksızın ekonomik özgürleşme” siyasetinin toplumsal sonuçlarıydı. Özal, radikal ekonomik reformları tepeden ve halka hiçbir pazarlık gücü bırakmaksızın yürürlüğe koymuştu. İkinci olarak, gerilla savaşının ve Güneydoğu Anadolu'da ayaklanmaya karşı mücadelenin sürüp gitmesi Türkiye'nin iç güvenliğinin aşama aşama kötüleşmesine, politikacıların ve aynı şekilde güvenlik güçlerinin yozlaşmasına neden oldu ve sonunda devletin fiziksel güç tekelini tehlikeye soktu.

Cunta tarafından başlatılan, Turgut Özal tarafından yürütülen ve Dünya Bankası'nın kredileriyle finanse edilen ekonomik reformların hedefi, ekonominin ihracata yönelik radikal bir dönüşüm geçirmesiydi (krş. Kirkpatrick ve Öniş 1991). Gerçekten de, makro istatistikler dönüşümün başarılı olduğunu söylüyordu. 1981-1998 arasında, Türkiye % 5,2'lik bir ortalama ile OECD ülkeleri arasında en yüksek yıllık büyüme oranını yakaladı.² Türk özel sektörü ülkeyi dünyanın en rekabetçi kırk ülkesi arasına sokan üretim oranlarına ulaştı; fakat bu etkileyici rakamlar madalyonun yalnızca bir yüzüydü. Ekonomik yeniden yapılanma, Türkiye'nin devletçi ekonomisini kararlı bir biçimde dönüştürürken,³ uyum programı modernizas-

yon sonucu halkın ödeyeceği bedeli müthiş ağırlaştırdı. Reel gelirlerdeki büyük düşüş, sosyal harcamalardaki katı kesintiler ve yüksek enflasyon oranı Türkiye'yi zenginlik ve gelirin en eşitsiz dağıldığı ülkeler arasında birinci sıraya soktu (Öniş, 1997: 751). Ekonomik mucizenin dışında bırakılan nüfusun büyük bölümü makroekonomik başarı deneyimini günlük yaşantısında karşılaştığı maddi zorluklar şeklinde yaşadı.⁴

Bu toplumsal bedeller hesaba katıldığında, ekonomik reformları muhtemel halk direnişine karşı korumaya almak da 1980 darbesinin bir amacı olmuştu. 1980'ler boyunca siyasi işbölümü de bu perspektifi açıkça yansıtıyordu. Başbakan Özal ekonomik meselelerin idaresine odaklanmışken, eski genelkurmay başkanı ve o zamanların Cumhurbaşkanı Kenan Evren dış politikalar ve iç güvenlik meselelerine bakıyordu (Ahmad, 1985: 217). Siyasi bir rekabet ortamı olmamasından yararlanan Turgut Özal kendi konumunu güçlendirdi ve Anavatan Partisi içinde, temelde himayecilik ve kişisel bağlarla bir arada tutulan deneyimsiz politikacılardan oluşan bir yapı kurdu. Yeni politikacıların çoğu konumlarını doğrudan Özal'a borçluydular ve "atamaları yapmadan önce nadiren başvurduğu" kabinesi, "parti üzerindeki bu mutlak iktidarını" yansıtıyordu (Ahmad, 1993: 193). Özal, siyasi himayeciliğin yanı sıra denetlenemeyen bir fon ekonomisi oluşturmuştu; parayı istediğine, istediği nedenle dağıtıyordu. 1986'da Meclis'in devlet bütçesinin neredeyse yarısını oluşturan bu fon ekonomisini yasallaştırdı, Özal'a da parayı kendi direktifleri doğrultusunda dağıtma hakkını verdi. Böylelikle ekonomik reformcu Turgut Özal kamu kaynaklarını siyasi amaçlar için kullanarak rüşvetçiliği meşru ve hukuki bir pratik haline getirdi (Ahmad 1993: 191). Açıklı ki, 1980 sonrasında "yeni bir politikacı sınıfı"nın yaratılması, Türk siyasetinin kalıtsal himayeci ve yandaşçı düzenini ortadan kaldırmak bir yana daha da radikalleştirmişti.

Kürt sorununun tırmanışı siyasetteki bu ahlaki ve kurumsal yozlaşmayı daha da şiddetlendirdi. 1984'te sivil yönetimin yeniden başa geçmesinden kısa bir süre sonra Kürdistan İşçi Partisi (PKK) Türkiye'nin güneydoğu illerinde gerilla savaşına başladı. Bastırılan siyasi özgürlüğün ve ekonomik sıkıntıların bir araya gelmesiyle, PKK'nın sosyalist ve milliyetçi söylemi Türkiye'nin Kürt nüfusunda her zamankinden çok daha fazla karşılık

buldu.⁵ Türk otoriteleri hem PKK savaşılarına, hem de PKK ile ilişkili olduğundan şüphelendiği sivillere yönelttiği muazzam askeri misillemeyle Kürtleri kendinden daha da uzaklaştırdı. Güneydoğu'daki askeri çözüm Türk toplumunu büyük bir çıkmaza soktu. Resmi istatistiklere göre 34.000'den fazla insan öldürüldü, tahminen 3000 köy boşaltıldı ve 350.000 ila iki milyon insan zorla savaş bölgesinden çıkartıldı (ABD Devlet İstatistikleri 1999: 13). Savaşın on beş yılı Güneydoğu Anadolu'nun büyük bölümünü harap etti, halkın Türk devletine olan güvenini sarstı ve halk arasındaki dini ve etnik bölünmeleri şiddetlendirdi.

Türk devletinin bütünlük ve egemenliğini askeri yollarla güvenceye altına alma stratejisi aksi yöne savruldu. Devlet, yaklaşık 70.000 köy korucusuna, yani Türk otoritelerine bağlı olan, bu otoriteler tarafından işe alınan ve hiçbir yasal yetkisi olmayan Kürtlere silah dağıtırken (Kılıç 1998: 102), fiziki güç üzerindeki tekeli kısmen aşiret liderlerine ve ailelere havale ediyordu. Susurluk kazasından sağ çıkan tek kişi olan Sedat Bucak, emrindeki binlerce silahlı adamıyla bu liderlerden biriydi. Bu düzensiz güçler, Kürt bölücülüğüyle savaşmak üzere eğitilip aşırı sağın kontrolü altına girmiş özel tim ve PKK, uyuşturucu ticareti için şiddetli bir rekabete girdi. Susurluk kazasında adı geçen kişiler Türkiye'nin güneydoğusunda etkinliği güçlenen bu organize suç şebekesini mükemmel biçimde yansıtıyordu (krş. Seufert 1998: 390).⁶ Buna ek olarak savaş, yıllık 8 milyar Amerikan dolarıyla devlet bütçesini neredeyse silip süpürmekle kalmadı, doğu illerinin ekonomisini daha da zayıflattı ve 1992'de gayri safi milli hasıla bu illerde yıllık 300 Amerikan doları gibi bir seviyeye geriledi.⁷

1990'larda Türkiye'nin iç sorunlarının temelinde otoriter yönetim, ekonomide liberalleşme, gerilla savaşı, ayaklanmaya karşı mücadele ve organize suçun oluşturduğu bu karmaşık senaryo yatıyordu. Devlet kurumlarına karşı duyulan ve gittikçe büyüyen rahatsızlığın ışığında, ekonomik ve siyasi yakınmalar İslamcı ve Kürt milliyetçiliği terminolojisiyle ifade edilmeye başladı. Kaderin cilvesine bakın ki, 1980'lerdeki yeniden yapılanma, başlarda kontrol altına alınacağı iddia edilen bu toplumsal çatışmaları sadece tırmandırmıştı. Gel gelelim Kemalist devlet, bu bulguların tam tersine, siyasi İslam ve Kürt milliyetçiliğini dış güçlerin kontrolünde oldukla-

rını iddia ederek inatla lanetledi. Kemalistler bütün bu olguların iç sorunlardan kaynaklandığını reddederken otoriter yollara başvurmuş, Türkiye'nin zaten çatışmaya meyilli toplumsal yapısını kıskırtmışlardı.

Dolayısıyla siyasi İslam ve Kürt milliyetçiliğinin ülke içindeki kökenleri konusundaki incelememize Kemalistlerin algılayış biçimini kısaca inceleyerek devam etmek uygun düşecektir. Türkiye'nin mevcut siyasi eliti İslamcı ve Kürt milliyetçisi hareketlerin kendisine meydan okumasını nasıl algılıyor? Bu çerçevede, ülke içi sorunların dış müdahale ile bağlantısı nasıl kuruluyor? Bir sonraki savımız da, Kemalizmin tehdit anlayışının aksine, her iki hareketin kökeninin de esas itibarıyla ülke içinde olduğudur. Kemalist devlete karşı dini ve etnik başkaldırıların tohumları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla atılmıştır; hatta kuruluş evresinden itibaren bu iki direniş çizgisinin tedricen ayrıldığını iddia edeceğiz. Bir taraf dini simgelerle güdülenip İslamın siyasallaşmasına yol açarken, diğer taraf direnişini ideolojik olarak belirli bir Kürt ulusal kimliğinin inşası üzerinde temellendiriyordu. Her iki hareket de Kemalizmin ideolojik düşmanları olsa bile, Türk modernleşme sürecinin belli başlı işaretlerini taşır. Bu anlamda, siyasi İslam ve Kürt milliyetçiliği, hem Kemalist projeye karşı bir direniş olarak, hem de onun ürünleri olarak görülmelidir. Bu bölüm, ordunun 1980'lerde Türk toplumuna dayattığı depolitizasyonun sonuçlarına ilişkin dört tezle kapanıyor. Bu son tahlil, Osmanlılardan ve Kemalizmden miras kalan zihinsel ve kurumsal durgunluk ortamında Türkiye'nin iç sorunlarının çözümü önündeki en büyük engellerden biri üzerinde duracak.

SEVR PRİZMASINDAN YANSIYAN İÇ SORUNLAR: TOPLUMSAL ÇATIŞMA VE KEMALİST ANLAYIŞ

Bu kitaptaki kuramsal bölüm, toplumsal “yaşam alanı”nı [*habitus*] tarihsel ve toplumsal olarak inşa edilmiş bilişsel [*cognitive*] ve düzgüsel [*normative*] ilkeler olarak tanımlamıştı. Bulgulayıcı bir araç olarak yaşam alanı kavramı, belirli bir grubun çıkarlarını kollarken kullandığı belirli yolları şekillendiren bu üretken ilkeleri anlamamızı sağlar. Dolayısıyla, rasyonel olarak hesaplanmış hedefler bu düşünerek biçimlendirilmiş modeller ışığında eyleme dönüştürülür. Önceki bölümlerde tahlil edildiği üzere, Kemalist

yaşam alanının esas yönlerinden biri Osmanlı'nın dış komplo ve iç ihanet yaşantısını sürdürmesidir. Bu yaşantının tarihsel olarak doruk noktası ve toplumsal olarak Milli Mücadele'ye dönüşmesinin vesilesi Sevr Antlaşması'dır. Hiçbir zaman uygulanamasa da, Sevr Antlaşması'nın Türkiye'nin topraklarının bölünmesini talep eden şartları, hem Osmanlı yenilgisinin hem de Türk ulusal direnişinin somutlandığı yer olmuştur. Aşağıda, Sevr sendromunun Kemalist dünya görüşünün köşe taşı haline nasıl geldiğini belgeleyeceğiz; bu konu Kemalist tehdit kavramının anlaşılması açısından çok önemlidir.

1999 Mayıs'ında, Refah Partisi'nin yeni seçilen bir kadın üyesi olan Merve Kavakçı'nın yemin töreni sırasında Millet Meclisi'ne başörtüsüyle girmesiyle patlayan tartışma iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu olay Kemalistlerin yaygın ateşi gibi protesto ve suçlamalarına neden oldu. Kemalistler Kavakçı'nın hareketini laik cumhuriyetin kurumlarına doğrudan bir meydan okuma olarak gördüler. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel türbanlı milletvekilini dış güçler emrinde çalışan bir "ajan provokatör" olmakla suçladı.⁸ Aynı görüş Yargıtay başsavcısı Vural Savaş tarafından tekrarlandı; başsavcı Merve Kavakçı'yı "sadece kanla beslenen vampirler" diye tanımladığı İslamcı partilerin ajanı olmakla suçladı.⁹ Medyanın siyasi olarak orta yolu izleyen kısmı, Kavakçı'nın Libya lideri Kaddafi ve "Hamas" ile yakın ilişkileri olduğundan tutun da, ABD vatandaşı ve CIA ajanı olduğuna ilişkin raporlara kadar varan bir dizi iddia yayınladı. Doğruluğu ispat edilen ve sonunda Kavakçı'nın Türkiye vatandaşlığından çıkarılmasına neden olan tek suç, ironik bir biçimde, Kavakçı'nın Türk-Amerikan çifte vatandaşlığını saklaması oldu.

Medyanın tabiriyle "Kavakçı olayı", kuşatılma duygusunun Türk siyasi kültürünün nasıl köklü bir parçası olduğunu çok güzel vurgular. Kemalistler artık gitgide daha yoğun bir biçimde uluslararası ve iç gelişmeleri Sevr sendromunun objektifinden görüyor. Ülkenin coğrafi konumuyla ilgili olarak, eski dışişleri bakanı ve hükümet sözcüsü Hikmet Çetin'in görüşü birçok şeyi açığa çıkarıyor: Çetin, özetle Türkiye'nin dünyanın en istikrarsız, en belirsiz ve geleceği en bilinmez bölgesinde yer aldığını; birçok cepheyle yüz yüze gelen bir sınır hattına döndüğünü söylüyordu.¹⁰ Saldır-

gan ve kaybettikleri toprakları geri isteyen devletler tarafından kuşatılmış olma hissi, emekli general Sadi Ergüvenç'e göre esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sancılı ve sağlıklı bir şekilde dağılmasından kaynaklanıyordu (Ergüvenç 1998:32). İmparatorluğun parçalanması, ardında şu ana dek Türklerin de, Arapların da üstesinden gelemediği birtakım bölgesel rahatsızlıklar, siyasi gerilimler ve karşılıklı kuşku mirası bırakmıştı.

Dolayısıyla, devlet elitinin genel olarak Türkiye "kötü komşular arasında" kaldı diye ağlayıp sızlanmaya meyilli olması ve ülkeyi "gerçek bir şeytan halkasıyla kuşatılmış" olarak resmetmesi şaşırtıcı değildir. Yerleşik düzen, Kemalist yaşam alanının tarih sürecinde yapılanmış öğelerine dayanarak siyasi İslamı ve Kürt milliyetçiliğini dış müdahaleyle ilişkilendirmeye devam ediyor. İç ve dış tehditler arasındaki fark tamamen bulanıklaşıyor ve karşı elitin Kemalistlerin iktidar tekeline meydan okuması, yabancı ülkelerin Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelttiği bir tehdit olarak tercüme ediliyor.

Örneğin, eski askeri istihbarat dairesi başkanı General Fevzi Türkeri 1997'de siyasi İslamın İran ve diğer bazı İslamcı ülkelerle birlik olup Türkiye'yi sonsuz bir karanlığın içine çekmeye çalıştığını belirtti." İran'da kinden daha ufak boyutta da olsa, Suudi Arabistan'daki sivil gruplar da Türkiye'deki laik rejimin altını oymak isteyen köktendinci hareketlere para sağlamakla suçlanıyordu.¹² Genelde Türkiye'deki Kemalistlerin büyük bölümü İslam'ı akılcılık dışı bir güç olarak görür. Örneğin, Ali Karaosmanoğlu Arap dış politikasının gerçekçi bir siyaset anlayışından yoksun olmasını eleştirmiştir. Bu eksikliği, Arap dünyasında milliyetçilik ile dinin birleşmesi ve İslamın ulusal siyasete irrasyonel bir unsur aşılmasına bağlamıştır (Karaosmanoğlu 1985: 68).

"Sevr fobisi"ni 1990'lar boyunca fazlasıyla azdıran, Kürtlerin PKK'nın liderliğinde başkaldırmasıdır. Özellikle Milliyetçi Hareket Partisi, dış düşmanların Türk devletinin bütünlüğünü parçalamak için PKK'yı kullanarak bir komplo düzenlediğini (Arıkan 1998: 127) iddia etmişti. PKK'nın, başından beri Ortadoğulu dış güçlerden askeri ve lojistik destek aldığı tartışmasız doğru da olsa, Kürt sorununun kökeni ülke içinde yatar ve son yıllarda tırmanmasının nedeni, esas olarak, Ankara'nın Kürt sorununu sert askeri yollarla çözülecek bir terörizm sorununa indirgeme poli-

tikasıdır. Bu, siyasi inisiyatifi PKK'ya bırakan hatalı bir yaklaşımdır. Suriye, İran ve Irak'ın PKK'yı desteklemek için kendilerine has nedenleri vardır; fakat bu devletlerden hiçbirinin Türkiye'nin altını oymaktan sağlayacağı bir çıkar yoktur. Kısacası Ankara, komşularının Kürt meselesini kendi çıkarları için kullanarak kurdukları baskıya karşı gittikçe daha fazla hassaslaşıyor; fakat yine de bunun bedeli rejimi tehdit eden boyutlara varıyor.

Türkiye'nin dış tehditlere bakış biçimi tarihsel olarak güney ve doğudaki sınır komşularıyla bağlantılıdır; ama güvensizlik hissinin en aşırı ifadeleri Ankara'nın Avrupalı partnerlerini, Türkiye'nin en sadık müttefiki ABD'yi bile kapsar. Türkiye'nin Kürt gerçekliğiyle yüzleşmedeki güçsüzlüğü, karar mercilerini genişletilmiş demokratik haklar ve insan haklarına saygı yönünde Batı'dan gelen baskıları Sevr'in merceğinden algılamaya yöneltmiştir. Ankara'nın bakış açısından, Türklerin ve Batılıların Kürt sorununa yaklaşımı arasındaki temel bağdaşmazlık Ergüvenç tarafından açık seçik vurgulanmıştır; Ergüvenç'e göre Türkiye, PKK terörüne karşı verdiği savaşta müttefiklerinden hak ettiği desteği beklerken, bununla ilgili silah satışlarında haksız bir ambargoyla karşılaşmaktadır (Ergüvenç, 1998: 40).

Batı'nın siyasi çözüme, örneğin Kürtlerin kültürel ve dil haklarının resmen tanınmasına verdiği destek Türk devletinin birlik ve bütünlüğünün altını oyma amaçlı sinsi bir gündemin bir parçası olarak algılanmaktadır. Kürt sorununa barışçıl bir çözüm bulma yönünde Avrupa'nın direktifleriyle karşı karşıya kalan Cumhurbaşkanı Demirel, "bu insanları güç kullanarak etkisiz hale getirme" dışında bir siyasi çözümün olmadığı cevabını vermiştir. Dahası Batı'yı bölgede bir Kürt devleti kurmak için Sevr Antlaşması'nı da kullanmaya çalışmakla suçlamıştır. Demirel'e göre Batılı devletlerin siyasi çözüm dediği budur.¹³ Başbakan Ecevit, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın 1999 Şubat'ında yakalanmasının ardından yapılan bir röportajda bu görüşü teyit etmiştir. Ecevit, ülkede Kürt sorunu diye bir şeyin olmadığını, yalnızca Türkiye'yi bölmek isteyen yabancılar tarafından desteklenen PKK terörizminin var olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Türkiye'nin siyasi kurumunun ülke sorunlarının arkasındaki sayısız toplumsal çatlağı inkâr eden tavrını açıklama noktasında hem Kemalist üniter toplum ideali, hem de Sevr sendromu önem taşır. Bu bakışın aksine, bundan sonraki bölüm-

ler İslamcı ve Kürtçü hareketlerin Cumhuriyet tarihine derinlemesine kök saldığını iddia ediyor, bununla da kalmayıp bu sorunların ciddi iç çatışmalara dönüşmesinin devlet elitinin uzlaşmaz politikalarının bir sonucu olduğunu savunuyor.

SIYASAL İSLAM: REFAH PARTİSİ'NİN YÜKSELİŞİ VE POSTMODERN DARBE

1995 Aralık seçimlerinin sonuçları hem Kemalistler, hem de ülkenin Batılı müttefikleri üzerinde bir şok etkisi yarattı. İslamcı Refah Partisi oyların % 24'ünü toplamış, böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, dindar olduğu açıkça ifade edilen bir parti genel seçimlerde oyların büyük çoğunluğunu kazanmıştı.¹⁵ Bu ilk başarı değildi; Mart 1994 yerel seçimlerinde de İslamcı parti İstanbul ve Ankara dahil 200'den fazla belediye başkanlığı kazanmıştı (Akıncı 1999: 76). Refah Partisi, Türkiye'nin iki büyük şehrini yönetirken ve parlamentoda en güçlü gruba sahipken, hükümetin kuruluşunda ilk etapta yine de kenara itildi. Zorlu müzakerelerden sonra Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi, parlamentoda ortanın sağındaki iki partinin dıştan desteğine bel bağlamak zorunda olan bir azınlık hükümeti kurdu.¹⁶ Hem bu durum, hem de Başbakan Mesut Yılmaz ile Dışişleri Bakanı Tansu Çiller arasındaki derin husumet düşünüldüğünde, hükümetin topu topu üç ay sonra devrilmesi beklenmedik bir şey değildi.

Azınlık hükümetinin çökmesi Refah Partisi lideri, dindar sağın siyaset kurdu Necmettin Erbakan'a, Tansu Çiller'in Doğru Yol Partisi'yle bir koalisyon kurma ve ilk İslamcı Türk başbakan olma fırsatını verdi. Türkiye'nin cumhuriyet düzenine ya da Batı'yla ilişkilerine zarar verme yönünde hiçbir niyeti olmadığına dair güvence veriyse de, Erbakan iç ve dış politikada bazı sembolik cesur değişikliklere girdi. Örneğin, ilk devlet ziyaretlerini bir dizi Müslüman ülkeye yaptı, kadın bürokratların görev başında başörtü giymelerine izin verdi ve Ramazan ayı boyunca mesai saatlerinin farklı düzenlenmesini kabul etti (Salt 1999: 73).

Bu "yeni yol" ordunun kuşklarını doğruladı ve "28 Şubat süreci" denen muazzam kampanyayı tetikledi; sonunda Erbakan ve hükümeti Haziran 1997'de istifa etti. İslamcı deneyimin son bulduğu antidemokratik yol, Türkiye'nin Batılı müttefikleri arasında dış dokunur bir protesto ya-

ratmadı. Aksine, İran'daki İslamcı devrimi hatırlayan Avrupalı ve ABD'li yetkililer Türkiye'nin Müslüman "köktencilerin" eline düşmesini engellemek için bu "postmodern darbe"yi sessizce onayladılar.

Ama Batı'nın kaygıları abartılıydı. Birincisi, İslamcı partinin gücü aslında sınırlıydı; toplam oyların % 20'sinden biraz fazlasını alan Refah Partisi'nin Türk toplumunda korkulan dönüşümü gerçekleştirmesi pek mümkün değildi. İkincisi, farklı ideolojik kanatlar partiyi içten bölmüştü ve seçmenlerinin çok dar bir kesimi köktenci politikaları destekliyordu. Belediyelerdeki başarısında özellikle etkili olan ideolojik faktör değil, dini örgütlerin ve kurumların şehrin yoksul kesimlerinin gözündeki rolüydü. Olanakları 1980'lerin liberalleşme programı için feda edilen refah devletinin toplumsal işlevlerini devralmışlardı (Gülalp 1999: 35). Batı'nın korkularının ardındaki asıl neden, birçok Batılı gözlemcinin Kemalistlerin laik devrimi koruyacağına hâlâ inanmasıydı. Dinin Türkiye'de eskiden beri oynadığı önemli siyasi ve toplumsal rolün farkında değillerdi.

Önceden de belirtildiği üzere elitist Kemalist reformlar Türk toplumunun iliğine kemiğine nüfuz etmedi. Kamusal dini yaşam Atatürk döneminde dondurulmuştu, ne var ki Kemalizm buzulu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra erimeye ve yerini hem Türklerin hem de Kürtlerin neredeyse hiç değişmemiş olan dini ifade biçimlerine bırakmaya başladı (Hermann 1996a: 36). Dolayısıyla 1945 sonrasında çeperin siyasete girmesiyle kamusal hayatta İslam yeniden ortaya çıktı. Başbakan Menderes'in Demokrat Parti hükümeti, Kemalist reformların esaslarını düşünmeksizin derhal bu İslami uyanışa katıldı. İlk adımlarından biri ezanın Arapça okunmasına Atatürk'ün getirdiği yasağı kaldırmak oldu. On yıllık Demokrat Parti yönetimi boyunca sayısız cami inşa edildi, türbeler yeniden açıldı. Hükümet, üniversitelerde ilahiyat fakültelerinin yanı sıra vaiz ve imam yetiştirmek için "İmam Hatip Liseleri" adı verilen yeni okullar kurdu (krş. Heyd 1968; Reed 1954). 1950'lerden itibaren dini tarikatlar ve cemaatler yeniden kamusal hayata katıldı ve Osmanlı halk tabakalarının dini mirasını dirilterek Türk siyasetinde ve toplumunda önemli bir rol oynadı.¹⁷ Tek parti yönetimi altındaki siyasi tekelin kalkmasıyla Kemalizmin Türk toplumunun sembolik yeniden üretimi üzerindeki egemenliği yavaş yavaş aşındı.

Refah Partisi ve lideri Necmettin Erbakan, İslami uyanışın siyasi temsilcileriydi. 1960'ların sonlarından itibaren Erbakan İslam'ın siyasallaşmasında başı çekmiş, 1973-1978 arasında hem Bülent Ecevit'in, hem de Süleyman Demirel'in koalisyon hükümetlerinde başbakan yardımcılığı yapmıştı. Süleyman Demirel potansiyel rakibinin Adalet Partisi'ne katılmasını daha önce engellemişti. Erbakan Ocak 1970'te AP'den transfer olan bazı milletvekilleriyle Milli Nizam Partisi'ni kurdu. 12 Mart Muhtırası sonucunda dağılan Milli Nizam Partisi 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP) olarak yeniden kuruldu.

Ortanın sağında yer alan akımların daha radikal bir kolu olan MSP, İslamın Türkiye üzerinde oynadığı tarihsel rolün canlandırılması için çağrıda bulundu. Erbakan Türk elitinin Batılı tavırlarını sert bir dille eleştiriyor, ailenin ve dinin ahlaki değerleri üzerinde temellendirilen alternatif bir siyasi söylem kuruyordu. İdeolojisinin kökleri 19. yüzyıl sonu İslami modernizmin klasik fikirlerine kadar uzansa da, Kemalistlerin devlet merkezçiliğini ve devletin gelişmenin aracı olması düşüncesini benimsiyordu. Buna uygun biçimde, MSP Türkiye'yi devlet kontrolü altında, fakat İslamın kültürel ve ahlaki mirasını terk etmeden modernleştirmek ve sanayileştirmek istedi. Parti, dini duygulara seslenirken ve moderniteye alternatif bir yol üretirken, seçmenlerini ya geleneksel topluluklarda ya da marjinal sosyoekonomik statüye sahip eğitimli bireyler arasında buldu (krş. Toprak 1984).

Ancak, sadece Erbakan ve merkez sağın İslamcı kanadının değil, Menderes, Demirel ve Özal'ın da dindar çevrelerle yakın bağları vardı; siyasi kampanyalarında dini sembolleri kullanmışlardı.¹⁸ Muhafazakâr propagandada komünist ve sosyalist rakiplerle mücadele edilirken zaten İslami semboller ve tabirlere ideolojik değerler yüklenirdi; buna ek olarak, merkez sağ partiler dini de etkili bir toplumsal örgütlenme ve siyasi hareketlenme aracı olarak kullandı. Bu açıdan tarikatlar ve cemaatlar son derece önemlidir. Kapsamlı ağları Türkiye'de toplumsal bağların önemli bir unsurudur ve Kemalizmin ulema sınıfını lağvetmesinden itibaren rolleri daha da önem kazanmıştır. Bu güçlü dini ağlar, mensuplarının ekonomik, mesleki ve toplumsal hareketliliğini kolaylaştırır; iş, siyaset, eğitim, medya ve sosyal hizmetler alanlarında aktiftir. Geleneksel doğrudan kişisel ilişki

ilkesine dayanan tarikatlar, hem Türk toplumunun hem de Türk siyasetinin himayeci yapısının sürekliliğine büyük bir katkıda bulunurlar.¹⁹

İlginç bir örnek, Nurcu hareketin nüfuzlu lideri Fethullah Gülen'dir. Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümüne dek Gülen Anavatan Partisi'ni desteklemiş, sonra Doğru Yol Partisi'ne kaymıştır (Hermann 1996b: 627). Gülen, güçlü bir dini hareketin kurucusu olan Said Nursi'nin mürididir (Yavuz 1999b: 586-9). Geleneksel bir din hocası değildir Fethullah Gülen. Türkiye'de ticari ağlar, eğitim kurumları, gazete ve TV ile Balkanlar'da, Kafkaslar'da ve Orta Asya'da 150 okuldan oluşan koca bir imparatorluğun başındadır (Hermann 1996b: 637). Öğretisinde cemaati bireysel hakların üstünde addeder; görüşleri Türk milliyetçiliği ile İslamın pragmatik bir karışımıdır. Fethullah Gülen Erbakan'ın ideolojisindeki İslamın açık siyasi rolünü eleştirirken, Türkiye'nin Osmanlı-Müslüman mirasını yeniden keşfetmiş bir Kemalist'e benzer ve yeni Osmanlı ideolojisinin en güçlü savunucuları arasındadır.

Türkiye'de İslamın siyasi rolüne ilişkin bu kısa analiz, İslamcı canlanış ve bu canlanışın Kemalist modernleşmeyle bağlantısının kökenlerinin ülkenin içinde olduğunu kanıtlıyor. Fethullah Gülen örneği geleneksel tarikat ve dini grupların kendi içlerinde nasıl modernleştiklerini ve nasıl devlet elitinin ayrılmaz parçalarına dönüştüklerini gösteriyor. Diğer bir nokta da, ordunun rolü ve toplum mühendisliği politikasıdır. Ordu, laikliğin cisimleştiği yer olarak sahip olduğu imgenin aksine İslamcı meydan okumanın yükseleşine bizzat büyük katkıda bulunmuştur. İlk elde, 1980 darbesinden sonra toplumun politikadan uzaklaşması siyasi bir boşluk yaratmış, bu boşluğu da yavaş yavaş dini söylem doldurmuştur. Özellikle de sosyalist ve sosyal demokrat partilere getirilen yasaklar, İslami harekete, toplumsal olarak yoksun olanların yakınmalarını dini terimlerle ifade etme fırsatı sunmuştur. Radikal ekonomik yeniden yapılanma süreci düşünüldüğünde, İslami toplumsal adalet söylemi yeşerecek verimli bir toprak bulmuştur. İkinci ve daha dikkat çekici nokta ise, generallerin "Türk-İslam sentezi"ni, hem solcu hareketlerle mücadelede, hem de Kemalizmin üniter toplum idealini sürdürme çabalarında taktik bir araç olarak kullanmış olmalarıdır.

İş dünyası ve merkez sağın politikacıları tarafından desteklenen bir grup muhafazakâr entelektüel, 1970'lerin siyasi kargaşasında, İslamı solcu

düşüncelerin yükselişine karşı kullanılacak bir güç olarak görmeye başlamıştı. Türk-İslam sentezini İslamiyeti ve Türk milliyetçiliğini kaynaştıran ideolojik bir kavram olarak geliştirdiler; bu kavram, Süleyman Demirel'in Milliyetçi Cephe hükümetleri (1974-1977) içindeki sağ kanat politikacıları arasında önemli bir yere sahip oldu. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), kavramı aşırı Türk milliyetçiliği ideolojisiyle birleştirdi. Parti lideri Türkeş Mekke'ye hacca gitti ve bu hac ziyaretine basında geniş yer verildi (Ahmad 1988: 760). 1980 darbesinden sonra, bu "azıllı milliyetçilik ve İslamın devlet yandaşı versiyonunun karışımı" ordunun üst kademelerinde Türk toplumunu yeniden bütünleştirecek bir ideoloji olarak taraftar buldu (Zürcher 1993: 303). İslamın birleştirici gücü iki amaç için kullanıldı: Birincisi Türk toplumunun arzulanan üniter özelliğini yaratmak, ikincisi de Türkiye'nin Kürt nüfusu içinde milliyetçi ideolojilerin yayılmasını önlemek.²⁰

İdeolojik olarak Türk-İslam sentezi Fethullah Gülen'in öğretilerine yakındı; yine de ordu, bu sentezi ve dolayısıyla İslamı ideolojik-politik bir araç olarak kullandı. Devlet merkezci Kemalist görüş, hem ulusal kültürü hem de otoriter devletin meşruiyetini güçlendirmek için ahlaki bir kaynak olarak İslamı kendi içine kattı. devlet söyleminin İslamileştirilmesinin yanı sıra Türk-İslam sentezinin en güçlü belirtisi eğitim alanında ortaya çıktı. İlginçtir ki, generaller Erbakan karşıtı kampanyalarında, bir zamanlar cunta ve Turgut Özal'ın eğitimde başlatmış olduğu, eğitimin karakterinin gitgide dinileşmesi, imam hatip okullarının yaygınlaşması ve Kuran kurslarına giden öğrenci sayısındaki artış gibi gelişmelerin kesinlikle kontrol altında tutulmasını talep etmişlerdi. Bir bakıma, Refah Partisi'nin seçim başarısı ve siyasal İslamın yükselen gücü Türk toplumunu askeri yönetim altında yeniden yapılandırmaya yönelik üçüncü girişimin sonradan ortaya çıkan bir sonucu oldu. İslamcı siyasi söylemi toplumsal olarak kabul edilebilir hale getirmekte asıl büyük rolü oynayan orduydu.

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ: KİMLİK İNŞASI VE ASKERİ ÇATIŞMA

15 Şubat 1999'da Türk otoriteleri PKK lideri Abdullah Öcalan'ı Kenya'dan Türkiye'ye giden bir uçakta gösteren bir video filmiyle tüm dünyayı şaşırttı. Kürt milliyetçiliğinin eski güçlü adamı Türk bayrağının önün-

de gözleri bağlı ve elleri kelepçeli oturuyor, şaşkın seyirciye Türk ulusunu her zaman sevdiğini söylüyordu. Öcalan, özel bir askeri birim tarafından kaçırılışından sonra, sırf kendisini değil, aynı zamanda Kürt milliyetçiliğinin siyasi yapısını da hedefleyen birtakım küçük düşürücü muamelelere maruz kaldı. Bu sürecin ardındaki mantığa göre, liderin yok olması bütün hareketi yok edebilirdi. Öcalan İmralı'daki cezaevinde tecrit edilmişken, Türk ve Kürt nüfusu oluşturan kesimler çok farklı tepkiler gösterdiler. On beş yıllık savaş sarılamayacak yaralar açmıştı ve ordunun PKK'ya karşı yürüttüğü savaşta oğullarını kaybeden Türkler öçlerinin alınmasını isterken, Öcalan'ın aşağılanması ve idam edilmesi olasılığı milliyetçi davanın ardındaki Kürtleri her zamankinden daha fazla harekete geçirdi.

Siyasi İslam gibi Kürt sorunu da yeni bir olgu değil, başlangıcından beri Türkiye Cumhuriyeti'nde önemli bir iç çatışma kaynağıdır. Atatürk döneminde (1923-1928) Cumhuriyete karşı 18 ayaklanma olduğu, bunlardan 17'sinin Doğu Anadolu'da gerçekleştiği ve 16'sının da Kürt gruplarca gerçekleştirildiği biliniyor (Kirişçi 1998: 74). Bu ayaklanmalar dizisinin patlak verdiği tarih, halifeliğin kaldırıldığı 1924 Mart'ıydı. Bu, Cumhuriyet yönetimine karşı Doğu Anadolu'daki direnişin Kürt ve İslami kökenleri arasında kesin bir ayrım olmadığını açık bir işaretiydi. Bu açıdan, ünlü Şeyh Sait ayaklanması iyi bir örnektir ve siyasi direnişi meşrulaştırmakta ideolojik bir platform olarak Kürt milliyetçiliğinin gelişimini açıklamak için de iyi bir hareket noktasıdır.

Şeyh Sait bir süredir gizlice ayaklanma hazırlığı yapıyordu; ancak müritleri ve jandarmalar arasında kazara çıkan bir çatışma 13 Şubat 1925'te vaktindön önce ayaklanmayı tetikledi. Ertesi gün Şeyh Sait müritlerini, Nakşibendi tarikatının lideri ve "İslam halifesi"nin temsilcisi olarak kendi emri altında Ankara'ya karşı cihada çağıran bir fetva yayınladı (Olson 1989: 108). Dini liderler ve aşiret reisleri tarafından yönetilen isyancı güçler Diyarbakır'ın kuzeyindeki dağlık bölgede geçici bir kontrol kurmayı başardı. Fakat kısa süre sonra nispeten iyi eğitilmiş ve iyi donanımlı askerler ve Ankara'ya sadık Kürt birimleri tarafından" geri püskürtüldü. Şeyh Sait, 27 Nisan'da Muş civarlarında yakalandı ve bir Kürt devleti kurma niyetiyle ayaklanmayı kışkırtmakla suçlandıği kısa bir duruş-

madan sonra, ayaklanmanın diğer 47 lideriyle birlikte 4 Eylül 1925'te idam edildi (Bruinessen 1992: 291).

Ayaklanmanın ardındaki itici nedenleri analiz ederken, liderliği ve alt tabakayı birbirinden ayırmak gerekir. Aslında ayaklanmanın asıl inisiyatifi Kürt milliyetçilerin oluşturduğu küçük, gizli bir örgüt içinde geliştirilmişti. Çoğu aşiret kökenli subaylardan oluşan grup, milliyetçi davanın sıradan Kürtler arasında destek toplayamayacağını farkındaydı. Bu yüzden, tanınmış bir dini lider olsa da Kürt milliyetçiliğinin emellerine yakınlık duyan Nakşibendi Şeyhi Sait'e başvurdular. O da, tanrıtanımaz politikaları yüzünden hükümeti suçlayıp dini yönetim kuracağını iddia ederek, elitin milliyetçi çıkarını müritlerinin gündelik diline tercüme etti. Böylelikle din desteği de bulan isyancılar yeşil bayraklar ve "kutsal cihat" çığlıklarıyla, İslami yönetimin ve hilafetin yeniden kurulması için savaş ilan ettiler (Bruinessen 1992: 291). Dinle güdülenmelerine rağmen yerel liderlerin çoğu hükümetin merkezîyetçiliği güçlendiren reformlarına karşı kendi geleneksel iktidarlarını korumak için isyana katılmışlardı. Ancak isyan geleneksel eşkıyalığın, kabile anlaşmazlıklarının ve kişisel kinlerin de sahnesi haline geldi (Olson 1989: 154). Özetlemek gerekirse, Şeyh Sait isyanı toplumdaki geleneksel eşkıyalığı gösteriyordu, ama aynı zamanda hem milliyetçi hem de dini sembollerden ilham alıyordu.

Doğu Anadolu'da durum her ne kadar gergin kalsa da, hem İslami direniş hem de Kürt direnişi, otoriter Kemalist rejim altında donduruldu; ne var ki 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmelerin hemen ardından yavaş yavaş yine yüzeye çıktı. 1950'ler ve 1960'ların keskin toplumsal dönüşümlerinin etkisi altında Kürt sorunu gitgide milliyetçi bir nitelik kazandı. Kürt milliyetçiliğinin yükselişi ve süregiden Kemalist modernizasyon projesi arasındaki bu içkin bağlantı, Kürt liderliğindeki değişimle kanıtlanmıştır. 1920 ve 1930'ların ayaklanmalarını geleneksel aşiret reisleri ve dini liderler yönetmişti. Her ne kadar geleneksel liderlik belli ölçüde bir ulusal bilinç gösteriyorsa da, bu ayaklanmalara alt tabakadan katılanların neredeyse hepsi aşiret birlikteliği, yerel dayanışmalar ve din birliği sayesinde hareket geçiyordu. Parçalanmış Kürt toplumu sınırlarının ötesine geçebilecek bir güç varsa, o da "Kürt etnisitesi temelinde bir egemenliğe duyulan özlem" değil, İslamdı (Bruinessen 1998: 39-40).

1945'ten itibaren devlet bürokrasisi genişler, modern eğitim yaygınlaşır ve Türkiye dünya pazarına gitgide daha fazla entegre olurken Kürt toplumunda da yeni ve modern bir tabaka ortaya çıktı. Geleneksel Kürt şeyhleri ve ağaları, kendilerini Türk düzeniyle, özellikle de merkez sağ partilerle ilişkilendirirken (krş. McDowall 1996: 397-410),²² yükselen yeni Kürt liderliği çıkarlarını ilk olarak Türk solu içinde dile getirdi (Kılıç 1998: 98). Sonuçta, modern ve geleneksel Kürt güçleri arasındaki iç çatışma, Türk karşı eliti ve Kemalistler arasındaki çatışmayla ilişkilendirildi. 1970'lerde Türk siyasetinin radikalleşmesi ve millileşmesi, daha sonra Türkiye'deki Kürtler arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı örgütlenmelerin oluştuğu çerçeveyi sağladı. Önceden kırsal ve bölgesel kültürün bir parçası olan kişiler, ulusal sahnede siyasi aktörler haline geldi; Kemalist eğitim sistemi de, hem Türk siyasetinin radikalleşmesine, hem de Kürt ulusal kimliğinin keşfine imkân sağladı.

Yukarıda açıklandığı şekliyle, Kemalist modernleşme ve Kemalizm karşıtı direnişin yükselişi arasındaki karşılıklı etkileşim, PKK'nın oluşumu ve lideri Abdullah Öcalan'ın yükselişinde gayet net gözlemlenebilir.²³ 1948'de Güneydoğu Anadolu'da küçük bir kasabada doğan Öcalan, bir "Müslüman Türk" olarak Ankara Üniversitesi'nin siyaset bilimi bölümüne kaydolmak üzere 1969'da Ankara'ya geldi. Başkentteki siyasi kargaşanın ve siyasallaşmış üniversite çevresinin etkisiyle, Öcalan 1974'te ilk Kürt örgütünü kurmadan evvel, devrimci Marksist-Leninist sola yaklaştı. Solcu cephenin zaten kahramanları vardı; fakat yepyeni Kürt mücadelesi hâlâ "siyasi bir kariyere" açıldı ve Öcalan'ın abartılı karakteri büyük liderlik amaçlarına son derece uygundu. Öcalan Türk solunun ve çağdaş Üçüncü Dünya özgürlük hareketlerinin şiddet kavramlarından hareketle, bağımsız sosyalist bir Kürdistan için silahlı mücadele ideolojisini geliştirdi ve 1978'de PKK'yı kurduğu güneydoğuya geri döndü (Gürgenarazili 1998: 363-4).

İkinci Cumhuriyetin pek çok sağ ve sol kanat eylemcisi gibi Öcalan da, Şerif Mardin'e göre, Türkiye'nin fırtınalı ilk yıllarının güçlü adamını karakterize eden ideal "epik kahraman" tipine tam oturuyordu. Bu tiplerin otoriter karakteri geleneksel kırsal kesim ataerkilliği ile ulusal kahramanlığın buluşma noktasıydı. Geleneksel sert erkek davranış modelleri ile Türk

ulusal kültüründe pek sevilen olumlu savaşçı karakteri birleştiriyordu (krş. Mardin 1978). Buradan hareketle, Türkiye'nin Kürt milliyetçilerinin birçoğu da Türk kültürüyle güçlü bir biçimde bütünleşmiş, bir zamanlar Atatürk'e büyük hayranlık duyan insanlardı (Bruinessen 1998:40-41). Kürt milliyetçiliğine Kemalizmden kalan mirasın bir diğer kanıtı da 1960'ların sonundan itibaren Kürt milliyetçiliğinin inşa ediliş biçimidir. Kürtlerin din, aşiret ve dil bakımından bölünmüş olmaları göz önüne alındığında,²⁴ Kürt milliyetçilerin de karşısında Kemalistlerin 1920'lerde karşılaştığı zorlu görevler vardı. Herkesi kucaklayan bir Kürt ulusal kimliği yaratma görevi, kapsamlı bir kültürel yeniden yapılanma –Kürtçe'nin, Kürt edebiyatının, müziğinin, folklorunun ve tarihinin yeniden yapılandırılması– görevine dönüştü ve Kemalist eğitim almış Kürtler kendilerini bu yola adadılar (krş. Bruinessen 1998; Mango 1994b).

Kürt milliyetçiliğinin yükselişinin bu kısa tarihi, bir bakıma Türk ulusunun Kemalist inşasının aynadaki bir yansıması olduğunu açıkça gösterir. Hem Kürt milliyetçiliğinin ideolojisini, hem de onun savunucularını şekillendiren güçleri Kemalist projenin merkezinde buluruz. Bu, Kürt sorununun 1980'lerde şiddetle tırmandırılması ve PKK'nın ulusal ve uluslararası arenada siyasi bir aktör olarak yükselişi için de doğrudur. Eğer 1980 askeri müdahalesinin ardındaki nedenlerden birinin Kürt ayrımcılığını bertaraf etmek olduğu doğruysa, PKK'nın tarihi bu girişimin tamamıyla başarısız olduğunu ispatlar. Ekonomik yoksunluk, toplumsal adaletsizlik ve fiziki göçün belirlediği genel havada, ordunun toplumu yeniden yapılandırma çalışmasının üç yönü PKK'yı uzun vadede güçlendirdi. İlk olarak, Türk solunun bastırılması, bağımsız bir Kürt ulusal söyleminin inşasını destekledi ve bu söylemi Kürtlerin çektiği acıları duyurmanın başlıca kanalı haline getirdi. İkinci olarak, Türk-İslam sentezi siyaseti yabancılaşmış olan Kürtlerin düzene yeniden entegre olmasına değil, Türklerle daha da keskin bir kutuplaşmaya girmesine neden oldu. İslam ve Türk milliyetçiliği arasındaki yakın bağlantı, iki grup arasındaki en güçlü bağ olan ortak dini inançları zayıflattı. Üçüncü olarak da, siyasi baskı, ekonomik yoksunluk ve 1983'teki dil yasasında²⁵ da görüldüğü üzere kültürel haklar üzerindeki baskılar, bazı Kürt entelektüellerinin Avru-

pa'ya göç ederek ülke topraklarının ve Türk devletinin denetiminin dışında bir Kürt muhalefeti kurmalarına yol açtı.

Özellikle de Avrupa'daki Kürtler askeri rejimin kültürel baskısına karşı koydu ve "Kürtlerin etnik özbilinci için bir katalizör" haline geldi. Paris'te (1983), Brüksel'de (1989) ve Berlin'de (1994) Kürt kültür enstitülerinin kurulmasıyla Avrupa'daki Kürt entelektüeller Kürt etnik milliyetçi kimliğinin inşasını sürdürdüler. Yurt dışındaki Kürt topluluğu, geniş bir yelpazede Kürtçe kitaplar, gazeteler, dergiler, kasetler ve video filmler üretti ve Kurmançî'nin standartlaştırılmış bir şemsiye dil olarak canlandırılması ve resmileştirilmesi sürecini başlattı (Bruinessen 1998:45-7).

Mayıs 1994'te MED TV Londra ve Brüksel'den Avrupa'ya, Batı Anadolu'ya ve Kuzey Afrika'ya Kürtçe ve Türkçe yayına başladı. Kürt televizyon kanalı eğlence, haberler ve çeşitli Kürt partilerinin siyasetçilerinin de katıldığı canlı yayında tartışmalardan oluşan kapsamlı bir program sunuyor. Kürt bayrağının sürekli görünmesi ve ulusal marşın okunması MED TV'nin milliyetçi misyonunu teyit ediyor. Her gün milyonlarca insana ulaşan MED TV, sadece Kürt kültürünü yaymakla kalmayıp, Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etme düşüncesinin gelişmesine de yardımcı oluyor (Hasanpour 1998: 53-9).²⁶

Kürt ulusal kimliğinin bu şekilde inşasına ek olarak yurt dışındaki Kürtler ulusal mücadele için önemli ölçüde ekonomik ve siyasi yardım da sunuyor. Örneğin PKK Avrupa'da, Türk devletine karşı yürütülen savaşı desteklemek üzere para ya da savaş vergileri toplayan bir örgütler ağı kurdu. Dahası Avrupa, genç erkeklerin gerilla, örgütçü ve teknisyen olarak saf-lara katıldığı bir üye toplama alanı haline geldi (Bruinessen 1998: 45). Şüphesiz, 1980'deki askeri müdahale Kürt sorununun uluslararası arenaya çıkması için bir hareket noktasıydı ve bu arada Kemalist politikaların tutarsızlıklarını da gözler önüne seriyordu. Türk devleti Türkiye'nin Batılı karakterinin Avrupa tarafından tasdik edilmesinin peşindeyken, sürgüne gönderilen nesil bu çabaya Batılı toplumunun içinden karşı koyuyordu. Avrupa'daki Kürtler demokratik söylemlere ve modern Batılı iletişim yollarına başvurarak yalnızca Kürt kimliğinin ulusallaştırılmasında bir araç değil, aynı zamanda Kürt davasının Avrupa Birliği'ndeki önemli savunucusu da

oldular. Böylelikle Türk otoritelerinin Kürtlere karşı başvurdukları bütün otoriter ve askeri silahlar, Batılı müttefiklerden gelen siyasi suçlamalar şeklinde geri tepti.

“Sürgündeki Kürt Parlamentosu”nun kurulması ele alacağımız son vaka olabilir. 1990’a kadar Türkiye’nin resmi siyasi partileri arasında açıkça bir Kürt partisi olmadı. Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) tarafından temsil edilen bu yeni siyasi akım ve temsilcileri, PKK ile bağlantı iddiasıyla sık sık yasal yaptırımlarla karşı karşıya geldi. 1994’te Başbakan Tansu Çiller HADEP’in halefi Demokratik Emek Partisi’ne (DEP) karşı şiddetli bir kampanya başlattı ve parlamento DEP’li milletvekillerinin dokunulmazlığını kaldırdı. Parti kapatıldı ve üyelerinden bazıları kurtulmayı başarırken, bazıları da hapse atıldı (Barkey 1998:130). 1995 Nisan’ında eski DEP milletvekillerinden altısı İrlanda’da Sürgündeki Kürt Parlamentosu’nu kurdu ve böylelikle ülke sınırları dışında, Avrupa’da Kürt milliyetçiliğini yücelten ve sembolize eden siyasi bir grup oluşturuldu (Kirişçi ve Winrow 1997: 138). Böylece, resmi baskı politikaları Avrupa’dan yürütülen Kürt ulusal hareketinin güç kaynağı oldu.

SONUÇLAR: KEMALİST SİYASİ MÜHENDİSLİĞİN SINIRLARI

Güvenilmez siyaset ilişkiler ağı ve organize suç şebekeleri, İslami dirilişin ve Kürt isyanı dalgasının kökleri aslında ülke içinde yatmaktadır. Bunların temelinde toplum vardır, üstelik Kemalist projenin daha geniş bağlamı içinde gelişmişlerdir. Hem Kürt milliyetçilerinin hem de İslamcılarının lider modelleri ve devlet merkezli ideolojileri Kemalizmin bu hareketlerin gelişimi üzerindeki etkisini kesin kes açığa çıkarır. Türkiye’deki yerleşik düzenin siyasi İslam ve Kürt milliyetçiliğinin yükselişi konusunda suçu dış müdahaleye atma çabası Kemalizmin bu tarihsel gerçeği inkârının bir işaretidir. Dahası, Kemalizm bu kitabın süreklilik tezini de destekler. Hatırlayalım: Halide Edip, Kemalistlerin 1925’teki Şeyh Sait ayaklanması tepkisini Kürt isyanını dış entrikaya bağlama çabası olarak tarif etmişti (Adıvar 1930: 220). Özetlemek gerekirse, 1990’ların sorunları ve Türk elitinin karşılaştığı güçlükler Kemalist toplumsal mühendislik siyasetinin sınırlarına ulaştığının işaretleridir.

Ordunun askeri müdahaleler ve toplumu yeniden yapılandırma yoluyla Kemalist mirası koruma girişimleri, modernizasyona eşlik eden toplumsal ve siyasi çatışmaları kontrol altına almaktan çok, kızıştırılmıştır. Siyasi İslam ve Kürt milliyetçiliğinin yükselişi, bir ülkeyi modernleştirme projesinin üniter ve otoriter bir toplum fikrine bağlı kalınca ne büyük zorluklarla karşılaşacağını gözler önüne serer. Türkiye'nin çeperindeki siyasi uyanışının etkisi altında Kemalizm ve devraldığı Osmanlı mirası arasındaki çelişki gün yüzüne çıkmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi bütünlüğü için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bir zamanlar Türk modernizasyonunun başını çeken toplumsal gruplar, Kemalist reform sürecinin su götürmez başarılarının gitgide altını oymaya başlıyor. Askeri cuntanın Üçüncü Cumhuriyetin başlangıcında uyguladığı Türk toplumunu siyasetten uzaklaştırma siyasetinin dört sonucu bu tezi kanıtlayabilir:

1. Otoriter yeniden inşa sürecinde, Türkiye'nin siyasi partileri, kadrolarını siyasi kariyerleri maddi çıkarlara ve liderliğe sorgusuz sualsiz bağlılığa dayalı tecrübesiz yandaşlarla doldurarak salt himayeci iktidar blokları haline gelmiş, yozlaşmıştır. Gerçek siyasi muhalefet resmi arenanın dışında konumlanmak zorunda kalmıştır; oysa devlet açıkça rüşvetçiliğin başını çekerek ve halkın siyasi kurumlara olan güvenini yok ederek, bizzat yasal ve yasa dışı kaynaklar için çekişilen bir pazar haline gelmiştir (Öniş 1997: 752).
2. Siyasi baskı, bir zamanlar radikal ideolojiler üzerine kurulmuş olan aşırı uçtaki örgütlerin tümünü yıkamamıştır. Depolitizasyona verilen cevap, özellikle de aşırı sağda, eski siyasi eylemcilerin suça yönelmesi olmuştur. Abdullah Çatlı, aşırı uçtaki siyasi bir kişilikten bir organize suç mensubuna dönüşümün iyi bir örneğidir. 1970'lerde Milliyetçi Hareket Partisi partizanlarının devlet kuruluşlarına ve güvenlik güçlerine sızması da devlet-mafya ilişkilerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.
3. Kürt muhalefetine susturulması Kürt sorununun askeri boyut kazanmasına yol açmıştır. Kürt gerçekliğinin tamamen reddedilmesi ister istemez ayrılıkçı grupların eline koz vermiştir. Bunun ardın-

dan gelen şiddetli terör ve misilleme sarmalı, Türkiye'nin Kürt nüfusunun büyük kesiminin Türk devletinden giderek uzaklaşmasına neden olmuş ve elitist Kürt ayrılıkçılığını, özellikle Kürt toplumunun modern katmanı arasından gelen önemli destekle, ulusal bir harekete çevirmiştir. Dahası, Osmanlı sultanlarının da önceden başvurduğu bir yol olan, Türk otoritelerinin geleneksel biçimlerde örgütlenmiş Kürtler arasından silahlı yardımcı kuvvetler çıkartma hamlesi ve iddia edildiği üzere acımasız yarı-askeri örgütlere verdikleri destek, hem fiziki gücün tekeline hem de devlet otoritesinin meşruiyetini aşındırmıştır.²⁷

4. Kemalizmin üniter ulusal ideolojiyi eğitim sistemi yoluyla tepeden dayatması anlayışına tekrar dönülmesi, kültür ortamını Türkiye'deki çatışmaların savaş alanına çevirmiştir. Türk-İslam sentezi aracılığıyla toplumsal birlik yaratmayı hedefleyen talihsiz strateji, siyasi İslamı Sünni Türk asıllı karşı elit için bir ideoloji olarak mahmudlamakla kalmamış, ekonomik ve siyasi çatışmaların kültürel terimlerle telaffuzu için de bir örnek oluşturmuştur. Tepeden dayatmayla kültürel birliği biçimlendirme çabası Türk toplumunun dini ve etnik anlamda parçalanmasını şiddetlendirmiştir.

Kuramsal olarak, Kemalist devletin bir zamanlar özde sahip olduğu tekellerdeki süregelen aşınmanın belirtileri Susurluk, siyasal İslam ve Kürt miliyetçiliğidir. Devletin fiziki güç üzerindeki tekeli, önceden bahsettiğimiz gibi, kritik durumdaydı; ayrıca devletin vergilendirme tekelı aracılığıyla kaynak yaratma gücü de, hem halk denetimi olmadan yürütölen ekonomik liberalleşmenin, hem de Kürt ayaklanmasının etkisi altında büyük yara aldı. Karaborsa, ekonomik yolsuzluklar ve koskoca bir hayali ekonomi vergi makamlarını güçten düşürdü ve ekonomik kaynakları denetlenemeyen kanallara yönlendirdi. Örneğin, 17 Ağustos 1999 depreminin neden olduğu yıkım, rüşvetçi devlet otoriteleri ile inşaat mafyası arasındaki ölümcül etkileşimin korkunç delillerini sunuyordu.²⁸ Dahası ülkenin güneydoğusunda düzensiz devlet milisleri ve PKK bir savaş ekonomisi kurdu. Bunlar sırf güç araçlarını kendilerine mal etmekle kalmamış, savaşı finan-

se etmek ve sürdürmek için zorla vergi toplamaya da başlamışlardı. Son olarak da, kimlik krizi denen, Kürt milliyetçilerinin, İslamcılarının, Alevi cemaati mensuplarının ve yeni Osmanlıcı denen kesimin ideolojilerinin Türkiye'nin resmi ulusal tarihine karşı çıkışı, sembolik yeniden üretim üzerindeki Kemalist tekelin yıkıldığını gösteriyor.

Bugün genel anlamda Kemalist sistem, özellikle de ordu, 20. yüzyılın başında tasarlanan, Osmanlı geçmişinin önemli modellerini birleştiren bir proje doğrultusunda modern bir toplum kurma arzusunun yığınlarıyla yüz yüzedir. Kemalist proje Türk toplumunu başarıyla modernleştirirken, reformcular kendilerini modernleştirmeyi beceremediler. Burada tahlil edilen Osmanlı-Kemalizm sürekliliğinin etkisi altında, Sevr sendromu ancak Türk devleti ve onun yönetici elitinin yapısal ve zihinsel durgunluğunu gösterir; hem Türk toplumunun gerçekliklerinden, hem de uluslararası sistemdeki değişikliklerden kaçış sağlayarak kurulu siyasi düzene hizmet eder. Siyasal İslam ve Kürt milliyetçiliği, Türkiye'nin karşı elitinin güncel uluslararası söylemlerle çıkarlarını ifade etmede ve Kemalist devlet elitine karşı mücadelelerini uluslararası arenaya çıkarmada çok daha donanımlı olduğunun göstergeleridir. Karşı elit, küreselleşen çevreden gitgide daha fazla yararlanmakta ve Türk devletinin nüfuz alanının dışındaki maddi ve sembolik kaynakları daha fazla kullanabilmektedir

Kemalist elitin bu mücadelenin iç nedenlerini "dış müdahale olur" gerekçesiyle örtbas etmeye çalışması başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Osmanlı mirasına kısıp kalmış olan kurulu düzenin Türk ulus-devletinin bütünlüğü ile hükümlerliğini sağlama ve kendine miras kalmış ayrıcalıkları savunma mücadelesi, bize sürekli Osmanlı'nın çöküş dönemini hatırlatıyor. Kemalistler, Osmanlı ataları gibi, iktidarlarının bütünlüğünü devletin bütünlüğüyle birleştiriyor, güncel siyasi ve yasal normları başka bir çağa ait otoriter yönetim biçimine uygulamaya çalışıyorlar. Hâlâ modası geçmiş klasik ulus-devlet söyleminin retoriğine kısıp kalmış olan Kemalist elit, iç sosyal çatışmaları kaçınılmaz olarak artık açıklayamıyor; ama bu arada bu çatışmalar tek tek bireylerin siyasi, iktisadi ve kültürel hakları bağlamında dile getiriliyor. Kemalistlerin sessiz kalışının Türk dış siyaseti üzerindeki etkisi bir sonraki bölümün konusu olacak.

TÜRKİYE DÜŞMANLAR TARAFINDAN KUŞATILMIŞ MI?

TÜRKİYE’NİN DIŞ SİYASETİ VE ORTADOĞULU KOMŞULARI

İSLAMCI GİRİŞİMLER VE KEMALİST BASKILAR

Başbakan Erbakan’ın 1996 Ekim’inde Türkiye’nin dış politikasına İslami bir unsur katma girişimi aşağılanma ve mahcubiyetle sona erdi. Batı’nın izolasyon politikalarına karşı cesur bir sembolik adım olması amacıyla başlatılan girişim, başlatan kişinin kâbusu haline geldi. Muammer Kaddafi’nin uluslararası düzeyde yasadışı ilan edilen ülkesini ziyaret eden Erbakan, sağı solu belli olmayan Libya liderinin korkunç bir darbesine maruz kaldı. Kaddafi ortak bir basın toplantısında Türkiye’yi, kendini Arap dünyası pahasına İsrail’e bağlayan tamamıyla yanlış bir dış politika yürütmekle suçladı. Fakat yanı başında duran Türk başbakanı için daha da can sıkıcı olan şey, Kaddafi’nin konuşması sırasında bağımsız bir Kürt ulusunun kurulması konusunda ısrar etmesiydi. Türk Başbakanı Ankara’ya işlediği kabahatin mahcubiyetiyle döndüğünde, bir alay dalgasıyla ve “Erbakan istifa” sloganlarıyla karşılaştı. Hemen ardından, meclisten küçük bir marjla güvenoyu alamadı (krş. White 1997: 28).

Erbakan’ın Libya bozgunu, Türk dış politikasına yeni, dinden esinlenen bir duruş kazandırmaya yönelik retorik çabayı simgeliyordu. Bir dizi Müslüman ülkeye yaptığı sembolik ziyaretler ve Müslüman devletlerin aslında hiçbir zaman faal olamayan ekonomik bloku “Gelişen Sekizler”i (D-8)’ kurmasının yanı sıra, Erbakan’ın yeni İslamcı duruşu Refah Partisi’nin seçim kampanyasında öne çıkardığı Batı karşıtı devrimci sloganlarından bir hayli uzaktı. NATO’dan çekilme, AB ile Gümrük Birliği’ni feshetme gibi cüretkâr vaatler boş çıktı. Erbakan Türkiye’deki ABD askeri üsleriyle ilgili mevcut anlaşmaları yenilemekle kalmadı, Kuzey Irak’taki “huzur operasyonu” için müttefik hava kuvvetlerinin Türk tesislerini kullanmasına

izin veren anlaşmayı da yeniledi. Türk-İsrail anlaşmalarının imzalanması Refah Partisi'nin iktidarda gösterdiği neredeyse tuhaf esnekliğe tuz biber ekiyordu. Erbakan, ilk resmi yurtdışı ziyaretini yaptığı Tahran'dan döndükten sonra 26 Ağustos 1996'da Türkiye ve İsrail arasındaki savunma endüstrisine ilişkin askeri anlaşmayı imzaladı ve İsrail ile yeni ilişkiyi fiilen kabul ettiğini açıkça gösteren bu hareketini "yalnızca bir iş anlaşması" olarak gerekçelendirdi.

Başbakan Erbakan'ın siyasi performansındaki başarısızlık ve tutarsızlıklar Türk dış siyasetinin tehliilinde iki önemli öğeyi aydınlatıyor. Her şeyden önce Erbakan'ın yeni İslamcı yaklaşımı ile ordunun İsrail ile kapsamlı bir ittifak kurma girişiminin zamanlaması tesadüfen çakışmıştı. Bu eşzamanlılık, ülke içinde İslamcılar ve laikler arasında süren mücadelenin Türk dış politikasına nasıl bir koçbaşı gibi girdiğini çok iyi yansıtır. Bu, 1990'larda Türk politikasını niteleyen iç ve dış çelişkilerin gitgide bir bütün oluşturduğuna dair iyi bir örnektir. İkinci olarak, Kaddafi'nin Türk başbakanını zor duruma sokması, tek başına yeni bir ideolojik girişimin tarihsel kökleri olan dış siyaset pratiklerinde bir değişiklik yaratmaya yetmediğini gösteriyor. Erbakan'ın eylemleri Türk devlet aygıtının güçlü direnciyle karşılaşmakla kalmadı, onu, Türkiye'yi Araplardan ayıran Kemalist dış politika mirasıyla da karşı karşıya bıraktı.

Kuramsal olarak, Erbakan vakası bize dış siyasette etkili güçler ve yapılar arasındaki karmaşık etkileşimi ve bunların birbirlerine getirdiği sınırlamaları hatırlatır. Yapısal dönüşümlere gelince, 1990'larda Türk dış politikasında temelden bir değişim olması gerektiği sıkça söyleniyordu. Varsayıma göre, Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası sistemdeki belirleyici yapısal değişim Türkiye'nin daha önce sergilediği ihtiyatlı ve pragmatik dış politikada gözle görülür bir sapma yaratmıştı. İddialara göre, özellikle Ortadoğu ile ilgili olarak, uzun yıllar büyük ölçüde tepkisel ve siyasi açıdan müdahaleci olmayan bir politikanın yerini yeni bir aktif politika modeli almıştı.⁴

Bu tezleri Türk dış siyasetinin tarihsel gelişimi ışığında sorgulamamız gerekir. Bu yeni aktif politika modeli gerçekten de derinlere kök salmış geleneklerden ciddi bir sapmaya mı işaret eder? Türkiye gerçekten de Or-

tadoğu ilişkilerindeki klasik yaklaşımını, komşularının kendi Batı yönelimli politikalarına eklentiden başka bir şey olmadığı düşüncesini, terk mi etti? Bu soruları tarihsel bir çerçeveye oturtmak için aşağıda cumhuriyet dönemi dış politikasının birbirini izleyen dört evresini sunacağız: tarafsızlık, Batılılaşma, yakınlaşma ve aktif politika. Biz burada yapısal bağlamdaki dönüşümlerin Türkiye'nin dış siyasetteki davranışlarında kuvvetle etkilediğini, fakat asla normatif olarak güdülenen genel yönelimini belirleyici biçimde değiştirmediğini savunacağız.

Ardından, Türkiye'nin Arap ve İranlı komşularıyla ilişkilerinin genel bir resmini çizen çatışma senaryolarının bir özetini vereceğiz. Bu örnekte, iç ve dış çatışmaların üst üste binmesinin getirdiği ve Ortadoğu'daki ilişkilerin gitgide daha da karmaşıklaştığı paradoksal durum anlatılıyor. Çatışmaların karmaşık yapısının kısa bir analizi Türk Ortadoğu siyasetinin ne kadar şiddetli bir baskı altında olduğunu gösteriyor. Bu durumun çözümü olmayan çatışmaların sonucu olduğu ya da yapısal sınırlamalar tarafından belirlendiği sonucuna varmayacağız. Daha ziyade, ilkeler ile eylemler arasında gözlemlenen çelişkinin, Kemalist yaşam alanı ve onun Türk siyasetinde yarattığı aşırı derecede yüksek "güvenliği sağlama" yaklaşımının sonucu olduğunu söyleyeceğiz.⁵

TÜRK DIŞ SİYASETİNİN DÖRT EVRESİ: TARAFSIZLIKTAN AKTİF POLİTİKAYA

İlk Evre: Ülkenin Bütünlüğü ve Tarafsızlık

Kemalist rejim Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yirmi yılında yeni, sınırları belirlenmiş Türk ulus-devletinin içte ve dışta sağlama alınmasıyla meşguldü. Bu süreçte Atatürk, Cumhuriyet'in toprak ve siyasi bütünlüğünü güvence altına almaya yönelik bir dizi anlaşma yaptı. Daha Mart 1921'de Ankara hükümeti Sovyetler Birliği ile, iki tarafın da diğerinin içişlerine karışmamayı kabul ettiği bir anlaşma imzaladı. Kurtuluş Savaşı sırasında yapılan bu anlaşmada Ankara esasında eski İttihat-Terakki rejiminin Pantürkizm ülküsünü reddetti ve böylelikle ulusal mücadelesi için Bolşevik Rusya'nın siyasi ve maddi desteğini garantiye aldı. 17 Aralık 1925'te imzalanan saldırmazlık ve tarafsızlık anlaşmasıyla bu anlaşma genişletildi (Karpas 1975b: 81). Sovyetler Birliği ile yapılan bu dostluk anlaşması Cumhuriyet'in

kuzeydoğu sınırlarını güvence altına alırken, güneydoğudaki ulusal sınırların Britanya ile müzakere edilmesi gerekiyordu. Burada asıl tartışma, petrol zengini Musul eyaletinin geleceğinin ne olacağı konusuydu. Britanya birlikleri Musul'u Mondros Mütarekesi'nden (1918) kısa bir süre sonra işgal etmişti; fakat Cumhuriyet hükümeti hâlâ bölgenin kendi topraklarının bir parçası olduğunu düşünüyordu. Gelgelelim Britanya Türkiye'nin bütün hak iddialarını reddetti ve Ankara en sonunda eyaletin Irak topraklarına katılmasına razı olmak zorunda kaldı (Zürcher 1993: 209-10).

Şubat 1934'te Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan Balkan Pakti'nı imzaladı. Saldırmazlık, karşılıklı dostluk ve yardımlaşma, çatışmaların hukuki yollarla ve arabuluculukla halledilmesi, azınlıkların korunması gibi noktalara uzlaşma getiren Balkan Pakti, esas olarak İtalya ve Bulgaristan'ın toprak emellerine karşı koymak için hazırlanmıştı. Pakt, hepsi eski Osmanlı eyaletleri olan imzacı devletlere savunma ve toprak konusunda statükoyu korumayı amaçlayan, sınır değişikliklerine karşı bir anlaşma sunuyordu. Türkler ve Yunanlar arasındaki mal ve sınır tartışmalarına ilişkin anlaşmalar Balkan Pakti'ndan önce imzalanmıştı. 1930'ların başlarında yapılan bu anlaşmaların iki temel hedefi vardı: Bir yandan Ankara Avrupa'daki eyaleti Batı Trakya için hukuki bir garanti ararken, diğer yandan bu anlaşmalar Trakya ve Boğazlar'ın silahsızlandırılmış bölgelerine yönelik potansiyel askeri tehditlere karşı bir koruma kalkanı vazifesi görüyordu (krş. Türkeş 1994).

Balkan Pakti'nın imzalanması, Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Avrupa eyaletlerinin halefi devletlerle ilişkilerinin normalleşmesine işaret ederken, modern Türkiye-İran ilişkileri Şah Rıza'nın 1934'te Ankara'ya yaptığı resmi bir ziyaret ile başladı. Pehlevi hanedanının kurucusu da, Atatürk de kendilerini ülkelerini Batılı standartlara göre modernleştirmeye adanmışlardı. Hem bu ortak amaç, hem de komünist ve geleneksel güçlerin tehdidi Osmanlı-İran ilişkilerini bozan gerilim ve rekabet mirasını gölgede bıraktı. Türkiye Balkan devletleriyle yaptığı anlaşmalara paralel olarak İran ile gümrük ve ticaret, sınır saptama ve güvenlik meseleleriyle ilgili bir dizi anlaşma imzaladı. 1937'de iki ülke, Afganistan ve Irak ile birlikte, Tahran'daki Sadabad Sarayı'nda bir saldırmazlık pakti imzaladı.

Bağdat Paketi'nin (1955) neredeyse bir selefi gibi olan Sadabad Paketi, üyeleri arasında barış ve güvenliği garanti altına almak amacındaydı. Fakat İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümlerinin etkisiz olduğu ortaya çıktı (Pahla- van 1996: 71).

Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden yalnızca birkaç ay sonra, topraklarını güvence altına alma yönünde son adımını da attı. Temmuz 1939'da, bağımsız Hatay Cumhuriyeti ve İskenderun, Türk devletinin bir parçası olmayı seçti. Karar 1921'de yapılan bir Fransız-Osmanlı anlaş- masına dayanıyordu; anlaşmada Fransa, Türk ve Arapların yaşadığı san- cakta bir Türk çoğunluğun varlığını onaylamıştı. Her ne kadar Türkiye Lo- zan'da Suriye'nin taleplerini kabul etmişse de, Ankara 1930'larda demog- rafik nedenlerle Hatay'ın birleşmesini talep etmeye başladı. 1937'de Millet- ler Cemiyeti'nin başlattığı bir girişimden sonra, Hatay'ın, dışişlerinde Su- riye tarafından temsil edilen bağımsız bir bölge olması düşünülüyordu. Temmuz 1938'de gergin bir atmosferde yapılan seçimlerden bir Türk par- lamenter çoğunluk çıktı ve aniden bağımsızlık ilan etti. Bir yıl sonra aynı parlamento Hatay'ın Türkiye ile birleştiğini ilan etti (Steinbach 1996:149- 50). Suriye hiçbir zaman Fransa himayesindeki sancağı kaybettiğini kabul- lenmedi ve bu toprak tartışması yüzünden o zamandan beri Türkiye-Suri- ye ilişkileri gergindir.

Atatürk ülke içi meselelerde açık bir Batılılaşma siyaseti izliyorsa da, dış siyasette Batıyla politik bütünleşme konusu üstünde fazla durmu- yordu. Bu dönemde devletler sistemi hâlâ çokkutupluydu; Türk dış siyase- ti de ülkenin tarafsız kalmasını sağlamaya çalışıyordu. Bu nedenle, Ata- türk'ün cumhurbaşkanlığı zamanında arka arkaya imzalanan anlaşmalar ittifak aramıyor, daha ziyade müdahaleyi engelliyordu. Atatürk'ün ölü- münden İsmet İnönü de temelde bu ihtiyatlı çizgiyi izledi ve "dış yardıma bel bağlamamak için dengeli bütçede ısrar etti" (Heper ve Keyman 1998: 260). Osmanlı'nın siyasi iktidar mücadelesi ile dış borca bağımlılık arasın- da gidip gelmesi ve bunun felakete yol açması İnönü'nün izlediği dış siya- sette güçlü bir iz bırakmıştı. İnönü ayrıca İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin tarafsız kalması için de uğraştı. Müttefik devletlerin güçlü bas- kısı altında, en sonunda Şubat 1945'te Almanya'ya karşı savaş ilan etti.

Cumhuriyet elitinin daha ewel tarif ettiğimiz yaşam alanı temelinde, Atatürk ve İnönü hem Avrupalı güçlerin, hem de yeni oluşan Arap devletlerinin emellerinden açıkça kuşkulanıyorlardı. Çok sınırlı bir gücü olan devletin liderlerine göre, hâlâ taze olan Sevr Antlaşması deneyimi çok ihtiyatlı bir yaklaşımı gerektiriyordu. Bu noktada Kemalistlerin ilk dönem dış siyaseti tahhüte girmeden yumuşama, izole olmadan dikkatli bir tarafsızlıktı.⁶

İkinci Evre: Parti Politikaları ve Batı'yla Bütünleşme

Türk dış siyasetinin ikinci evresi çok parti sistemine geçilmesine paralel gitti, bu evrede Türkiye'nin Batı'yla tam bütünleşmesi anlayışı benimsendi. 1945 ve 1946'da Sovyetler Birliği bir dizi notayla Montrö Antlaşması'nın revize edilmesini ve Boğazların birlikte korunması için Sovyet üslerinin kurulmasını talep etti (Karpas 1975b: 83). Boğazlar Komisyonu daha önce feshedilmişti ve Türkiye Montrö Konferansı'nda (1936) İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerindeki tam denetimi yeniden kazanmıştı. 1945'ten sonra Türk-Sovyet dostluk anlaşmasının feshedilmesi ve Stalin'in Kars ve Ardahan'ı istemesi, Türkiye'yi derhal Batı ile yakın ilişkiler kurmaya yöneltti (Muftı 1998: 41). Yükselen iki kutuplu uluslararası sistemde, tarafsızlık artık Türk devletinin güvenlik ve bütünlüğünü garanti edemezdi. Yeni jeostratejik bağlam hesaba katıldığında, Batı'ya duyulan şüphelerin üstesinden gelinmesi gerekiyordu. Yükselen Batılı süper güç ABD'nin bölgede sömürgeci ve emperyal bir geçmişi yoktu, bu da bu adımın atılmasını kolaylaştırıyordu. 1950'lerin başında Türkiye eski tarafsızlık konumunun neredeyse tam zıddına geçti, artık "sanki bir Soğuk Savaş askeriymiş gibi davranıyordu" (Gözen 1995: 74).

Türkiye'nin Batı ile kurduğu yeni ittifak büyük ölçüde ABD ile ilişkiler şeklinde gelişti (Karpas 1975a: 3). 1949'da İsrail'i tanıma, 1950'de Kore'ye asker gönderme ve 1952'de NATO'ya katılma kararı bunun örnekleridir. Soğuk Savaş Türkiye'yi yine, Osmanlı'nın 18. yüzyılda oynadığı role benzer bir rol oynamaya itti. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan kalan, Doğu Akdeniz'de Rusya'ya karşı denge oluşturma vazifesini üstlendi. Demokrat Parti yönetiminde (1950-1960) Türkiye Cumhuriyeti ABD'nin SSCB'yi denetleme yönündeki siyasetinde çok önemli bir role sa-

hipti. Fakat uluslararası sistemdeki yapısal değişiklik Türkiye için Avrupa'ya giden yolu da açtı. Doğu-Batı kutuplaşmasının başlangıcından itibaren Türkiye'nin Avrupa'yla tarihsel ve siyasal bütünleşmesi, bir dizi kurumsal ilişki içinde gerçekleştirildi. Türkiye 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (bugünün OECD'si) kurucu üyelerinden biri, 1949'dan itibaren de Avrupa Konseyi'nin üyesi oldu. 1963'te Avrupa Topluluğu ile Ankara Antlaşması'nı imzaladı ve o zamandan beri de Avrupa Birliği ile tam bütünleşme peşindedir.⁷ Böylelikle, Türkiye'nin ülke içindeki Batılılaşması dış ilişkilerindeki Batılılaşma ile tamamlandı.

Türkiye, 1950'ler boyunca Ortadoğu politikalarında da yeni bir rol oynamaya başladı. Bu dönemde, Amerikan stratejileri, aşama aşama, bölgede o zamana kadar var olan ve Süveyş Kanalı bölgesi üzerinde odaklanan İngiliz çıkarlarının yerini aldı. ABD'nin "kuzey seddi" –Ortadoğu'daki Sovyet nüfuzunun Türkiye, İran, Afganistan ve Pakistan ittifakı yoluyla denetlenmesi– fikrini geliştirmesiyle birlikte, Batı'nın Ortadoğu politikasının merkezi Arap bölgelerinin kalbinden kuzeydeki çepere kaydı. Çekim alanının merkezden çevreye kaymasından önce, iki başarısız Ortadoğu savunma paktı oluşturma girişimi gerçekleştirilmişti. İngiltere, Ekim 1951'de Türkiye'nin NATO'ya kabulünün hemen ardından ABD, Fransa ve Türkiye ile birlikte Ortadoğu Komutası (Middle East Command; MEC) denen bir yapı oluşturmaya önerdi. Eski İngiltere-Mısır anlaşmasının yenilenmesi üzerine kurulu bu girişimin sömürgeci çağrışımları, Mısır ve diğer Arap devletlerinden destek bulamayacak kadar açıktı. Arap Birliği bu öneriye kendi içinde bir Arap ortak güvenlik paktı kurma teklifiyle tepki gösterdi. Bu fikir daha sonra, Arap devletlerinin Haziran 1952'de İngiltere ve ABD'nin önerdiği ikinci Batı savunma planını –Ortadoğu Savunma Örgütü'nü (MEDO)– reddetmesinin temelini oluşturdu (krş. Spain 1954; Yeşilbursa 1999).

Türkiye hem MEC hem de MEDO'yu destekledikten sonra, Amerikan kuzey seddi fikrinin uygulanmasında lider bölgesel güç haline geldi ve Başbakan Menderes İran, Irak, Pakistan ve Türkiye arasındaki Bağdat Paktı denilen anlaşmanın müzakeresinde önemli bir rol oynadı. Bu ittifak en sonunda Kasım 1995'te İran'ın da imzalamasıyla kuruldu. ABD gözlemci

gibi davranıp üye ülkelerle ikili anlaşmalar imzalarken, İngiltere Bağdat Paketi'ne doğrudan katıldı. 1959'da Irak'ın çekilmesinin ardından Bağdat Paketi dağıldı ve adı Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) olarak değiştirildi; fakat Sovyetler Birliği'ne karşı bir set olarak sahip olduğu önem yavaş yavaş azaldı (Steinbach 1996: 227-9).

Menderes hükümeti sadece Bağdat Paketi'nin imzalanmasında ısrarcı olmakla kalmamış, genel anlamda da Batılı dış siyaset hedeflerinin inançlı bir savunucusu konumuna gelmişti. Örneğin, Bandung Konferansı'nda (1955) Türkiye, Hindistan Başbakanı Nehru, Mısır Devlet Başkanı Nasır ve Yugoslavya Cumhurbaşkanı Tito tarafından savunulan tarafsızlık fikrini şiddetle reddeden devletlerden oluşan küçük gruba katıldı. Aynı yıl Türkiye, Birleşmiş Milletler'de, Cezayir'in bağımsızlığına karşı kullandığı oyla bütün Üçüncü Dünya'yı utanca boğdu. Dahası hem Suriye krizinde (1957), hem de Irak'ta Haşimi monarşisinin devrilmesinde (1958) Batı, Türk hükümetini komşularına karşı tek taraflı askeri eyleme geçmemesi için ikna etmek zorunda kaldı (krş. Anderson 1995; Sever 1998). Tarafsızlık politikaları tamamen terk edilmiş gibi görünüyordu; her ne kadar Batı'nın çıkarlarına boyun eğmiş ve Batı tarafından sınırlandırılmış olsa da, ilk kez Türk dış siyasetinde daha aktif yaklaşımların işareti ortaya çıkmıştı.

Soğuk Savaş'ın etkisi yüzünden, Türkiye ABD'nin ve eski sömürgeci güçlerin yanında yer aldı. Menderes hükümeti, Ortadoğu ile ilişkilerini Türkiye'nin bölgedeki sorunları Batılı güçler aracılığıyla çözme politikasının bir devamı gibi görüyordu (Karpas 1975c: 115). On yıllık Demokrat Parti yönetimi Türkiye'nin dış siyasetinin Batı'nın çıkarlarıyla neredeyse tamamen özdeşleştiği dönem olarak tarihe geçti. Dış siyasetteki bu Batılılaşma Türkiye'yi yeniden Ortadoğu'daki olayların içine taşıdı; ama bu kez Batı'nın sadık bir dostu olarak, yani Arap komşularından tamamen yalıtılmak pahasına. Böylelikle Türk dış siyasetinin ikinci evresi Türkiye'nin Batı dünyasıyla kurumsal bütünleşmesinin yolunu açarken, aynı zamanda giderek Ortadoğu'dan uzaklaşmasına neden oldu.

Ne var ki, yeni bütünleşme rotası Türk elitinin dünya görüşündeki bir değişimden kaynaklanmıyordu; daha çok dış tehditlerce tetikleniyordu. Buna ek olarak, Batı'ya gitgide artan ekonomik bağımlılığı Türkiye'yi So-

ğuk Savaş rantı peşinde koşan bir ülkeye çevirdi. Türkiye'nin Batı için taşıdığı jeopolitik önem göz önüne alındığında, "Menderes ve arkadaşları, anlaşılan ABD hükümetinin kendilerini ekonomik zorluklardan korumasını bekliyordu" (Harris 1972: 73). İnönü'nün rejiminden ekonomik sapma anlamına gelen bu yönelime rağmen, Demokrat Parti'nin dış siyaseti yine de CHP'li seleflerinkininkiyle aynı temel meseleler üzerinde odaklanıyordu: Türk devletinin birlik ve egemenliğinin sürdürülmesi ve Batı'yla bütünleşmesinin bir aracı olarak dış siyaset.

Üçüncü Evre: Batının Hayal Kırıklığı ve Arapların Uzlaşması

Cumhuriyetin dış politikasının üçüncü evresi 1960'ların ilk yıllarında başlar ve Arap dünyasıyla yakınlaşma olarak tanımlanabilir. Türkiye perspektifinden bakıldığında, bu süreçteki siyasi ortamı, Sovyet tehdidinin azalması ve Yunanistan ile artan gerginlik belirler (Karaosmanoğlu 1983: 158). Siyaset psikolojisi açısından baktığımızda, Türk-Arap yakınlaşmasına paralel olarak Batı'ya duyulan kökleşmiş şüphelerin yeniden su yüzüne çıkmıştı; 1960 ve 1970'lerin gelişmeleriyle bu şüpheler bir kez daha teyit edilecekti. 1962-63 Jüpiter füzesi krizi, 1964 ve 1967'deki Kıbrıs krizi, 1974'te Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'ı işgali ve ardından ABD Temsilciler Meclisi'nin Şubat 1975'te Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu Sevr sendromunun yeniden nüksettiği ve Türklerin komplo şüphelerinin ABD'ye kadar uzandığı bir olaylar zinciri oluşturdu.

Türklerin ABD politikaları konusunda arka arkaya yaşadığı hayal kırıklıklarının ilk aşamalarından biri, Küba füze krizi sonucunda ABD Jüpiter füzelerinin Türk topraklarından çekilmesiydi. Her ne kadar Başkan Kennedy 1961 gibi erken bir tarihte eskiyen Jüpiterleri kaldırma konusunu müzakere etmeyi istemişse de, Türk tarafı füzelerin son kaldırılma kararına, ABD-SSCB arasında Türkiye zararına yapılan bir takas olarak bakmıştı (Harris 1972: 91-5). Jüpiter füzeleri Türkiye ile ABD arasında açıktan açığa ortaya çıkan ilk anlaşmazlığa neden olurken, Kıbrıs'a ilişkin çatışma Türkiye-ABD ilişkileri açısından bir dönüm noktası oldu, halk arasında Amerikan karşıtı ve tarafsızlık yanlısı düşünceleri harekete geçirdi. Kıbrıslı Rumlar ve Türkler arasında 1964 baharında yaşanan toplumsal şiddetin yoğun-

laşmasına karşılık olarak, Ankara, müttefikleri arasında Türk askeri müdahalesi konusunda bir konsensus oluşturmaya çalıştı. ABD bu girişimi şiddetle reddetti. Başkan Johnson, başbakana yazdığı bir mektupta İnönü'yü "eğer adadaki Türk eylemi bir Sovyet saldırısına yol açarsa, NATO Türkiye'yi savunmak zorunda değildir" diye uyaracak kadar ileriye gitti (Criss 1997: 119). Türkiye'nin bir süredir Batılı politikalarla neredeyse tamamen özdeşleştiği göz önüne alınırsa, Johnson mektubunun şok yaratmasına şaşmamalı. O andan itibaren Kıbrıs çatışmasına ilişkin anlaşmazlıklar, gitgide ABD'nin Türkiye'nin siyasi sadakatini sömürdüğüne daha da inanan Türklerde ihanete uğramışlık hissi uyandırdı (Ahmad 1984: 172).

Türkiye'nin Arap dünyasıyla ilişkilerini düzeltme hamlesi, ilk olarak, Batı politikaları karşısında yaşanan bu hayal kırıklıklarına bir tepkiydi. İkincisi, Menderes'in dış siyasetinin ülkeyi getirdiği ve artık çok can sıkıcı bir boyuta tırmanan izolasyonun üstesinden gelme çabasıydı. Batılı müttefikleri ve İsrail Türkiye'nin Kıbrıs'a ilişkin duruşunu desteklemezken, Arap ülkeleri de açıkça Kıbrıslı Rumların tarafını tutuyordu. Dahası, Kıbrıs konusundaki BM tartışmalarında Türkiye Üçüncü Dünya ülkelerinin genelde "neredeyse hiç destek vermemesi" gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kaldı.

Bu izolasyon senaryosunun etkisiyle, Türk dış siyasetçileri Kıbrıs meselesi için destek bulma adına Arap ve İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. 1960'ların ikinci yarısında, bazı Arap ülkeleriyle tam diplomatik bağlar yeniden kuruldu ve Arap liderleriyle bir dizi karşılıklı üst düzey ziyaret gerçekleştirildi (Karpas 1975c: 123-7). Buna ek olarak Türkiye Ortadoğu'da Batı çıkarlarına zıt davranma eğilimine girdi. 1967 ve 1973'teki Arap-İsrail savaşında ABD'ye İncirlik askeri üssünü açma izni vermeme kararı buna bir örnektir. Daha belirgin bir diğer örnek, 1976'da Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) tanınması ve 1979'da Ankara'da FKÖ temsil bürosunun açılmasıdır (Gözen 1995: 74-5).

Kökleri siyasi sorunlarda olsa da, Türkiye'nin Ortadoğulu komşularıyla yakınlaşmasına ekonomik sıkıntılar ve 1961'in liberal anayasası ile dış siyasetin ilk kez halk arasında tartışılır hale gelmesi de yol açmıştır. 1973-1974 petrol krizi, Arap devletlerine işgücü tedariki,⁸ Arap sermayesine kapılarını açması, sonra da Ortadoğu'da yeni pazar arayışları Türkiye'nin dış

siyasetteki yeni yöneliminin ekonomik yönlerinden bazılarıydı. Dahası, petrol krizi Avrupalı devletlerin yabancı işçi alımını dondurma kararıyla da çalışmıştı. Bu durumda Suudi Arabistan, Libya, Irak ve Körfez devletleri emek göçü için bir alternatif sunmakla kalmıyor, Türk müteahhitlerine de büyük bir pazar sağlıyordu. 1970'lerin başlarından itibaren Türk müteahhitlerinin ve Arap ülkelerinde çalışan işçilerin getirdiği döviz büyük bir kaynak oluşturdu, 1980'lerin sonlarında bu meblağ yıllık tahmini 1 milyar doların üstündeydi (Unbehaun 1996-90).

Son olarak, sol partilerin siyaset sahnesine çıkması ve halk desteği kazanmasıyla, Türkiye'nin Batı ile yakın ittifakı halkın baskısıyla karşılaştı. Kıbrıs çatışması ve Filistin sorununun uluslararası nitelik kazanmasının oluşturduğu tarihsel bağlam içinde, Türkiye'deki yerleşik siyasi düzen sosyalistler kadar radikal milliyetçiler ve İslamcı grupların da eleştirilerine maruz kaldı. Örneğin Necmettin Erbakan bile, 1970'ler boyunca belirli koalisyon hükümetlerinin başbakan yardımcısı olmuşken, "Batı kulübünden" çekilme yönündeki taleplerini dile getirebilmişti. Türk dış politikasındaki değişim hâlâ tepkiseldi, fakat kesinlikle genel Batıya yönelimin değişmesi anlamına gelmiyordu. Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesi, hızla değişen uluslararası, bölgesel ve yurtiçi ortama uyum sağlama anlamında kaçınılmazdı; fakat bu uyum Kemalist dünya görüşünün hâkim ilkelerinin terk edilmesi anlamına gelmiyordu.

Dördüncü Evre: Aktif Politika

1980 askeri darbesinden sonra Türk dış siyasetinde yavaş yavaş yeni bir aktif politika modeli benimsendi. Bu dördüncü evre büyük ölçüde, giderek daha da fazla tek tabanca gibi hareket eden başbakan (1983-1989), sonra da cumhurbaşkanı (1989-93) Turgut Özal'ın siyasi kararlarıyla başlatılmıştı. Özal ülke içi ekonomik liberalleşme ve ılımlı İslamlaşma politikalarını, özellikle de Ortadoğulu ülkelerle etkin bir ihracat stratejisiyle birleştirdi. 1980-1985 arasında, Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatı beş kat arttı. 1985'te Türkiye'nin toplam ihracatının % 64'ü o zamanlar savaşmakta olan komşuları İran ve Irak'a yönelikti (Dalacoura 1990: 210). İran'a ihracat 1979'da 12 milyon dolarken 1985'te 1 milyar doların üzerinde bir meb-

lağla zirveye ulaştı (Eralp 1996: 101). Bu resmi rakamların yanı sıra 1980-1988 İran-Irak Savaşı, Kürt isyanı ve 1991'deki Körfez Savaşı, 1990'larda Irak'taki Kürt bölgelerini Türkiye'ye bağlayan bir sınır ekonomisinin kurulmasına büyük ölçüde yardım etti. Her iki sınır bölgesi de ticari alışverişi giderek daha çok bel bağlamaya başladı; bu, yasal ya da yasadışı, bir çeşit özel "savaş ekonomisi" idi (krş. Bozaslan 1996).

Suudi Arabistan ve Körfez devletleri Türkiye'nin Ortadoğu ile ekonomik işbirliğini artırdığı diğer bir alandı. Önceden bahsedilen inşaat sanayiine ek olarak, Özal Türkiye pazarını Suudi sermayesine de açtı ve birtakım Türk-Suudi ortak girişimleri başlatıldı. 1985'te Bahreyn ve Kuveyt bankaları İstanbul'da şube açtı ve ortak bir Türk-Suudi yatırım holdingi ve Anadolu-Suudi Arabistan sanayi ve ticaret işbirliği kuruldu (Bağış 1985: 87). Arap dünyası ve İran ile ekonomik bağlar böylelikle aşama aşama gelişirken, İsrail ile resmi ilişkiler geriledi. Eylül 1980 darbesinden yalnızca üç ay sonra Ankara diplomatlarını Tel Aviv'den çekti ve Türk-İsrail ilişkileri Aralık 1991'e kadar yeniden elçilik düzeyine getirilemedi (Yavuz 1997: 24).

1980'lerde Özal'ın aktif politikasının açık bir hedefi vardı; büyük ölçüde Arap ve İslam dünyasıyla yakınlaşma üzerine kurulu bir kalıba göre yürüttü bu politikayı. Ağustos 1990'da Kuveyt'in Irak tarafından işgali, bir hayli ihtiyatlı bu siyasi aktivizm için radikal bir dönüm noktası oldu. O noktada, Türkiye'nin komşularıyla arasındaki canlı ekonomik ilişkinin geçici olduğu anlaşılmıştı. Türkiye'nin Arap ülkelerine ihracat oranı düşüyordu. Bu oran, 1994'te toplam ihracatının % 12'si gibi son derece düşük bir seviyeye inmişti (Yavuz 1997: 27). 1980'lerde İran ve Irak'a yapılan resmi ihraçtaki patlama, somut ticaret ilişkilerinin inşasından çok, Türkiye'nin tarafsız bir konum aldığı ve böylelikle her iki tarafla da ticaret yapabildiği savaştan kaynaklanıyordu. Ortadoğu hâlâ Türkiye'nin birincil petrol kaynağı ve inşaat işleri alanındaki en büyük pazarı olsa da, Türkiye'nin bölgesel ticareti 1985-1995 arasında yavaş yavaş düştü (Öniş 1995: 61).

Ortadoğu ile ticaretin önemi azalmış, ama ABD ile ilişkiler önemli ölçüde gelişmiş ve Türkiye'ye yönelik Amerikan dış yardım programı 1985'te yenilenmişti (Makovsky 1999b). Irak'ın Soğuk Savaş'ın sonu ile çakışan Kuveyt'i işgali sayesinde, Turgut Özal Türkiye'nin ABD dış politika-

sının asıl jeostratejik oyuncusu rolünü hâlâ oynayabileceğini gösterme şansını yakaladı. Özal, Türkiye'nin Batı'nın bölgedeki çıkarları açısından hâlâ süren önemini göstererek Türkiye'nin dış politikasına yeni bir yön verdi ve "Ankara'nın uzun süredir devam eden Ortadoğu tartışmalarına müdahale etmeme siyasetini bir kalemde kenara itti" (Makovsky 1999a: 92). Diplomatlar ve ordu daha tarafsız bir siyaseti savunurken, Özal Irak'a karşı ABD liderliğindeki koalisyonda önemli bir rol oynamaya can atıyordu. Özal'ın Irak petrol boru hattını kapatma kararı ve daha aktif bir askeri duruş edinme yönündeki ısrarı, Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın Aralık 1990'daki istifasının perde arkasındaki birçok olaydan yalnızca ikisiydi (Muftı 1998: 44).⁹

Özal 1993'te öldü, ama Türk dış siyasetinde Turgut Özal tarafından benimsenen aktivizm ve ataklık kaldı. Yeni Türk-İsrail eksenini, yeniden nükseden Pantürkist rüyalar, Irak'taki Türk askeri operasyonları ve Suriye'ye karşı askeri güç kullanma tehdidi (Ekim 1990) kitabın izleyen bölümlerinde ayrıntılarıyla ele alacağımız olaylardan bazıları. Fakat Ortadoğu politikalarında daha aktif rol almak, köklenmiş geleneklerden kesin bir kopuş anlamına pek gelmiyordu. Her ne kadar siyasetin böyle "tek elden kumanda edilmesi" büyük eleştiri almış olsa da (Sayarı 1992: 20), Özal'ın yeni cesareti özünde selefleri tarafından çizilen çizgiden sapmamıştı. 1990'ların yapısal değişimleri bize daha çok Demokrat Parti dönemini hatırlatan bir değişimi başlattı. Özal da Menderes gibi hem ılımlı bir İslamlaşma politikası güttü, hem de Batının dış politikalarını destekledi. Özal'ın birincil hedefi yine de Türkiye'nin siyasi bütünlüğünü garanti altına almak ve Batı'yla ortaklığını, o zamanlar bilhassa Türk-Amerikan ilişkilerini vurgulamak suretiyle güçlendirmektir.

Orgeneral Torumtay'ın anılarına göre Özal'ın kararlarının en tehlikeli yönü, siyaset yapma konusunda kendisi dışında herhangi bir gücü hiçe saymasıydı (Cizre-Sakallıoğlu 1997-158) Ordunun ve Kemalistlerin geniş kesimleri de Özal'ın etkisinden kurtulamadı. Aksine, bu kesimler Kemalizmin temel ilkelerini terk etmeden Türk dış siyasetinin bu yeni aktivizm modeline ikna edilmiş yandaşları haline geldiler (Makovsky 1999a: 106). Bu aktivizm düşüncesi ile Kemalist mirasın Türkiye'nin

Arap komşuları ve İranla dış siyasetini nasıl etkilediği bir sonraki bölümün konusu olacaktır.

İLKELER VE GERÇEKLER:

TÜRKİYE’NİN ARAP KOMŞULARI VE İRAN’A DÖNÜK DIŞ SİYASETİ

Türkiye’nin devlet güvenliği konusundaki saplantısını ve Batı’ya yönelişini saptadıktan sonra, buna ek olarak Türk dış siyasetini dört evre olarak dönemselleştirdiğimizde, oldukça paradoksal bir eğilim açığa çıkıyor. İkinci Dünya Savaşı’nın sonundan itibaren, Türkiye kendini Ortadoğu’nun bir parçası olarak görmeksizin, bölgesel politikaların içine gitgide daha fazla sürüklendi. Atatürk zamanındaki güçsüz, tehdit altındaki devlet, artık ekonomik ve askeri yeteneklerini daha aktif ve bağımsız bir biçimde kullanmaya hazır bölgesel bir güç haline gelmişti.¹⁰ Bu gelişme, Türkiye’nin bölgeden uzak kalabilme olanağını zayıflattı; bölgenin güvenlik saplantısı da Türkiye’ninki ile gitgide daha çok iç içe hale geldi. Yerel anlaşmazlıklara karışmama, Arap güvenlik konularına duyarlılık, içişlerine karışmama ve Ortadoğu ile ilgili işleri iki taraflı bir zeminde ele almayı tercih etme gibi eski yol gösterici ilkeler gücünü kaybetmişti (Karaosmanoğlu 1983: 166). Türkiye ve komşuları arasındaki başlıca çatışma alanlarına bir bakarsak, Ortadoğu’daki Türk dış siyasetinin yüz yüze olduğu bazı paradoksları görebiliriz.

Son bölümde de belirtildiği üzere, Kemalistler Kürt kalkışmasını ve dinci partilerin yükselişini dış güçlerin komplosu olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla toplumsal değişimin neden olduğu ülke içi çatışmalar da sözde dış siyasi müdahalelerle ilişkilendirilir. Bu eğilim, Türkiye ile komşuları arasındaki, işbirliği alanları olabilecekken çatışma alanlarına dönüşen ilişkide açıkça görülür. Türkiye-Suriye ilişkileri buna en çarpıcı örnektir. Toprak sorunları, Kürt isyanı ve su kaynaklarının dağılımı, zaten başından beri endişe verici olan bir ilişkiyi daha da karmaşıktırmış, Soğuk Savaş politikalarının ideolojik etkisinin ağır zorlaması altında kalmıştır. Hatay sorunu daha ziyade ideolojik bir biçime bürünürken, su meselesi Kürt sorunuyla çakışmış ve iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren tehlikeli bir çatışmaya dönüşmüştür.¹¹

Su ilk kez, Suriye'nin Asi Barajı'nı inşa etmeye karar verdiği 1956 yılında Türkiye ve Suriye arasında bir çatışmaya yol açtı. Sulama projesiyle, Suriye'den Akdeniz'e Hatay üzerinden akan Asi Irmağı'na baraj yapılacaktı. Türk yetkililer bu barajın Hatay'daki çiftçileri gerekli su kaynaklarından mahrum bırakabileceğini söyleyerek kaygılı bir yanıt verdiler. O zamanların gergin atmosferi içinde, Suriye su meselesini hem Asi hem de Fırat ırmaklarının akışını kapsamak üzere daha uzlaşmacı bir biçimde müzakere etmek isteyen Türklerin girişimlerini reddetti (Schultz 1992: 96). O günden bugüne konumlar değişti ve Suriye bugün Dicle ve Fırat havzalarındaki su payının garantisini talep ediyor.

Suriye'nin kaygıları asıl olarak, Türkiye'nin 1960'larda başlattığı muazzam Güneydoğu Anadolu Kalkınma Projesi'nden (GAP) kaynaklanıyor. GAP Türkiye'nin güneydoğu illeri için kökten bir sosyoekonomik dönüşümü hedefliyor ve Dicle ile Fırat üzerinde 22 barajın, 19 hidroelektrik santralin kurulmasını kapsıyor (Mutlu 1996: 69). Suriye ve Irak bu kapsamlı kalkınmanın şiddetli su kısıtlıklarına neden olmasından ve dolayısıyla kendi sulama ve enerji projelerini engellemesinden korkuyor. Su, Suriye-Irak ilişkileri açısından da önemli bir mesele olduğu için, Türkiye sık sık Arapların çoktarafli anlaşma taleplerini reddederken gerekçe olarak böyle bir anlaşmanın Türkiye'yi Arap ülkelerinin iç politikalarına bulaştıracağını söylemiştir (Robins 1991: 89). Suriye ve Irak Türkiye'nin "güçlü bir su silahına sahip olduğu" şüphelerini taşıırken (Hoffman 1998: 225), Türk tarafı GAP'ı Kürt sorununa ekonomik bir çözüm olarak görür (Baschorner 1992: 30). GAP bir "tarımsal-endüstriyel kalkınma" stratejisi olarak tasarlanmıştır (Mutlu 1996: 69) ve birincil hedefi bölgenin tarım üretimini artırmak, su ve enerji kaynaklarını geliştirmek, bölgesel istihdamı artırmak ve altyapıyı düzeltmektir.

GAP'ın sosyoekonomik hedefine bakılırsa, bu zamana kadarki etkilerinin bundan daha kötü olamayacağı görülür. Servet Mutlu 1996'da, sulamaya az yatırım yapılması nedeniyle, projenin bölgesel ekonomi üzerinde neredeyse hiç etkisi olmadığını belirtmiştir (Mutlu 1996: 72). Gelecekte olumlu ekonomik sonuçlar beklenebilir; ancak GAP 1990'lar boyunca siyasi olarak Kürt sorununu yatıştırmaktan çok, Türkiye'nin komşularıyla

gerilimli bir ilişki içine girmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye'nin Dicle ve Fırat'ın üst tarafındaki coğrafi konumunu siyasi baskı aracı olarak kullanabileceğine dair Arapların duyduğu şüphelere Turgut Özal "Barış Suyu Projesi"yle karşılık vermişti. Seyhan ve Ceyhan ırmaklarından Arap yarımadası, Suriye ve Ürdün'e su sağlamak için iki boru hattı inşa etmeyi öneriyordu (Manisalı 1996: 166). Fakat bu ticari ağırlıklı fikre Arap Yarımadası'ndan pek olumlu bir yanıt gelmedi. Aksine, hâkim olan güvensizlik ve şüphe ortamında Barış Suyu önerisi Arapların Türkiye'ye bağımlı olma endişelerini daha da derinleştirdi (Robins 1991: 98).

İşbirliği yapılamayınca, kaçınılmaz olarak açık bir çatışma ortaya çıktı. Şam PKK'yı su anlaşılmazlığında bir dış siyaset aracı olarak kullandı Suriye rejimi PKK lideri Öcalan'ı on yıldan fazla barındırdı ve gerillalarına Lübnan'da güvenli bir sığınak ve eğitim sahası sağladı. Türkiye bu duruma, Suriye'yi "ilan edilmemiş bir savaş" yürütmekle suçlayarak cevap verdi ve Şam'ı askeri operasyonla tehdit etti (Makovsky 1999a: 99). GAP'ın dış siyaset boyutu böylelikle iç siyasi amacıyla çelişti ve Kürt sorununu daha da şiddetlendirdi. Kürt ayrılıkçılığı hem Türk hem de Suriye'nin güvenlik çıkarları açısından birleşmeye yol açabilecekken, PKK iki devlet arasındaki ilişkiye büyük zarar verebildi. Birçok benzer durum, daha karmaşık da olsa, Türkiye-Irak ilişkilerinde de gözlemlenebilir.

Türkiye'nin resmi açıklamalarına göre, PKK'nın 1984'te Türk devletine karşı savaşa başlamasından bu yana Türk ordusu Kuzey Irak'a en az 57 kez müdahalede bulundu (Gunter 1998: 40). 1991 Körfez Savaşı'ndan ve aynı yıl nisan-mayıs aylarında yaşanan Kürt mülteci krizinden sonra, Kuzey Irak büyük Türk operasyonlarına maruz kaldı. Ağustos 1991'de 5.000'den fazla Türk askeri, sınır boyunca bir tampon bölge yaratmak için Kuzey Irak'a girdi. Tanklarla desteklenen 20.000'in üzerinde asker ve Türk Hava Kuvvetleri, Ekim 1992'de sınır bölgesinden İran ve Irak'a geçti. Mart 1995'te, 35.000 Türk askerinin 220 km'lik bir sınırda 40 km içeri girdiği bir askeri operasyonun sonrasında, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel halka yaptığı bir konuşmada Türkiye-Irak sınırının Türkiye'nin lehine yenilediğinden söz etti.¹² Bu ifade, 1995 Mayıs'ında 50.000'in üzerinde Türk askerinin Kuzey Irak'a girdiği "Murat" operas-

yonuyla da birleşince, Arap dünyasının Türkiye'nin hâlâ toprak talepleri-
nin olduğu ve 1926 Musul kararını feshetmeyi isteyebileceği yönündeki
eski şüphelerini doğruladı.

Körfez Savaşı ve hemen ardından gerçekleştirilip Kuzey Irak'ta bir
Kürt sığınağı yaratan Huzur Operasyonu Türkiye'yi paradoksal bir konu-
ma çekti. Bir yandan, Türk yetkililer ülke içinde bir Kürt meselesinin var
olduğunu inkâr ediyordu ve Irak devletinin bütünlüğünü Türk dış siyaseti-
nin önemli bir hedefi ilan ediyordu. Türkiye aslında Kuzey Irak'ta bir Kürt
"tampon devleti"nin ve Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı için benzer bir
zeminin yaratılmasının önüne geçmek istiyordu. Diğer yandan Türk silah-
lı kuvvetleri Kuzey Irak'taki Kürt mücadelesine iyice bulaşmış, tampon
devletin *de facto* sınırının korunmasına katılmıştı. Hatta Mart 1991'de Tur-
gut Özal Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi'nin (KDP) ve rakibi Tala-
bani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin (KYB) temsilcilerini Ankara'ya
davet etti. Bu, Kuzey Irak'ta Kürt gruplarla temasa geçmeme yönündeki es-
ki siyasetten bir U dönüşüydü (Aykan 1996a: 347). Türkiye PKK'ya karşı
savaşında, yıllardır Kürt bağımsızlık hareketinde büyük bir güç olan Bağ-
dat merkezli KDP ile ittifak kurdu (Marr 1996: 54-6) ve ona Ankara'da res-
mi temsil olanağı sundu.³

Ortadoğu manzarasına bakıldığında, 1991 Körfez Savaşı'nın ve
Özal'ın Ortadoğu siyasetinde yön değiştirmesinin bir fırsattan çok, Türki-
ye'nin dış siyasetinde yeni bir sorun oluşturduğu ortaya çıkar. Türkiye'nin
Kuzey Irak'a askeri müdahalesi Bağdat'ta ve Arap dünyasında Türkiye'nin
Musul'u geri alma niyetine dair yeni şüpheler uyandırmıştır. Her iki me-
sele de su sorunu ve Irak ile Türkiye arasındaki iki petrol boru hattının açıl-
ması meselesiyle karıştırılmıştır. Bu güvensizlik ve şüphe havasına ek ola-
rak, Türkiye Irak'a konan ambargodan ötürü büyük ekonomik kayıplarla
karşı karşıya kalmıştır. Türk dışişleri bakanlığındaki üst düzey yetkililere
göre, Türk ekonomisi Körfez Savaşı'nın sonundan bu yana, sekiz yıl için-
de 40 milyar dolar civarında bir kaybı kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴ Bu
olumsuz ekonomik durum, Türkiye'nin diğer bir komşusu İran İslam
Cumhuriyeti'ne karşı ABD'den devraldığı denetleme siyasetiyle daha da
şiddetlenmiştir.

Sorunları kısmen herhangi bir devlet geleneği olmamasından kaynaklanan Irak'ın aksine, hem Türkiye, hem de İran tarihten kaynaklanan güçlü bir patrimonial ve emperyal mirasa sahiptir. İkisinin de bugünkü sınırları 1639 Zohab Antlaşması'nda belirlenmiştir. İran-Osmanlı ilişkilerinin tarihi pek de dostane komşuluk ilişkileri olarak nitelenemese de, İran ve Türkiye Cumhuriyeti arasında asla toprak talepleri olmamıştır. Bağdat ve CENTO paktlarındaki işbirliğine rağmen, diğer tarafın güvenilirliğine dair karşılıklı bir şüphe her zaman var olmuştur.

1979'daki İslam devriminden bu yana Ankara'nın laikliği ile Tahran'ın devrimci İslamcılığı arasında ideolojik fark büyüdü. Bu farkla beraber, Kürt sorunu, Türkiye'nin Batı ile ittifakı ve Sovyetler'in yıkılışından sonra kurulan cumhuriyetler üzerinden yarıştırılan çıkarlar gibi meseleler de Türkiye-İran gerilimini şiddetlendirdi. Ankara, Ermenistan ve İran'ı Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'ya girişi önünde "fiziki engel" olarak görürken (Eralp 1996: 88), Azerbaycan'daki Türk milliyetçilerinin yarattığı sıkıntı nüfusunun yaklaşık % 20'si Azeri kökenli olan İran'ın ulusal bütünlüğü için bir tehdit oluşturdu. Türkiye-İran sürtüşmesindeki milliyetçi unsur özellikle 1990'ların başlarından itibaren iyice belirginleşmişti. Pantürkist hareketin ilk dalgasında, dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey Azeri milliyetçisi bir söylem kullandı ve "Kuzey ve Güney Azerbaycan"ı birleştirmek için milliyetçi siyasi iddialar dile getirildi (Eralp 1996: 106).

Pantürkist dalga sönmeye yüz tutmuştur (krş. Bal 1998b), ama Kürt sorunu hâlâ önemli bir gerilim kaynağıdır. 1992'den 1995'e kadar bir Kürt devletinin kurulmasını önlemek için Türkiye, İran ve Suriye Kuzey Irak'a yönelik politikalarını koordine etmeye çalıştılar (Gunter 1998: 35). Fakat bu üçlü görüşmelerin ortak zemini, 1993'te Kuzey Irak'ta KDP ve KYB arasında bir savaş patlak vermesiyle bozuldu. O zamandan beri Türkiye KDP'yi, İran KYB'yi, Suriye PKK'yı destekledi.¹⁵ Talabani'nin KYB'sine İran'ın verdiği desteğin yanı sıra, İran'dan PKK'ya, pek ispatlanamasa da, destek geldiği iddia edildi. Türk kaynakları İran topraklarında tahmini 35 PKK kampının varlığından bahsediyordu.¹⁶ Dahası, İran'ın Türkiye'de çalışan ve Kürt bölgelerinde İslami bir devletin kurulmasını amaçlayan dini örgütlenmeleri desteklediğinden şüpheleniliyordu.¹⁷ Türk-

lerin bu suçlamalarına, İran da Türkiye'deki İranlı göçmenlerin oluşturduğu kalabalık topluluk içinde Tahran rejiminin radikal muhaliflerinin de barındırıldığını iddia ederek karşılık verdi. Dahası, Tahran Ankara'yı Mücahiddin-i Halk isimli İranlı gerilla örgütünü desteklemekle suçluyordu (Calabrese 1998: 76).

Pantürkizm ve Kürt milliyetçiliği Türk-İran ilişkilerinde hep bir gerilim kaynağıyken, Ankara'nın laik düzeni ile İran'ın dinci rejimi bu gerilimi daha da artırıyordu. İran devriminin hemen ardından Ayetullah Humeyni Kemalizmi kınamıştı. İran temsilcileri Ankara'ya resmi ziyaretlerinde Atatürk'ün mozolesini ziyaret etmeyi sık sık reddediyorlardı. Dahası, İran rejimi Türkiye'ye laiklik karşıtı propaganda malzemesi sızdırıyordu (Dalacoura 1990: 211-18). Bunun bir sonucu da, Türk yetkilileri ve gazetecilerinin Türkiye'de İslam'ın yükselişini dış müdahaleye bağlamasıydı. Bu durumun Türkiye ve İran arasındaki ikili ilişkiyi nasıl etkilediği, "Kudüs gecesi" denilen, Ankara yakınındaki küçük bir kasaba olan Sincan'da gerçekleşen olaylarda net bir biçimde görülür. 1 Şubat 1997'de İslamcı Refah Partisi üyesi Sincan belediye başkanı, İsrail'in Doğu Kudüs'ü işgalini protesto etmek için bir miting düzenlemişti. Miting boyunca Hizbullah'ı ve Hamas'ı destekleyen dövizler gösterildi ve İran büyükelçisinin de bulunduğu bu ortamda İsrail-Türk anlaşmalarının iptal edileceği duyuruldu. Üç gün sonra Sincan'da ortalıkta tanklar dolaşmaya başladı, belediye başkanı tutuklandı ve Ankara ile Tahran büyükelçilerini karşılıklı olarak geri çekti (Yavuz 1997: 22).

Şüphesiz, Türkiye'deki İslamcı gruplara esas olarak İran'ın destek verdiği düşünülüyordu. Fakat Suudi parası yine de siyasi etkinin ötesinde çok büyük bir role sahipti. 1980'lerde Suudi sermayesinin ekonomik anlamda açılmasıyla, Türkiye Suudi Arabistan'daki yurttaş örgütlerinden gelen "ideolojik para"nın da çekim alanı oldu. Bu doğrultuda, Rabitatü'l- Alemlü'l-İslam örgütü en önde geliyordu. Suudi Arabistan merkezli Rabita, türlü İslamcı örgütlenmeleri finanse etmek için petrolden gelen dolarlara güveniyordu. Orgeneral Evren yönetimindeki askeri cunta bile, Avrupa'daki Türk dini eğitim kurumlarını finanse etmek için bu örgütün "İslami parasını" kullanıyordu. Bu dini öğretim, Ankara'daki Diyanet'in kontrolü al-

tındaki resmi yollarla atanmış maaşlı Türk görevliler tarafından yürütülüyordu (Ahmad 1988: 762).

Suudi Arabistan'ın Türkiye'yi istikrarsızlığa sürüklemekten sağlayacağı hiçbir çıkar yoktur. Ancak, içteki Türk-İslam sentezi stratejisiyle birlikte düşünüldüğünde, Suudi parası Türk toplumunun İslamlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Ek olarak, Türk-Suudi ilişkilerinde, Türkler ve Araplar arasında tarihsel kökenleri olan güvensizlik ve şüphe de mevcuttur ve bu şüphenin bölgedeki güvenlik üzerindeki olumsuz etkileri henüz eksilmemiştir. Arapların Türkiye'nin Ortadoğu üzerindeki emellerine yönelik olarak hep hissettiği güvensizliğin iyi bir örneği, Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasında asker gönderme teklifine Suudi Arabistan'ın verdiği resmi yanıtıdır. Suudiler ABD, İngiltere, Fransa, Pakistan, Mısır ve Suriye gibi ülkelerden gelen askeri yardımı kabul ederken, Türkiye'nin orada askeri anlamda var olmasını istememiştir (Birand 1996: 172).

SONUÇLAR: TÜRKİYE'NİN GÜVENLİK ALTINA ALMA POLİTİKALARI

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Türkiye'nin önceki dış siyaset doğrultusundan açıkça sapmasına yol açan varsayımlar pek de kabul edilebilir değildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış siyaseti başından beri Batı'ya yönelmiştir ve Turgut Özal Batı'yla bütünleşmeye yönelik bu genel görünümü, Türk-Amerikan ilişkilerini vurgulayarak da olsa, güçlendirmiştir. Açıklanması gereken bir diğer nokta, Türk dış siyasetinde aktif modelin benimsenişinin bir evveliyata dayandığıdır. Eğer bu aktivizm bir değişime işaret ediyorsa, bu içerikteki bir değişimden çok, yoğunluk düzeyindeki bir değişimdir. Bağdat Paketi'nin imzalanışı, Menderes'in Suriye ve Irak'a karşı askeri gözdağı verışı ve Kıbrıs'taki silahlı müdahale, belirli koşullarda Türkiye'nin her zaman bölgede daha aktif, hatta belirli durumlarda daha bağımsız bir rol oynamaya gönüllü olduğu tezini destekleyen olaylardır. Dolayısıyla Türk dış siyasetinin genel yönelimlerinin 1990'lar boyunca değişmediği sağlam bir iddia gibi görünmektedir. Yine de eski ilkelerinden bazıları şiddetli baskıya maruz kalmıştır.

Bunu en açık şekilde Türkiye'nin Kuzey Irak'a askeri ve siyasi ilgisi göstermektedir. Türk devleti PKK'yı avlamak için, sadece müdahale et-

memelikesini değil, Arap güvenlik çıkarlarına karşı var olduğunu iddia ettiği hassasiyeti de bir kenara atmıştır. Irak'a sık sık yapılan askeri saldırılar ve Türkiye'nin Barzani'nin KDP'si ile ittifakı, onu Irak'taki önemli yerel anlaşmazlıklara katılmasına yol açmış ve Arap dünyasında Türkiye'nin Ortadoğu siyasetine duyulan güvensizliği derinleştirmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin Irak meselelerine karışmasıyla, su meselesi öyle bir noktaya gelmiştir ki Bağdat ve şam'daki rejimler karşılıklı derin düşmanlıklarını bir kenara bırakıp Türkiye'ye karşı tek bir cephe oluşturmak için müzakerelere yeniden başlama kararı almışlardır. Türkiye ise Irak-Suriye yakınlaşmasını tetikleyerek, su meselesini iki taraflı ele alma tercihinin altını oymuştur.

Türk dış siyasetinin faaliyet ve ilkeleri arasındaki bu paradoksal durum şüphesiz, Ortadoğu güvenlik sorununda Türkiye'nin büyük i sorunları olan siyasi İşlam ve Kürt milliyetçiliğinin ülke sınırlarını açması ve devletler arası bir tartışma konusu haline gelmesiyle bağlantılıdır. İlk bakışta, bu durum Kemalist elitin komplo teorilerini teyit eder görünüyor; gerçekten de hem PKK hem de Türk kökenli İşlamcı rgtler Türkiye'nin komşularından siyasi ve maddi destek almıştır. Fakat Sevr sendromunun prizmasından yapılan açıklama, nedeni sonuçla karıştırır. Türkiye'nin hem i çekişmeleri, hem de dış siyasetinin gelişimi hakkındaki tarihin rehberlik ettiği analizler, Osmanlı-Kemalist kuşaltılmışlık kuşkusu mirasının, kendini doğrulatan bir kehanete dönüştüğünü açıkça ortaya koyar. Yalnızca su meselesini kaçınılmaz bir çatışma kaynağı, bir efsane olarak gösteren "su paranoyası" değil (karş. Hoffman 1998), diğer çatışma konuları da aynı şekilde birer potansiyel işbirliği alanları olarak görülebilir. Türkiye ile Irak ve Suriye gibi iki laik Arap devleti özellikle İşlamcı ve Kürt milliyetçisi hareketlerin yarattığı tehditlere karşı düşman değil, daha ziyade doğal birer müttefiktir. Türkiye'nin Ortadoğu politikalarının bu paradokslarını anlamak için yine Türkiye'deki düzenin siyasi dünya görüşüne ışık tutmak gerekir. Tehdit olarak algılananın gerçek bir tehdide ve işbirliği alanlarının nasıl çatışma alanlarına dönüştüğünü, Kemalistlerin ülkeyi güvenceye alma siyaseti açıklar.

nceki bölümlerde Kemalist güvenlik düşüncesinin nasıl aynı anda hem dar hem de geniş olduğunu tartışıldı. Ulusal güvenlik kavramını devletin bütünlüğünü savunulması olarak görmesiyle dar, çeşitli alanlar-

daki iç ve dış çatışmaları derhal bir ulusal güvenlik meselesi olarak görmesi dolayısıyla da geniştir. İkinci hususla ilgili olarak, Kemalistlerin iktidarlarına ya da dünya görüşlerine meydan okuyan hemen her meseleyi güvenlik sorununa bağlama eğilimi vardır. Kuramsal olarak, her şeyi güvenlik meselesi olarak görmek, siyasallaşmanın aşırı bir versiyonudur ve bir meseleyi varoluşsal bir tehdit olarak gösterir. Bir meseleyi güvenlik meselesi olarak görmek, acil durum önlemleri almak ve olağanüstü yollara başvurmak demektir (Buzan ve diğ. 1998: 23-6). Türkiye örneğinde, siyaseti ele geçirmiş olan bu güvenlik meselesi sürecinin kurumlaşmış hali Milli Güvenlik Kurulu, bilişsel ifadesi de Sevr retoriğidir. Kemalist güvenlik fikrinin güçlü askeri niteliğini düşündüğümüzde, bu acil durum önlemlerini uygulama “misyonuna” ve araçlarına (gücüne) sahip kurumun ordu olması hiç de sürpriz değildir.

Dolayısıyla, içteki ve bölgedeki çatışmalar arasında gözlenen bağlantı, çatışma yaratan meselelerin doğal sonucu değil, Kemalist sistemin onları algılayış biçiminin sonucudur. Türkiye ve komşuları arasındaki sorunlar çözümlenemez sorunlar değildir; fakat tarihsel olarak karşılıklı güvensizlik mirasının etkisiyle her iki tarafın da güvenlik meselesi olarak gördüğü sorunlardır.¹⁸ Tanınmış bir gazetecinin de belirttiği gibi, Türkiye’nin yetmiş yıllık tarihi, Osmanlı İmparatorluğu sonuna yaklaşırken Arapların kendisini nasıl sırtından vurduğuna dair hatıraları silecek kadar uzun değildir (Birand 1996 171). Bilakis, Türklerin ve Arapların birbirlerine kuşku duymalarına değgin anlatıların tarihsel doğruluğu son derece sorgulanabilir görünse de,¹⁹ bu bakış açısı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin siyasi deneyimleriyle daha da güçlenmiştir. Türkler bu komplo ve ihanet söylemine gerçekten inanıyorlar mı, yoksa kullanıyorlar mı, bunu ayırmak güçtür. Büyük ihtimalle her ikisidir. Bir yandan, tarihe dayanan tehdit algılayışını, imtiyazlı Kemalist elitin tehlikedeki konumunu korumak adına kullanılmasıdır; diğer yandan, değişen toplumsal ve siyasi ortamda süreç içinde son derece çağ dışı hale gelen, görece dengeli bir toplumsal *habitus*’un ifade ediliş biçimidir.

Daha geniş bir Ortadoğu koşullarında Türk dış siyaseti, tamamen değişmese de bir revizyondan geçmiştir. Ortadoğu’da Türkiye’ye uygun bir

rol, ülkenin Batı'ya dönüklüğüyle çelişmiyor. “Ekonomik performans, laikleşme ve demokrasi açısından bir örnek oluşturmak” gibi dış siyaset hedefleri (Öniş 1995: 48) Türkiye'nin hem Batı'yla bütünleşmesinin, hem de Ortadoğulu komşularıyla yakınlaşma politikasının bir devamıdır. Fakat bu dış siyasetin ilk önce ülke içinde başlatılması gerekir. Türk devlet eliti Atatürk'ün “yurtta sulh, cihanda sulh” sözlerini ciddiye almalıdır. “Hem Avrupa'nın hem de Ortadoğu sınırlarında kalmış bir yabancıya” benzeyen, Türkiye değildir, (Robins 1991: 16), Türkiye'nin Kemalist düzenidir. Kemalist elit, silahlı kuvvetlerin önderliğinde kendini hem Türkiye'nin komşularından hem de kendi toplumundan izole etmiştir. Kültürel, ekonomik, siyasi ve kişisel bağlar Türk toplumunu gitgide Avrupa ve Ortadoğu'daki benzerlerine daha fazla bağlayıp entegre ederken, güvenlik politikaları Türkiye'nin devlet elitinin kendini bunun dışında bırakmasına yol açmıştır.

TEDİRGİN BİRLİKTELİK

TÜRKİYE VE İSRAİL

SİYASİ AKTİVİZM VE OSMANLI-YAHUDİ MİRASI

Nisan 1997 sonlarında, Türkiye Savunma Bakanı Turhan Tayan, Türklerin tarihleri boyunca İsrail ve Yahudi milletiyle hiçbir sorun yaşamadığını açıkladı. Dürüst olmak gerekirse, aynı şeyi Araplar için söylemezdi ve söyleyemezdi (Pipes 1997/98: 35). İsrail'e resmi bir ziyarette bulunan Tayan, bu sözleriyle Türkiye'nin İsrail ile –resmi olarak Şubat 1996'da imzalanan askeri işbirliği anlaşmasıyla başlamış olan– cüretli bir yakınlaşma başlatma kararlılığını göstermişti. Bu tarihten sonra Türkiye ve İsrail arasındaki askeri, ekonomik, sivil ve istihbarata ilişkin bağların hızla artması, Türkiye'nin Ortadoğu konusunda şimdiye kadar benimsediği mesafeli yaklaşımdan kararlı bir şekilde uzaklaştığını gösteriyor. Ayrıca, Türkiye-İsrail birlikteliği, Türkiye'nin Ortadoğulu komşuları arasında büyük huzursuzluk yaratmış ve ülkeyi Arap-İsrail savaşının belirsizliklerine itmiştir. Bu nedenle, her iki tarafın temsilcilerinin, 1990'larda Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan yoğunlaşmayı ve ortaya çıkan stratejik eksenin tarihsel süreklilik olarak sunma konusundaki uğraşları hiç de şaşırtıcı değildir.

Eski İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Türk-Yahudi ilişkilerinin bu olumlu mirasının vurgulanmasına paralel olarak, 1994 yılında Türkiye'ye geldikten sonra yaptığı açıklamada "Yahudiler, yaklaşık 500 yıl önce pek çok Avrupa ülkesinden kovulurken, Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edildiklerini asla unutmamacaktır" demişti.¹ Bundan iki yıl önce, Sultan Bayezid'in (1481-1512) İber Yarımadası'ndan kovulan Yahudileri tebaalığa kabul etmesinin 500. yılı münasebetiyle, Türkiye'deki çeşitli gruplar, İsrail ve ABD Osmanlı geçmişini şaşıaalı bir şekilde kutlamıştı. Hem Türkiye, hem de İsrail, bu kutlamaları coşkuyla onayladı ve hem Türkiye hem de İsrail, bu kutlamaları coşkuyla onayladı ve Osmanlı-Yahudi ilişki-

leri, Türkiye'deki yerleşik Kemalist düzenin İsrail devleti ile yeni ortaklığı-nı haklı çıkarmak için kullandığı belirgin bir Osmanlı mirası olarak yeni-den ortaya çıktı.²

Yine de, dostane bir ilişki iki devlet arasında aniden cesur bir yakınlaşmanın ortaya çıkışını tek başına açıklamaz. Olumlu tarihsel geçmiş, Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimini gerçekten de kolaylaştırmış olabilir; ancak bunun Ankara ve Tel Aviv arasında yakın bir işbirliğine yol açması da gerekmezdi. Daha önceki bölümde analiz edildiği gibi, Türkiye'nin bölgesel dış siyasetini oluşturmadaki ana faktör, şüphesiz Batı ile olan siyasi, kültürel, askeri ve ekonomik birlikteliği olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu'daki nihai hedefi, kendi güvenliğine ve bağımsızlığına yönelik herhangi bir tehlikeyi en aza indirmek ve Batı odaklı gündemine katkıda bulunmaktır. Bunun bir sonucu olarak, Türkiye şimdiye dek güney ya da doğu komşularından hiç biriyle sağlam ve güvenilir bir ilişki kuramamıştır. Aksine Ankara'nın Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkileri, Suriye ve kısmen Irak söz konusu olduğunda bariz bir düşmanlık, İran ve Suudi Arabistan söz konusu olduğunda daimi bir güvensizlik, Mısır ve Ürdün söz konusu olduğunda ise bariz bir eksiklikten söz edilebilir.

Bu çerçevede, Türkiye-İsrail ilişkilerini farklı kılan özde doğru politika keskin bir zıtlık oluşturur. Bu durum, kısmen Türkiye ve İsrail'in Arap kültürü ve demokratik olmayan siyasi rejimlerin hüküm sürdüğü bir bölgede "ortak bir ötekilik duygusu"yla birlikte paylaştığı benzer koşullardan kaynaklanmaktadır (Makovsky 1996: 169). Batı'ya ve Batı değerlerine olan ortak bağlarının _Ortadoğu'daki diğer ülkelerde bu değerler yoktur_ bir sonucu olarak Türkiye ve İsrail kendilerini bölgede "huzursuz hissettiler" (Robins 1991: 82). Yine de Batı yanlısı dış siyaset yönelimi, demokratik yönetimi benimseme ve benzer ekonomik çıkarlar gibi ortak noktalara rağmen, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş sırasında, yoğun işbirliği ile yok denecek kadar az ilişki arasında gidip gelmiştir. Ne Osmanlı mirası, ne de kültürel ve siyasi benzerlikler iki devlet arasında kalıcı işbirliği modelleri oluşturacak kadar güçlü olabilmıştır. İsrail'i kuran siyasetçilerden biri ve ülkenin ilk başbakanı olan David Ben Gurion, 1958'de Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerindeki bu değişkenlikten yakınmıştır: "Türk-

ler açıkça ilan edilen bir evlilikteki eş gibi değil de, her zaman bir metres gibi davrandılar” (Nachmani 1987: 75).

Türkiye-İsrail ilişkilerindeki bu değişkenlik belirlendikten sonra, bu bölümde Türkiye’nin 1990’larda İsrail ile “açıkça ilan edilen bir evlilik” gerçekleştirme girişiminin ardındaki motivasyon araştırılacaktır. Daha detaylı olarak, Kemalist elitin tam bu noktada Türkiye’nin geleneksel olarak dikkatle yürüttüğü Ortadoğu işlerine karışmama politikasından neden ayrıldığı sorusunu yönelteceğiz. Bu soruyu cevaplarken, önce Türkiye-Yahudi ilişkilerinin tarihini kısaca gözden geçireceğiz. Ardından Soğuk Savaş döneminde Türkiye-İsrail ilişkilerindeki dalgalanmaları analiz edeceğiz. Bu dalgalanmaların, Türkiye dış siyasetinin İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra geçtiği farklı aşamaları yansıttığını öne sürüyoruz. Askeri ve güvenlik alanlarındaki Türkiye-İsrail anlaşmalarının ve sivil işbirliğinin tasvir edilmesinin ardından, Türkiye’nin İsrail ile yakın bir birliktelik arayışı girişiminin ardındaki etkenleri ve amaçları inceleyeceğiz. Bir yandan, bu inceleme bizi Türkiye’nin kararının Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle ve daha geniş bir Ortadoğu’nun ortaya çıkmasıyla bağlantılı olan stratejik, siyasal ve ekonomik değişikliklere ilişkin daha geniş bir yapısal bağlam içinde anlaşılması gerektiği sonucuna ulaştıracak. Öte yandan Ankara’nın girişiminin ardındaki çıkarların yine de onun geleneksel dış siyasetiyle, yani Ortadoğu ilişkilerini, ülkenin Batı yöneliminin bir uzantısı olarak algılama yolundaki dış siyasetiyle paralel olduğunu göstereceğiz.

TARİHSEL MİRASLAR: OSMANLI DENEYİMİ VE İLK KEMALİST DENEYİMLER

Avrupa’daki dini ve siyasi Yahudilik karşıtlığının tam aksine, Yahudi cemaati Osmanlı devletinde “kitaplı cemaat” olarak yasal koruma altında ve oldukça büyük bir özgürlük içinde yaşamıştı. Ermeniler ve Ortodoks Hristiyanlarla birlikte üçüncü millet olarak tanınmışlardı ve Osmanlı makamları kendi kültürlerini korumalarına ve geliştirmelerine izin vermişti. Bununla birlikte, Sultan Bayezid’in Yahudi mültecilere güvenli bir sığınak tahsis etmesi kararının ardında pragmatik nedenler yatmaktaydı. Avrupalı Yahudilerin ticaret, bankacılık ve zanaat alanındaki deneyimlerinin ve yeteneklerinin yanı sıra, dil ve bilim bilgisi de, büyüyen imparatorluğun ge-

reksinimlerini karşılamaktaydı ve gerçekten de, İberya Yahudileri Osmanlı'nın yurtiçi ve yurtdışı ticaretinde önemli rolleri oldu (Levy 1994: 37). Kimi Yahudiler, imparatorluğun siyasi ve iktisadi yönetiminde yüksek konumlara geldiler; bunların en ünlüsü II. Selim'in (1566-1574) güvendiği kişilerden Joseph Nasi'dir (1524-79). Nasi, Osmanlı-Yahudi ortak yaşamını gösteren en iyi örnektir. Bir "kâfir" olmasına rağmen, başarının ve siyasal gücün en yüksek noktalarına ulaşmış, böylece hem Osmanlı devletinin hem de kendi halkının çıkarlarına hizmet edebilmiştir (Levy 1994: 33).

Türkiye-Yahudi çıkar ortaklığı, Osmanlı siyasetinin giderek çoğulculuk temelinde yeniden tanımlandığı Osmanlı'nın modernizasyon döneminde bir kez daha ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda, milliyetçi ayaklanmaların yarattığı tehlikelerle karşı karşıya kalan Babiâli, 1835 yılında, Osmanlı Yahudilerini Osmanlı kurumsal sisteminin oluşturan resmi cemaatlerden biri olarak tanıdı. Osmanlı devleti, özellikle Jön Türk devriminin (1908) ardından imparatorluğun son döneminde, sivil bürokraside ve hükümet hizmetlerinde Yahudileri tercih etti. Hristiyanların aksine Yahudiler hiçbir zaman bakan olamamıştır, ancak kilit bakanlıklarda müsteşar ve teknokrat olarak, bakanlardan daha önemli roller üstlenmişlerdir (Ahmad 1992: 428). Osmanlı hükümetinin Siyonizme son derece muhalif olmasına karşın, bu duruş belirgin bir Yahudi karşıtı hareket yaratmamıştır. Aslında, ülkedeki Yahudi toplumunun büyük bir bölümü, Siyonistlere karşı alınan tedbirlerden etkilenmemekteydi (Ortaylı 1994: 527-37). Bu nedenle Levy'nin "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi deneyiminin sicili son derece iyiydi ve uzun ömürlüydü" (Levy 1994: 124) değerlendirmesine katılmak mümkündür.

Kurtuluş Savaşı sırasında Kemalistlerin Yahudi cemaati (ve diğer azınlıklar) karşısındaki tutumu oldukça belirsizdi; kısa bir süre sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ırkçı ya da Yahudi karşıtı belirtilerin tam karşısında olduğu ve Yahudi vatandaşlarına diğer vatandaşlarıyla eşit davrandığı ortaya çıktı. Mustafa Kemal'in 1934 yazında Yahudileri Trakya'nın bazı bölgelerinden atmaya çalışan Yahudi karşıtı bir gruba verdiği sert ve kararlı tepki, Türkiyeli Yahudi toplumu tarafından övgüyle anlatılır (Shaw 1993: 14-20). Bunların dışında Türkiye 1930'larda Nazi Almanyası'ndan kaçan yüz-

lerce Yahudiye ve Yahudiler dışındaki siyasi zulüm kurbanını memnuniyetle karşılamıştır. Bu Alman göçmenlerinin arasında, çalışmalarını Türk üniversiteleri ve araştırma merkezlerinde devam ettirerek Türkiye'nin akademik ve entelektüel yaşamına büyük önemli katkıda bulunan, alanlarının önde gelen fizikçileri, sanatçıları ve profesörleri bulunmaktaydı.³ Filistin'deki Yahudi toplumunun Mustafa Kemal Atatürk'e olumlu yaklaşımı, Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihindeki ölümünün ertesi günü İbrani basınında yayımlanan makalelerden anlaşılabilir. Örneğin, *Davar* (Dünya) gazetesi "Türkiye, ona gençlik aşıl原因an kurucusunu kaybetti; insanlık da modern çağın önde gelen aydın reformcularından birini kaybetti" diye yazmıştı. Aynı şekilde *Ha'aretz* (Vatan) gazetesi, Atatürk'ün pek çok kişi tarafından, hak ettiği gibi, zamanının en büyük reformcusu olarak görüldüğünü, Türk ve dünya tarihinin sayfalarında adının sonsuza dek yaşayacağını belirtmişti.⁴

Tarafsız Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudi vatandaşlarını savunmuş, Nazi Almanyası'nın ölüm kamplarında imha etmek amacıyla onları sınır dışı etme taleplerini reddetmişti (Shaw 1993: 35). Tersine, İstanbul stratejik konumu ve hükümetin Avrupalı Yahudilerin kurtarılmasında işbirliği yapması nedeniyle gerçek anlamda bir "Filistin köprüsü", Avrupa'daki topraklarından kovulan Yahudi göçmenler için Filistin'e uzanan bir geçiş merkezi haline gelmişti (Shaw 1993: 256-64). 1941 yılında, 400 Yahudi mülteci Filistin'e gitmek için Türkiye'den geçmiş, bu sayı izleyen yıllarda çok daha artmış ve savaşın sonunda tahminen yüz bine ulaşmıştı.⁵

Daha sonra, İstanbul'daki Yahudi Acentası bürosunun yerel Yahudi toplumu veya İran, Suriye, Irak ve Bulgaristan'dan gideceklerin Filistin'e göçünü organize etmesine izin verildi. 1958 yılında, Irak Yahudileri Bağdat'ta devrimi gerçekleştiren rejim tarafından baskı görürken, Türkiye İsrail'e göçü kolaylaştırmıştı (Nachmani 1987: 10). Bugün İsrail'de, çoğunluğu Bat Yam⁶ sahil kentinde oturan, tahmini 120 bin kişilik bir Türkiyeli Yahudi toplumu yaşamaktadır. Robins'e göre, bu toplum Türkiye yanlısı bir lobi olarak çok aktiftir, çünkü Türk kimliği duygusu onlar için hâlâ çok önemlidir (Robins 1991: 85). Bugün Türkiye'deki Yahudilerin sayısı, çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere, yaklaşık 24 bindir. Zenginliği ve ticaret hayatındaki önemli konumu sayesinde bu Yahudi toplumu Türk toplumu

içinde hâlâ çok etkilidir. Türk-Yahudi ilişkilerinin bu kısa tarihini özetlerken, şunu unutmamak gerekir: “Türklerle Yahudiler arasında tarih boyunca dostane ilişkiler oldu; iki cemaat ve iki devlet olarak hiç karşı karşıya gelmediler” (Karpas 1975c: 113). Bununla birlikte iki toplumun tarihinde dostane ilişkilerin hâkim olması, otomatik olarak Türkiye Cumhuriyeti ve İsrail arasında dosdoğru işbirliğine geçildi demek değildir.

TEREDDÜT VE BELİRSİZLİK:

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

1949 Mart’ında Ankara ABD baskısıyla İsrail Yahudi Devleti’ni fiilen tanıdı. 12 ay sonra da diplomatik ilişkiler başlatıldı.⁷ Türk hükümeti İsrail’i tanıma kararını hukuki bir perspektiften açıklamış, Birleşmiş Milletler’e kabul edilmiş bir ülkeyi tanımanın uluslararası hukukun bir gerekliliği olduğunu iddia etmişti.Yine de bu karar kısmen Türk elitinin İsrail’i modern bir Batı devleti örneği olarak görmesiyle ilişkilendirilebilir. Bunun yanı sıra, tahminen İsrail’in 1948 savaşı sırasında sergilediği askeri güce duyulan hayranlık da Ankara’yı etkilemişti (Yavuz 1991: 45). Türk siyasetçileri bu kararı, genel tarihi bağlam içinde, Doğu-Batı çatışmasında Arap ülkelerinin benimsediği görünüşte tarafsız konumun aksine, Batı ile tam bütünleşme yolunda ileri bir adım olarak gördüler.

İsrail, daha geniş bir şekilde tasarlanan “periferi stratejisi”nin bir parçası olarak, Türkiye ile bağlarını daha da güçlendirmeyi ve “Arap çiti”nin ötesinde dostane ilişkiler kurmayı istediğini göstermekte hiç tereddüt etmedi (Nachmani 1987: 48). Ancak 1950’lerin ilk yıllarında Ankara İsrail’in bu yaklaşma çabalarını tereddütle karşıladı. Türkiye’nin İsrail konusunda kararsız kalması, Ortadoğu’daki genel stratejik gelişmeleri yansıtıyordu. Bu genel perspektiften bakılınca, Tel Aviv’in ilk yaklaşma çabalarının Türkiye’nin bölgedeki Batı savunma planları içinde yükselen rolüyle çatıştığı görülüyordu. Britanya ve ABD Türkiye’ye Arap ülkelerini Sovyetler Birliği’ne karşı (Karpas 1975c: 116) oluşturulan bölgesel savunma paklarına sadık kalmaya ikna etme görevini vermişti, oysa bu görev, kaçınılmaz şekilde Türkiye ile İsrail arasında daha dostane ilişkiler kurulmasına engel olmaktaydı. Hatta Türkiye’nin üstlendiği Batı’nın bölgedeki aracısı

rolü dolayısıyla İsrail ile ilişkiler daha da zayıfladı. Batı yönelimli bir savunma sistemi kurmayı kolaylaştırabilmek için, Ankara Bağdat Paketi'na bir bölüm bile ekledi; bu bölüm kriz zamanlarında askeri yardıma ilişkin maddelerin Filistin sorunu için geçerli ve özellikle bu soruna bağlantılı olduğunu vurguluyordu. Ayrıca, diğer Arap ülkelerinin Batı yanlısı savunma anlaşmalarına dahil olmasına çalışırken, Türkiye İsrail ile fazla bağı olmadığına ve İsrail'in sınır bütünlüğünü ve egemenliğini destekleyen bir deklarasyon vermeyi reddettiğine tekrar tekrar işaret etmişti (Nachmani 1987: 67).

Ancak, Bağdat Paketi'nin sona ermesiyle, Türkiye'nin İsrail ile olan bağlarını geliştirme konusundaki tereddütleri bir anda ortadan kalktı. 1950'lerin sonlarında yeni bölgesel, uluslararası ve iç koşullar iki ülkeyi daha yakın bir işbirliğine itti. Sovyet destekli komünist tehdidi, Nasır tehlikesi, Suriye krizi (1957), Irak'ta Batı yanlısı Haşimi rejiminin çöküşü (1958) ve bölgenin ABD'nin etkisine girmesi, Türkiye'nin gizli bir "çeper ittifakı" içinde İsrail ile birleşmesinin ardında yatan önemli siyasi nedenlerden bazılarıdır (Karaosmanoğlu 1988: 158-9). 1958 yazında, İsrail ile Türkiye ticaret ve bilim alanındaki alışverişin yanı sıra, diplomasi, askerlik ve istihbarat alanlarında işbirliği anlaşmaları imzaladılar.

Türkiye'nin perspektifinden bakıldığında, bölgesel bir savunma sisteminin kurulamaması, Ankara'nın Arap dünyasına duyageldiği güvensizliği haklı çıkardı ve İsrail ile üst düzeyde siyasi işbirliği anlamı taşıyan yeni Türkiye-İsrail anlaşmasına gerekçe kazandırdı. Ayrıca, ABD-İsrail bağlarının giderek güçlenmesi, İsrail'i Türkiye-ABD ilişkilerinin daha fazla gelişmesinde bir araç haline getirmişti. Nachmani'nin iddia ettiği gibi, "1958 anlaşmasında, Türkler 'tamamlayıcı uluslar' kavramını benimsemiş görünüyordu" (Nachmani 1987: 75). İki ülke arasındaki işbirliği, birkaç alanda gerçekleşmişti: İran'dan Türkiye'ye gelen bir petrol boru hattının inşaatı için gereken teknik bilgi, Türk sanayiinin ve tarımının geliştirilmesi için uzmanlık ve Türk Silahlı Kuvvetleri için gereken askeri donanım İsrail tarafından sağlanmıştı. Bunun karşılığında İsrail Türkiye'nin muazzam ordusunun desteğinden yararlanacaktı (Nachmani 1987: 75); ayrıca Türkiye İsrail için Arap ülkelerinin gözlenmesi konusunda uç karakol olarak Kıbrıs'ın yerini almıştı. Cenevre'de yapılan gizli toplantılarda iki ülke çok has-

sas alanlarda bilimsel işbirliği üzerinde çalıştı ve iki ülkenin diplomatları arasında sık sık fikir alışverişi yapıldı.

Ankara'nın İsrail'in tarafını tutma nedenleri, başlıca olarak değişen bölgesel koşullar ve Moskova'nın Türkiye'ye karşı başlattığı sınır harbi, biraz da 1950'lerin ikinci yarısında ülkeyi vuran ekonomik krizdi. Değişen bölgesel ve uluslararası koşullar altında Türkiye'nin yaptığı bu hamlenin ana sebebi, ABD nezdinde duruşunu güçlendirmektir. Türkiye, İsrail'in Washington'da Türkiye'nin çıkarlarını savunacağına inanıyordu (Nachmani 1987: 75). Aslında ABD'yle ilişkilerin kuvvetlendirilmesi, Sovyetler Birliği'ne komşu olan ve Ortadoğu'da giderek yalnızlaşan bir ülke için zorunluluktur.

Bunların dışında, daha önceki bölümlerde tartışıldığı üzere, ülkede hava Başbakan Adnan Menderes'in Demokrat Parti rejiminin aleyhine dönmeye başlamıştı. ABD Menderes'i kötü yönetimi ve ekonomik yardımları sorumsuzca harcamasının yanı sıra, otoriter yöntemlere başvurduğu için eleştiriyordu. Bu nedenle Washington 1950'lerin ikinci yarısında Türk yetkililerin sürekli ekonomik yardım taleplerine olumsuz yanıt verdi. Bu durumda Ankara, İsrail ile yakınlaşan ilişkiler sayesinde kalpleri giderek yumuşayacak olan Amerikan Yahudileri tarafından desteklendiği takdirde, ABD'den ekonomik destek alma ihtimalinin epeyce yükseleceğini düşünüyordu (Nachmani 1987: 52).

Yine de 1958 anlaşmalarının birçoğu asla gerçekleşmedi. Türkiye-İsrail anlaşmalarına yol açan ülke içi, bölgesel ve uluslararası gelişmelerin etkisi kısa sürede ortadan kalktı ve Türkiye'nin dış siyasetinde üçüncü evre ortaya çıktı: Batı konusunda hayal kırıklığı ve Araplarla yakınlaşma. Sonuç olarak Türkiye-İsrail ilişkileri bu evrede görülmemiş derecede gerilmeye ve kötüleşmeye başladı. 1980'lerin başlarında İsrail ile ticari ilişkiler yok denecek kadar azdı ve diplomatik ilişkiler tarihinin en düşük seviyesindeydi.

Ülkenin giderek kötüleşen ekonomik koşulları ve Kıbrıs askeri harekâtından (1974) sonra ortaya çıkan diplomatik destek ihtiyacı Türkiye'yi Arap ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye itti. 1970'lerde Türkiye BM Genel Kurulu'nda Arap ülkelerinin tekliflerine genel destek vermeye başlamıştı. 1975'te Siyonizmi bir tür ırkçılık olarak nitelendiren teklif bunlara dahildi. 1980'de Türkiye, İsrail Knesset'inin "Kudüs İsrail'in

tek ve daimi başkentidir” kararını yasalaştırmasına sert tepki verdi. Türkiye’de kamuoyu İsrail ile ilişkilerin kesilmesini dayatıyordu; Süleyman Demirel’in koalisyon hükümeti bu yoğun baskının altında, “İsrail’in Kudüs’ü işgali”ni kınadı ve 1980 Ağustos’unda Türkiye’nin Kudüs konsoloslüğünü kapattığını açıkladı. Türk hükümeti, bu hareketiyle ülke içi eleştirileri hafifletmek ve Arap dünyasıyla dostluk ilişkilerini sürdürebilmek için gereken asgari tedbirleri almıştı.

Son olarak, 1980 Eylül’ünde sivil hükümetin yerini alan askeri rejim aynı yılın aralık ayında İsrail ile olan ilişkileri resmi olarak müsteşar düzeyine indirdi. Dışişleri bakanlığı sözcüsüne göre bu karar “İsrail’in Ortadoğu sorununda uzlaşmaz bir tutumundan vazgeçmemesi ve Kudüs’ün yasal statüsünü oldubittiye getirmek istemesi” yüzünden alınmıştı.⁸ Bu resmi açıklamaya rağmen, İsrail’le olan ilişkilerin sınırlandırılması kararı, bir yandan askeri yöneticilerin içeride ve dışarıda İslam âleminin güvenini kazanma girişimine,⁹ diğer yandan da mali gereksinimlere dayanıyordu. 1980 yılında Türkiye’nin toplam ihracatı yaklaşık 2.2 milyar ABD doları idi, oysa tek başına petrol ithalatı 2.6 milyar dolara ulaşmıştı (Yavuz 1991: 43). Türk yetkililer, yaşanan şiddetli ekonomik kriz nedeniyle ve yaklaşan kış için gereken petrolü alabilmek amacıyla petrol üreten Arap ülkelerinden destek istemek zorunda kalmıştı. George Gruen’e göre, Türkiye’nin İsrail ile ilişkilerini müsteşar düzeyine indirdiğini duyurduğu gün olan 2 Aralık tarihinde, Türkiye’ye 250 milyon dolarlık bir Suudi çeki gelmişti (Gruen 1993: 38).

Ancak, bu Arap yanlısı eğilimlerin geçici olduğu, geçiş koşullarına ve Türkiye’nin Batı nedeniyle yaşadığı büyük hayal kırıklığına sıkı sıkıya bağlı olduğu ortaya çıktı. Türkiye’nin Araplarla yakınlaşma evresinde İsrail ile ilişkilerini kasten kısıttığı iddia edilebilir (karş. Evriviades 1998). İbre-nin yeniden İsrail’e dönmesinin ilk işareti, Türkiye’nin BM’de, İsrail’in Suriye’deki Golan Tepeleri’ni ilhakının kınanması yönünde verilen önerge-nin oylamasına katılmamasıydı (önerge ES 9/1, 1982). Tesadüfi olmayan bu değişiklik, Ortadoğu pazarlarının Türkiye’nin ticaret profili içindeki yerini kaybetmesine ve 1980’lerin ortalarında petrol fiyatlarının düşmesine denk düşer. Her iki gelişme de, Arap ülkelerinin Türkiye’deki ekonomik ve siyasal nüfuzunu açıkça zayıflatmıştır.

Ayrıca, Başbakan Özal'ın Türkiye'nin ABD ile olan ilişkilerini, özellikle de ABD Temsilciler Meclisi ile olan ilişkilerini geliştirme arzusu, yeniden İsrail'e yönelme nedenlerine eklenmişti. Özal, hedefine ulaşabilmek için açık açık güçlü Yahudi lobisinin sempatisine bel bağlamıştı. *Güneş* gazetesinde yayımlanan bir röportajda Özal, "Arap ülkeleri bunu isterse [İsraille ilişkilerin kesilmesi], kâr-zarar hesabını göz önünde bulunduracağız. İsrail lobisinin ABD'deki işlevinin farkındayız" demişti.¹⁰ Üç yıl sonra yaşanan olaylar, Özal'ın sözlerini teyit etti: Ağustos 1987'de, Yahudi lobisinin desteği sayesinde, 24 Nisan tarihinin "Ermeni soykırımını anma günü" olarak ilan edilmesi önergesi, ABD Temsilciler Meclisi tarafından reddedildi.¹¹ Ankara'nın 1915-1916 yıllarında yaşanan Ermeni kıyımına ilişkin herhangi bir tarihsel sorumluluğu reddettiği göz önünde bulundurulursa, önerenin geçmesi, Türk hükümetinin suratına ağır bir diplomatik şamar olarak inecekti.

Soğuk Savaş sırasında Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan değişiklikler, Türkiye'nin dış siyaset hamlelerini şekillendiren unsurun, ne olumlu tarihsel miras ne de siyasal ve kültürel ortaklıklar olduğunu gösterir. Türkiye'nin İsraille bağları, daima kısa dönemli hedeflere ulaşmaya ve Türkiye'nin Batıyla genel ilişkisine tabi olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkileri, tümüyle Türkiye'nin Batı politikalarının bir uzantısı olan Ortadoğu ilişkilerinin klasik çizgilerini izlemektedir; bu nedenle Türk-Arap ilişkilerinin de bir yansımasıdır. Bu yüzden Türkiye'nin Araplarla yakınlaşması, İsrail'den uzaklaşması çerçevesinde ele alınmalıdır.

YENİ TÜRKİYE-İSRAİL EKSENİ

Türkiye-İsrail Anlaşmalarının Askeri ve Güvenlik Boyutları

İsrail ve Türkiye, 23 Şubat 1996'da askeri bilgi, deneyim ve personel değişimi sağlayan bir askeri işbirliği anlaşması imzaladı.¹² Bu anlaşma beraberinde, ortak eğitim tatbikatları, eğitimler için karşılıklı askeri gözlemci değiş tokuşu, deniz araçları için karşılıklı liman erişimi ve her iki ülkenin uçaklarının yılda dört kez birer hafta boyunca karşı tarafın hava sahasında eğitim yapmasını getiriyordu. İki ülke hava kuvvetleri de Nisan 1996'dan beri eğitimlerini düzenli olarak yapmakta, bu ziyaretler karşılık-

lı fayda sağlamaktadır. İsraili pilotlar, böylece uzun menzilli uçuş (İran'a uçuşlarda gerekli olacak bir ustalık) ve deniz üzerine kıyasla düşman uçağını teşhis etmenin çok daha zor olduğu dağlık arazi üzerinde uçma deneyimi kazanmaktadır. Bunun karşılığında, Türk pilotları da gelişmiş teknolojik savaş alanında İsrail'in eğitim sistemlerinden faydalanmaktadır. Özellikle de, İsrail'in Necef çölündeki hava muharebesi tatbikat araçlarını kullanabilmektedir. Bu gibi tatbikatlar her iki hava kuvvetinin de müttefikinin prosedürlerine ve taktiklerine alışkanlık kazanmasını sağlamaktadır. Bu deneyim, savaş sırasında işbirliğini oldukça kolaylaştıracaktır.

Ocak 1998'de, Türkiye-İsrail ilişkilerinde daha yüksek bir noktaya ulaşıldı. Bu tarihte İsrail, Türkiye ve ABD, Doğu Akdeniz'de beş gemi ve helikopterlerin katıldığı ortak bir deniz arama ve kurtarma tatbikatı gerçekleştirdi. Uzmanların söylediğine göre, resmi "insani amaç"ına rağmen arama kurtarma tatbikatları, düşman gemilerinin teşhisi ve ele geçirilmesi için düzenlenen deniz tatbikatlarına çok benzemektedir.¹³

Yapılan askeri anlaşmanın Türkiye ve İsrail arasındaki uzun soluklu istihbarat bağlantılarını da güçlendirdiği düşünülmektedir. 1996 Nisan'ında Genelkurmay Başkan Vekili Çevik Bir, Washington Araştırma Enstitüsü'nde yaptığı konuşmada, İsrail'in istihbarat toplama konusunda Türkiye'den yardım istediğini açıkladı. Generalin söylediğine göre, İsrail'in öncelikli hedefi Suriye, ikincisi ise İran idi. Ankara bu talebe olumlu yanıt vermişti. Bunun karşılığında Türkiye, PKK gerillalarının sınırdan geçişini önlemek ve Irak, Suriye sınırlarını izlemek için İsrail'in Lübnan'daki "güvenli bölge" deneyimlerinden faydalanacaktı. Türkiye Savunma Bakanı, Mayıs 1997 yılında yaptığı İsrail ziyareti sırasında, İsraililerin sınırdan sızmaları önlemek için uyguladığı yöntemlerin Türkiye-Irak sınırında uygulanıp uygulanamayacağını görmek amacıyla Golan Tepeleri'ni gezdi. Türk ve İsraili yetkililerin reddetmesine rağmen Türkiye'nin Kuzey Irak saldırılarının planlanmasında, Türkiye-Irak sınırı boyunca mayın ve dikenli tel alıcıları döşenmesinde, İsraili askeri danışmanların da bulunduğu ifade edilmektedir.

Stratejik işbirliği konusunda daha fazla tartışılan bir nokta da terörizm başlığıdır. Daha sonra Genelkurmay başkanı olan Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, Şubat 1997 tarihinde İsrail'e yaptığı bir ziyaret sırasında,

bu işbirliğinin önceliğini uluslararası terörizme karşı verilecek olan mücadeledenin oluşturması gerektiğini belirtmişti (Leitmann ve Erdem 1997). Ancak, iki ülkenin de uluslararası terörizmle mücadele konusunda benzer bir yaklaşımı olmasına rağmen, İsrail Ankara'nın PKK aleyhine başlattığı harekâtı hiçbir zaman önemsemedi. 1993 yılında yaptığı İsrail ziyareti sırasında Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in dile getirdiği, Suriye tarafından korunan ve beslenen birkaç terörist grubun Ankara ve Kudüs açısından eşit derecede tehdit oluşturduğu yolundaki Türk tezi, İsraillilerin aklına yatmadı. Çetin'in Türkiye ve İsrail'i PKK'ya karşı ortak hareket ettirme çabaları sonuç vermedi; "İsrail yeni düşmanlar edinmek istemiyor" diyen İsrailliler Türkiye'den gelen bu talebi hemen reddettiler.¹⁴

Bununla birlikte İsrail, uluslararası terörizme karşı işbirliği olasılığını yok etmemiş, fakat özellikle PKK'ya karşı düzenlenecek bir harekate katılmayı reddetmişti. Kasım 1994'te teröre karşı girişimleri iki taraflı basit bir polislik anlaşmasına havale eden bir düzenlemeye gidildi. İsrail'in, Rabin ve Peres hükümetleri tarafından özenle inşa edilen Türkiye-PKK çatışmasının dışında durma politikası, Mayıs 1996'da Benyamin Netanyahu'nun İsrail başbakanı seçilmesiyle sona erdi. Likud başkanı, PKK'yı terörist hareketleri, Suriye'yi de PKK'ya verdiği destek nedeniyle kınamakta tereddüt etmedi ve terörist gruplara destek veren ülkeleri izole etmek üzere, Türkiye ile İsrail'in terörizme karşı ortak mücadele vermesi fikrini destekledi.¹⁵

Sonunda, altı ayda bir toplanan ortak bir stratejik araştırma ve değerlendirme forumu kurumsallaştırıldı. Bu güvenlik forumu, somut bir ilişki için gereken temeli oluşturmak üzere, her iki ülkenin askeri ve siyasi hiyerarşisi içinde kurumsal ve kişisel ilişkiler ağı kurarak, belki de Türkiye-İsrail birlikteliğinin en önemli sonuçlarından biri oldu. Begin-Sedat araştırma merkezi müdürü Efraim İnbar'ın dediği gibi, "ilişkinin kalbi" burada atmaktaydı (İnbar 1998).

Stratejik işbirliğinin yanı sıra, 26 Ağustos 1996 tarihinde imzalanan savunma sanayiine ilişkin anlaşma, iki ülke arasında askeri teknoloji ve bilgi alışverişi için yasal çerçeveyi oluşturdu. Bu da, Türk ordusunun insan hakları sicili ve Yunanistan'la olan anlaşmazlıkları yüzünden Avrupa'dan veya ABD'den alamayacağı silahlara ve teknolojiye –Pentagon'un

desteğiyle- ulaşmasını sağladı. Neredeyse tüm savunma gereksinimlerini karşılayabilecek teknoloji, güvenilirlik ve kapasite, İsrail askeri endüstrisini dev bir yatırım programına giren Türk Silahlı Kuvvetleri için eşsiz bir ortak haline getirdi; 25 yıl içinde 150 milyar ABD dolarına mal olacak bir yenden silahlanma ve modernizasyon planıydı bu.¹⁶

İsrail teknolojisinin transferi, Ankara'nın, 1990'ların sonunda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gereksinimlerinin sadece yüzde 21'ini karşılayabilen ulusal savunma sanayiini geliştirme amacına da hizmet etmektedir. Savunma sanayii işbirliği anlaşması, büyük oranda İsrail'den Türkiye'ye olası ve fiili bir silah satışı olanağı yarattı. Türk şirketlerine önemli miktarda iş verilmesi bu durumu yansıtmaktadır.¹⁷

Türkiye'nin başlattığı dev savunma yatırım programı, İsrail savunma sanayii için altın madeni niteliği taşımaktadır. Sonradan savunma bakanı olan İzak Mordehai'nin dediği gibi, "İsrail şirketlerinin Türkiye'deki satışlarını ve faaliyetlerini arttırma yolunu açtık... henüz işin başındayız".¹⁸ Türkiye ile imzalanan savunma anlaşmaları, bir yandan komşu ülkeler karşısında teknolojik üstünlüklerini korumaya çalışan ve aynı zamanda giderek azalan savunma bütçesinin ve dünya silah pazarındaki krizin sıkıntılarını taşıyan İsrail savunma sanayi için paha biçilmez bir fırsat yaratmaktadır.

Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarının sunduğu potansiyel Türk Silahlı Kuvvetleri Vakfı'nda teknik danışmanlık yapan (emekli) General Sıtkı Orun tarafından açıkça ifade edilmiştir; generale göre "ABD ve Avrupa ülkelerinin silah ihracatını sık sık askıya alması, İsrail şirketlerine büyük avantaj sağlamaktadır".¹⁹ İsrail'in ve Türkiye'nin askeri envanteri ABD teçhizatına dayandığı için, Türkiye İsrail'i bir bakıma alternatif ve zaman zaman ucuz bir malzeme kaynağı olarak gördü. Öte yandan, İsrail'den silah almak, Türkiye'nin ABD'nin silah satışı için getirdiği şartları bertaraf etmesini sağlayabilirdi. Bu durumu bir Türk akademisyen açıkça belirtmektedir: İsrail'in Türkiye'ye yaklaşımında, Türkiye'nin insan hakları uygulamalarına, Kürt sorunu konusundaki tutumuna ve demokrasi standartlarını yükseltmesine, yani ABD'nin Türkiye'ye olan yaklaşımını belirleyen unsurlara aldırış etmediğini ileri sürmektedir (Aykan 1999: 14). Ayrıca, eski ve kullanılmayan teçhizatın modernizasyonu konusundaki uzmanlığı ve

yüksek askeri teknolojisi, İsrail'i Ankara için paha biçilmez bir ortak haline getirmektedir.

Türkiye-İsrail Anlaşmalarının Sivil Boyutları

İsrail'in Türkiye'ye önerdikleri güvenlik ve askeri konularla sınırlı değildir. Türkiye-İsrail ekseninin sivil kanadı da aynı şekilde gelişmektedir. İki ülke arasında, askeri olmayan ticaret hacmi 1992-1996 arasında dört katına, yılda 450 milyon ABD dolarına çıkmıştır. Mart 1996'da, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in İsrail ziyareti sırasında iki ülke arasında bir Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalandı. Bu anlaşma, koalisyon hükümeti başkanı Mesut Yılmaz'ın ilgili kararnameyi onaylamasıyla Temmuz 1997'de yürürlüğe girdi.²⁰ Bu kararname, sadece ticaret alanında değil, yatırımlar ile sanayi ve tarımsal işbirliği alanlarını kapsayacak şekilde, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler için yeni olanaklar sağladı. Her iki tarafın da hedefi, 2000 yılı sonu itibarıyla karşılıklı ticaret hacmini 2 milyar ABD dolarına çıkarmaktı. Bu, Türkiye-İsrail ticaretinin, STA'nın hayata geçirilmesinden sonra gösterdiği çıkış göz önüne alındığında büyük, fakat imkânsız olmayan bir hedeftir.

Ayrıca, 1990'ların başlarından itibaren Türkiye'ye gelen binlerce İsrailli turistin yarattığı gelir, bu rakama dahil değildir. Yıllık dönüşü yaklaşık 400 milyon ABD doları olan turizm endüstrisi, Türkiye ve İsrail arasında hakim olan dostane ortamın göstergesi olmanın yanı sıra, karşılıklı ekonomik ilişkilerin ana bileşenlerinden biri haline gelmiştir.²¹ Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da İsrail'in Türk ürünlerini ABD pazarına açmasıdır: Türkler tekstil ve diğer mallarını gümrüksüz olarak İsrail'e satmakta, İsrail bu ürünleri işlemekte ve gümrüksüz olarak ABD'ye satmaktadır.²² Ayrıca, İsrailli şirketler sulama ve tarım projelerinde yer aldıkları GAP bölgesine büyük ilgi göstermiştir. Birkaç tekstil firması, ucuz işgücünden etkilenerek İsrail'den Türkiye'nin güneydoğusuna taşınmıştır. Su taşımacılığı ve dağıtımına ilişkin İsrail teknolojisinden yararlanma konusunda da pek çok olanak doğacağı tahmin edilmektedir. İşbirliği dahilinde eğitim faaliyetleri de bulunmaktadır: GAP projesinde çalışan Türk memurlar, İsrail'e ait büyük bir tarım araştırma ve eğitim merkezi olan, Uluslara-

rası Tarımsal Kalkınma İşbirliği Merkezi'nin (CINADCO) eğitim kurslarına düzenli olarak katılmaktadır.²³

Türkiye, 1990'dan beri İsrail'e su satma konusuna büyük ilgi göstermektedir. Su, Cumhurbaşkanı Demirel'in hem Mart 1996, hem de Temmuz 1999'daki İsrail ziyaretlerinin en önemli konu başlıklarından birini oluşturmuştu. Türkiye'nin geçmişte defalarca reddedilen İsrail'e yılda 180 milyon metreküp su satma teklifi, Ehud Barak yönetiminin ilgisini çekmiş görünmekte, projenin fizibilitesini ve ticari boyutlarını tartışmak üzere ortak bir komite kurulması kararı da bunu teyit etmekteydi.²⁴

Özellikle hem her iki ülke arasındaki, hem de komşu bölgelerindeki olası gelişme olanaklarını göz önüne alırsak, ekonomik ilişkilerin önemi göz ardı edilemez. Kaldı ki, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslar için vereceği bir "giriş kartı" İsrail'in alışverişi geliştirme arzusunu körükleyecektir.²⁵ Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Kasım 1993 ziyareti sırasında, İsrail Ticaret Bakanı Micha Harish Ankara'nın, İsrail'in Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri ile ticari bağlarını geliştirme planı için son derece önemli bir ortak olduğunu belirtmiştir. İsraili bakan, "Türkiye İsrail ile eski Sovyetler Birliği'nin Müslüman Cumhuriyetleri arasında, çok önemli bir arabuluculuk rolü üstlenebilir" diyerek bu durumu açıkça ifade etmiştir.²⁶

İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, 1994 Nisan'ında yaptığı ziyareti sırasında, ABD, İsrail ve Türkiye arasında, eski Sovyetler Birliği'nin Orta Asya cumhuriyetlerinde ekonomik projeler başlatmayı hedefleyen bir işbirliği kurulması olasılığını gündeme getirerek, Türklerin ilgisini bu noktaya çekmişti. Peres Washington'un yaklaşımını izleyerek, "Orta Asya Müslüman cumhuriyetleri üzerinde etki sahibi olma yarışında, sağduyulu olan herkesi İran modeli yerine Türkiye'nin laik ve demokratik modeli için dua etmeye çağırıyorum" demişti.²⁷ Bir kaç ay sonra, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), İsrail ve ABD, Özbekistan'da ve Türkmenistan'da ortak bir zirai program başlatma konusunda anlaşmaya vardı (Winrow 1995: 40). Kısa bir süre önce, İsrail, Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'daki enerji kaynakları konusunda önemli bir boru hattına sahip olma isteği gerçekleştiği taktirde, Türkiye'den petrol ve gaz alma konusuna ilgi göstermişti.²⁸ Türk basınına göre, İsraili işadamları, İsrail'in de proje-

lere dahil olması karşılığında, Türkiye'deki ve Orta Asya'daki önemli altyapı projeleri (karayolları, üçüncü Boğaz Köprüsü ve GAP'a ilişkin projeler) için fon ve borç aramaktadır.²⁹ Bu noktada, İsraili şirketlerin 1950'lerde Türkiye'deki havaalanlarının ve yolların yapımında önemli bir rol oynadığını unutmamak gerekir.

Aslında, Türkiye-İsrail ilişkileri görülmemiş bir şekilde gelişmiştir. 1993 yılından itibaren iki ülke arasındaki üst düzey ziyaretlerin yoğunluğu, hemen hemen tüm sektörleri kapsayan çeşitli anlaşmalarla sonuçlanmıştır. Bu anlaşmalar kültür, eğitim ve bilim; çevre korunması, posta ve telekomünikasyon; uyuşturucu madde kaçakçılığını önleme çabaları; sağlık ve tarım; serbest ticaret düzenlemeleri ve gümrük vergileri; finansal yatırımların teşviki ve korunması; çifte vergilendirmenin önlenmesi ve teknik ve ekonomik işbirliği alanlarındaki etkileşimleri de kapsamaktadır (Nachmani 1998: 26). Kısacası, yakın askeri ilişkilerin yanı sıra, Türkiye ve İsrail arasında gelişme potansiyeli çok büyük, askeri olmayan kapsamlı bir işbirliği vardır. İsrail perspektifinden bakıldığında, 1990'larda Arap çitinin ötesinde dostane ilişkiler geliştirme girişimleri, yeni bir hız kazanmıştır.³⁰

TÜRKİYE-İSRAİL EKSENİNİN ARDINDAKİ ETKENLER VE HEDEFLER

Türkiye ile İsrail arasındaki hem askeri, hem de sivil anlaşmalar, her iki taraf için de açıkça büyük faydalar sağlamaktadır. Türkiye'nin dış siyasetini belirleyenlerin kısa vadeli çıkarları açısından bakıldığında, bu birliktelik pragmatik ve rasyoneldir. İsrail'le daha sıkı ilişkiler kurmak, Türkiye'nin 1990'larda geçirdiği jeopolitik değişikliklerin neden olduğu siyasi ve ekonomik sorunları çözmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca Ortadoğu barış süreci, askeri strateji ve savunma sanayi gibi son derece hassas alanlarda Türkiye'nin İsrail ile işbirliğine karşı Arap dünyasından daha yumuşak tepkiler bekleyebileceği bir siyasi ortam yaratmıştır. Barış sürecinde, 13 Kasım 1993'te, İzak Rabin ve Yaser Arafat'ın Beyaz Saray'da el sıkışmasından tam iki ay sonra, Hikmet Çetin İsrail'i ziyaret eden ilk Türk dışişleri bakanı olmuştu.

Aslında, Ankara'nın uluslararası arenadaki aktif politikası Soğuk Savaş dönemi sonrasında başka hiçbir yerde, İsrail'le diplomatik, ekono-

mik ve askeri alanda kurulan cesur ilişkinin başlangıcında olduğu kadar belirgin olmamıştır. Fakat, Arap dünyasındaki genel kanının aksine, 1996 yılında iki ülke arasındaki askeri işbirliğini tetikleyen İsrail tarafı değil, Türkiye tarafı, daha doğrusu Türk Silahlı Kuvvetleri idi. 1950'lerin sonlarında İsrail Türkiye'yi "çeperde pakt" stratejisi için uygun bir ortak olarak görürken, 1990'ların başlarında inisiyatif büyük ölçüde Ankara'daki güçlü generallerin eline geçmişti. Henri Berkey'nin iddia ettiği gibi, "geçmişteki kur yapma faslı, tersine dönmüştü" (Berkey 1996: 38).

Türkiye'yi İsrail ile cesur bir yakınlaşmaya yönelten etkenler, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ve bunu takiben Türkiye'nin Batı'daki ortaklarının dış siyasetlerindeki yeni yönelimlerle yakından ilişkilidir. 1990'lardaki siyasi gelişmeler, Türkiye'nin Avrupa Birliği ve ABD karşısındaki pazarlık gücünü zayıflattı. Ayrıca, Soğuk Savaş politikalarının gerçekleri, yıllar boyunca Türkiye'nin Ortadoğu'ya mesafeli yaklaşımının zeminini oluşturmuştu (Sayan 1992: 9). Tuhaf ama, Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasına rağmen, Türkler NATO'ya verdikleri önemi daha fazla ifade etmeye başlamıştı. Soğuk Savaş'ın sonu, Türkiye'nin "Avrupa ve ABD ile olan en önemli kurumsal ve işlevsel bağı" tehdit etmekteydi (Karaosmanoğlu 1999: 215).

Duygu Sezer'in ileri sürdüğü gibi, "Körfez Krizi ve Soğuk Savaş'ın bitişi, Türkiye'nin genel stratejisini açmaza soktu" (Sezer 1992: 21). Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası genel stratejisi hemen hemen tümüyle, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini savunma güvenliğini sağlayan NATO'ya dayanmaktaydı. Bunların dışında, Soğuk Savaş döneminin büyük bir bölümü boyunca, Türkiye'nin Batı blokuyla kurduğu ittifak, Batı'nın ekonomik ve siyasi desteğini de güvence altına alıyordu. Bu destek, batı dünyası içinde aynı derecede modern ve sanayileşmiş bir ülke olma hedefinin gerçekleşmesi için, Ankara açısından son derece önemliydi. Doğu-Batı çatışmasının sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Türkiye'nin NATO içindeki rolü ve Batı'yla olan ilişkileri konusunda bazı temel sorulara yol açtı.

Buna ek olarak, 1991 Körfez Savaşı Türklerin uzun zamandır duydukları bir şüpheyi doğruladı. Soğuk Savaş sonrası dönemde, Türkiye'nin Arap komşularından biri tarafından saldırıya uğraması, bazı NATO üyele-

ri tarafından tüm NATO'ya yapılmış bir saldırı olarak değerlendirilmeyecekti. Türkiye'nin korunmasının gerekliliği, akılcılığı ve fazileti konusunda Avrupa ülkelerinin her birinde çıkan tartışmalar Türklerin keyfini kaçırmıştı; artık Batılı ortaklar güvenilir müttefikler olmaktan çok uzaktı (Sezer 1992: 29). Eski bir Türk diplomatı olan Şükrü Elekdağ'ın dikkat çektiği gibi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, NATO Türkiye'nin savunmasına destek sağlama işlevini tümüyle yitirmişti (Elekdağ 1996: 54). NATO'nun bazı eski Varşova Pakti üyelerini kapsayacak şekilde genişlemesinin altında yatan "Orta Avrupa yönelimli" yaklaşım, yeni şüpheler yarattı. Türklerin tarafından bakıldığında, ittifakın ana stratejik hedefi Orta Avrupa'da güvenliğin sağlanmasına kaymıştı.

1990'ların başlarında Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ilişkilerini nitelendiren kaygıların derecesi, Hasan Köni'nin vardığı sonuçta kendini göstermektedir: "Batı Avrupa ve ABD politikaları, uluslararası arenada Türkiye'nin yalnızlaşmasına neden olmuştur." Bu yalnızlaşma duygusuna yol açan, Ankara'nın AB'ye ve Batı Avrupa Birliği'ne tam üyelik kazanma çabaları karşısında Avrupalı ortaklarının tavrıydı. Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusundan (1987) sonra, Türkiye-AB ilişkilerinde ciddi gelgitler yaşanmıştır. Maastricht Antlaşması (1991) ve Kopenhag Zirvesi (1993), tam üyelik için gereken belirleyici ölçütler olarak demokrasi ve insan hakları gibi siyasi yaklaşımları öne çıkardı ve Türkiye'nin adaylık için gereken standartları karşılamakta çektiği sorunları daha da büyüttü. Bu durum, 1995 yılında Türkiye ve AB arasındaki son gümrük birliği görüşmelerinde iyice açığa çıktı. Avrupa Parlamentosu, Türkiye'nin insan hakları konusundaki kötü sicilini vurgulayarak onaylama sürecini aylarca tıkadı. Aralık 1997'de yapılan Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığının reddedilmesi, Türkiye'de utanç verici bir hayal kırıklığıyla karşılanmasına rağmen, bu nedenle hiç de sürpriz değildi.

Türkiye'nin reddedilmesi, sıkı sıkıya ekonomik ve siyasi ölçütlere bağlı olarak açıklanırken, Ankara bu açıklamaları, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olduğu için dışarıda tutulmasının mazereti olarak görüyordu. Avrupa'nın Bosna'da ve daha sonra da Kosova'da Müslümanların katledilmesini durduramaması ya da bu konuda kararlı davranmaması ve önde gelen

Avrupalı politikacıların yaptığı çeşitli dikkatsiz açıklamalar, bu görüşü destekledi. Avrupa'nın Türkiye'nin insan hakları, özellikle de Kürt sorununa ilişkin uygulamalarını eleştirmesi, ayrıca Almanya, Norveç, Danimarka ve Hollanda gibi Avrupa ülkeleri tarafından ilan edilen geçici silah ambargosu, gerilimi daha da tırmandırdı. Sonuçta, Türkiye'de Avrupa'nın anlayışsız ve güvenilemez, daha da kötüsü ırkçı ve Türkiye'de terörü destekler bir konumda olduğu kanısı yaygın hale geldi.³²

Türkiye'nin dış ilişkilerinin Avrupa ayağı giderek artan bir şekilde çatırdıyorsa, diğer ayak olan ABD ilişkileri de giderek gerilmektedir. Türkiye'nin çıkarlarına en çok destek veren ülkenin, tüm Batı ülkeleri içinde ABD olduğu açıktır; ancak sadece Amerika'nın stratejik öncelikleri değil, iç politikaları da Washington'un dış siyasetini giderek etkilemektedir. Bu durum Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla ve ABD Temsilciler Meclisi'ndeki insan hakları grupları ile yurttaş örgütlerinin artan etkisiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu gelişme, Türkiye'nin Temsilciler Meclisi'nin karşısındaki konumunu iyice kötüleştirmiştir. Türkiye, Temsilciler Meclisi'nde hep güçlü olmuş Ermeni ve Rum lobilerinin ortak muhalefetiyle karşılaşmış, güçlü bir Türk yanlısı lobinin bulunmamasından zarar görmüştü. Sonuç olarak, ABD yönetimi, Kürt sorununun artan boyutları ve –insan hakları sonuçlarından ziyade– bu sorunun bölgenin dengesinde yarattığı potansiyel tehdit konusunda kaygılanan Meclis üyeleri karşısında Ankara'yı sonsuza kadar savunmanın giderek güçleştiğini fark etmiştir.

Temsilciler Meclisi'nde art arda getirilen eleştiriler ve Türkiye'nin kötü insan hakları sicili nedeniyle yardım seviyelerinin sınırlandırılması eğilimi, en önemlisi de ABD'den silah satın almakta çıkan sorunlar nedeniyle, Ankara İsrail yanlısı lobinin desteğini kazanmanın Türkiye karşıtı lobilerin gücünü dengelemekte giderek önem kazandığını tam zamanında fark etti. Elekdağ, daha 1994 yılında ABD'deki İsrail lobisinin, bütün diğer etnik lobilerin toplamından çok daha güçlü olduğunu söylemişti. Elekdağ'a göre bu lobi Türkler için çalıştığı zaman, Türkiye'nin çıkarları ABD'deki ahlakların karşısında mükemmelen korunuyordu. Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve bu ülkelerin *de facto* ittifakının formüle edilmesi, lobiye kalıcı olarak Türkiye'nin yanına çekecekti.³³

1950'lerin sonlarında yaşananlar örnek alındığında, Ankara İsrail ile bir birlikteliğin ABD yasama kuruluna söz geçirmeyi ve Temsilciler Meclisi'ni "fethetmeyi" kolaylaştıracağına derinden inanıyordu (Inbar 1998). Bu inanç, İsrail'in Ankara'nın ABD ilişkilerini sınırlama hedefini tam olarak anladığını ve desteklediğini bildiren açık beyanatıyla daha da güçlendirilmişti.³⁴ Örneğin, eski İsrail Savunma Bakanı İzak Mordehai, İsrail'in Amerikan siyasi arenasında Türkiye'yi desteklediğini teyit etmiş ve Yahudi örgütlerini bu yolda teşvik etmişti.³⁵ Bu resim karşısında, İsrail'in *Ha'aretz* gazetesinin önde gelen yazarlarından Zvi Bar'el, şu sonuca varmıştı: "Stratejik müttefik [Türkiye], aslında adı İsrail bile olsa bölgesel bir güçle değil, ABD ile müttefik olmak istemektedir."³⁶

Hiç şüphesiz, İsrail ile birliktelik, Türkiye'nin Ortadoğulu komşularından gelen ciddi bir dış tehdide tepki olarak değil –genelde Türkiye'nin Batı bağlantılarıyla ilişkili– stratejik olarak meşru kaygılardan doğmuştu. Türkiye'nin girişiminin ardında sadece bölgesel bir kaygı bulunsa bile, bu durum ironik olarak Türkiye ve İsrail arasında daha yakın ilişkiler kurulmasını kolaylaştıran aynı barış süreciyle ilişkiliydi. Ankara, belirli bir noktaya kadar İsrail ve Suriye arasındaki olası bir anlaşma için endişeleniyordu. Bu anlaşma Şam'ın Türkiye hakkında süregelen şikâyetlerini devam ettirmesini sağlayabilirdi. Birincisi, Ankara, Suriye askerlerinin Golan Tepeleri'nden çekilme olasılığı üzerine Türkiye sınırı boyunca Suriye askerlerinin yerleştirilebileceğinden endişe ediyordu. Bu durum, Türkiye'nin güneydoğusundaki askeri dengenin Suriye lehine değişmesi demekti.

Elekdağ 1996 yılında Ankara'da alarm zillerini çalarak Suriye ile İsrail arasında barış sağlandığı zaman, Şam Suriye'nin Hatay ve Fırat üzerindeki iddialarını sürdüreceğini söyledi (Elekdağ 1996: 52). İkincisi, Türkler İsrail ile Suriye anlaşmasından sonra, güney komşularıyla yaşanan su anlaşmazlıklarını çözme konusunda daha yatıştırıcı bir yaklaşım benimsemesi için Türkiye'ye ortak bir baskı uygulanabileceğinden korkuyordu; muhtemelen bu kez işin içinde İsrail ve ABD de bulunacaktı. Ankara, İsrail ile cüretli bir yakınlaşma başlatarak, en azından İsrail-Suriye ilişkilerinin gelişiminde, özellikle de kendi çıkarlarını etkileyecek herhangi bir anlaşmayı boşa çıkartmayı umabilirdi. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin İsrail'e

yaptığı kapsamlı bir askeri anlaşma teklifinin zamanlaması ve ardından birçok ayrımının basına sızdırılması etkileyicidir. Bunlar, 1996'nın başlarına, tam olarak Suriye ve İsrail arasındaki barış görüşmelerinin bir anlaşmaya yöneldiği sırada gerçekleşmiştir.

Son olarak, 1990'ların başlarında, Türkiye'nin Arap ve İslam dünyalarından beklediği çıkarı ne ekonomik ne de diplomatik olarak sağlayacağı belli olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle yakınlaşma politikaları, Türk dış politikalarının hedeflediği sonuçları vermemiştir (DPE 1993: 9). Tahmin edilen diplomatik sonuçları veremeyen Arap yanlısı politika konusundaki bu hoşnutsuzluk, gazeteci Semih İdiz tarafından gayet güzel ifade edilmiştir:

Yakın tarihe bakınca olumsuz örneklerden başka bir şey görmek mümkün değil. Bu örnekler Türkiye'nin Kıbrıs davasında namevcut bir "İslam-Arap dayanışması"ndan, Suriye'nin yaptığı gibi Türkiye'den toprak talep eden Arap ülkelerine, yine Suriye'nin yaptığı gibi her medeni toplumun terörist bir örgüt olarak gördüğü bir gruba destek vererek Türkiye'nin iç işlerine tehlikeli bir şekilde karışmaya kadar varıyor.³⁷

Sonuç olarak hem hükümet, hem de halk, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de (Kıbrıs) yaşadığı güvenlik meseleleriyle ilgili yeterli anlayışı göstermemesi ve destek vermemesi yüzünden Arap dünyasına derinden içerlemektedir. Türk dış siyasetini belirleyenler bu nedenle Arap dünyasıyla olan din kardeşliğinin, işin içine bir Arap ülkesi ya da çıkarları girdiği zaman, Türkiye'nin ulusal güvenliği için geliştirilen politikalarda kritik bir ölçüt olmadığı sonucuna varmıştır. Bunların dışında, 1970'lerde ve 1980'lerde Türkiye'nin Arap komşularıyla yakınlaşmasında bir katalizör işlevi gören ekonomik faktör de 1990'ların ortalarında işlevini kaybetmiştir (Bölükbaşı 1999: 30).

SONUÇ: "PRAGMATİK KAÇIŞ POLİTİKALARI"

Yukarıdaki analiz ışığında, Türkiye ve İsrail arasındaki yeni stratejik ilişki, Türkiye'nin karar alma mekanizmaları açısından nispeten pragmatik

adımlar olarak görülmektedir. İsrail ile oluşan yeni birlikteliğin Türkiye'yi Ortadoğu arenasına biraz daha sürüklemesine rağmen, Türkiye'nin girişi-minin ardındaki çıkarlar, Ortadoğu ilişkilerini Batı yöneliminin bir uzantısı ola-rak algılayan geleneksel dış politikasıyla tam olarak örtüşmektedir. Eğer her-hangi bir korku söz konusu ise, bu Türkiye'nin komşularından kaynaklanan ve kontrol edilebilir tehditlerden değil, Türkiye ile Batılı müttefiklerinin ara-sında yaşanan huzursuzlukların sonucundan kaynaklanmaktadır. Türki-ye'nin İsrail ile olan yoğun işbirliğinin ardında dört dinamik gözlenebilir:

1. Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin askeri teknoloji ve donanım sağ-lama konusundaki isteksizliğinin giderek arttığı bir sırada, İsrail bu alanda yeni ve güvenilir bir kaynak olmuştur. Yeni eksen, Kemalist rejimin yoğun bir şekilde yeniden silahlanma programını sürdür-mesini ve Batılı siyasi sınırlamalar tarafından daha az engellenebi-lecek ulusal bir savunma sanayii oluşturmalarını sağlamaktadır.
2. Türkiye, İsrail hükümetinin ve Amerikan Yahudi lobisinin Was-hington'da kendi lehine çalışacağını umut etmiştir. Bu nedenle ye-ni birliktelik aynı zamanda ABD'deki Türk karşıtı güçleri dengele-me girişimidir.
3. Daha küçük bir boyutta olsa da, İsrail ile olan ekonomik işbirliği, Türk ekonomisinin 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Ortadoğu ve Ku-zey Afrika ticaretinden kaynaklanan kaybını telafi etmiştir (krş. Öniş 1995: 61).
4. Sivil alanlardaki yoğun işbirliği, Ankara'nın sürekli Batı'ya yöneli-mi ve laikliği güvence altına alma konusunda Kemalist elitin çıkar-larına hizmet etmiştir. İsrail ile olan birliktelik ne kadar pragmatik görünürse görünsün, bunun ülke içinde Kemalistlerin giderek ar-tan kuşatılma duygusunun bir sonucu olduğu açıktır. Bu da, her za-mankinden farklı olarak Ankara'nın yeni eksenin bol bol reklamını yapmasını açıklamaktadır (Bengio ve Özcan 2000: 140).

İsrail ile dostluğun ABD Temsilciler Meclisi'nde güçlü bir desteğe dönüşüp dönüşmeyeceği en iyi haliyle belirsizken, Türkiye'nin İsrail ile

olan birlikteliğinin temelinde Ortadoğu'dan ziyade Batı'ya dönük bir "hedef" in bulunduğu kesindir. Türkiye ve İsrail işbirliğinin ortak etkisinin, ABD gözünde her ikisinin önemini artırma potansiyeline sahip olduğu açıktır. Bu muhtemelen gerçekleşecektir; çünkü Türkiye ve İsrail'in ABD yönelimli bir bölgesel güvenlik sistemindeki rolleri, özellikle Türkiye açısından, her ikisinin de stratejik önemleri ve ABD ile olan ideolojik benzerlikleri temelinde savunulabilir.

Bu yakınlaşmanın sadece Ortadoğu'yu ilgilendiren bir boyutu varsa, o da Türkiye'nin İslamcı grupları ve PKK'yı desteklemekle suçlanan bölge ülkelerine baskı uygulama konusundaki çıkarıdır. Bu açıdan bakıldığında, bölgenin en büyük iki askeri gücü arasındaki işbirliği gerçekten de yıldırıncı bir etkiye sahip olabilir. Birlikteliğin büyük bölümünün askeri alanda oluşu, Ankara'nın bölgeye dönük olarak kendini daha fazla hissettiren duruşuyla birleştirildiğinde, kaçınılmaz olarak Türkiye'nin komşularının şüphelerini arttırmaktadır. Osmanlı-Yahudi mirasının güçlü bir şekilde yeniden canlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun, en azından son yıllarının siyasi açıdan şiddetli baskı dönemi olarak değerlendirildiği Arap dünyasındaki güvensizlik duygusunu daha da güçlendirmiştir.

İsrail ile olan yakınlaşma ne kadar pragmatik olursa olsun, 1990'ların siyasi çalkantısı içinde Türk dış siyasetini belirleyenlerin ve rebileceği tek tepki olmaktan uzaktır. Ayrıca, Arapların duyduğu büyük hoşnutsuzluğun ışığında, Ankara herhangi bir Avrupa ülkesinin Türkiye'nin iç işlerine müdahalesine şiddetle karşı çıkarken, yakınlaşmanın mimarlarının Türkiye'nin dış politikalarını barış sürecinin belirsizliğine bırakması oldukça şaşırtıcıdır. Bu pragmatizm, Sevr sendromunun yarattığı arka plan karşısında Türk politikalarının son derece sıkı bir şekilde inşa edilmiş dogmalarından herhangi bir sapmayı önleme girişimi olarak da değerlendirilebilir. Ulusal güvenliğin sürekli katı askeri koşullarla açıklanması son derece tartışmalıdır; ayrıca, siyasi sistemin demokratikleştirilmesi, insan hakları karnesinin düzeltilmesi ve Kürt sorununa barışçı bir çözüm bulunmasını içeren Batılı talepler karşısında, Kemalist düzenin bu konuları epeyce göz ardı eden bir müttefike sığınması da tartışmalı bir konudur.

İşte Türkiye'nin kuşatılma sendromunun bilişsel yapılarına ilişkin daha geniş bir çerçeve dahilinde anlaşılması gereken, bu "pragmatik kaçış"tır. Kürt meselesi, siyasi İslam ve su anlaşmazlığı gibi sorunların yeni bir siyasi çerçeve dahilinde ele alınmasının engellenmesi, Kemalist düzenin daha geniş bir Ortadoğu'nun jeopolitik yapılarını hesaba katan bölgesel politikalar sürdürme konusunda ya isteksiz ya da yetersiz olduğunu göstermektedir.

PANTÜRKİZMİN DİRİLİŞİ

ORTA ASYA VE KAFKASYA'DAKİ TÜRK POLİTİKALARI

ENVER PAŞA'NIN DÖNÜŞÜ

İttihatçı triumviranın 4 Ağustos 1966'da, Alman U-67 denizaltısıyla büyük bir gizlilik içinde Türkiye'yi terk etmesinden 87 yıl sonra, Enver Paşa'nın kemikleri İstanbul'da Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde huzura kavuştu. Eski Osmanlı harbiye nazırının kemikleri, 1922 yılında, Bolşeviklerin baskıcı politikalarıyla savaşıyan yerel bir hareketin (Basmacılar*) başında, Pantürkist ideallerini sürdürürken öldüğü Orta Asya'nın düzlüklerinden getirilmişti. Türkiye'nin siyasi ve askeri kurumlarındaki pek çok önemli isim, tüm askeri onuru iade edilerek yeniden gömülen eski İttihatçı liderin cenaze törenine katıldı. Ayrıca yüzlerce aşırı sağ grup üyesi de Enver Paşa'nın naaşı'nın ardında yerini aldı, bayraklar salladı ve sloganlar attı: "Türkiye büyük Turan olacak!" Bu slogan, Adriyatik'ten Çin'e kadar uzanan geniş bir bölgedeki tüm Türkleri birbirine bağlayan, hayali bir birliği ifade etmekteydi.

Enver Paşa'nın resmi olarak tekrar gömülmesi, Kemalizmin tarihsel doğmasından önemli bir kopuşu göstermektedir; zira Kemalizm, Enver'in Pantürkist eylemlerini "maceraperestlik" kabul edip dışlamıştı. Bu kopuş, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in tören konuşmasında iyice ortaya çıktı. Demirel konuşmasında Enver Paşa'nın "ülkesini seven, milliyetçi, idealist ve dürüst bir asker" olduğunu, ayrıca İttihatçı rejimin güçlü adamının "Türk ulusunun güzünde sürgünü sona eren bir kahraman" olduğunu belirtti.¹ Enver Paşa'nın naaşının, Türk Hava Kuvvetleri'ne ait bir C-130 ile Tacikistan'dan Atatürk Havalimanı'na indiği göz önünde bulundurulursa, sürgün tarihsel bir ironi ile sona ermiş oluyordu. Enver Paşa imparatorluğun son yıllarında ve Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Atatürk'e şiddetle muhalefet eden İttihatçı liderdi. İki insan arasındaki bu

* 1918'de Sovyet otoritesine karşı ayaklanan Türkistanlı devrimci Müslüman grupların oluşturduğu harekete Rusların verdiği addır. Hareket 1930'lar, hatta daha da sonrasına kadar sürmüştür -ç.n.

rekabet daha sonra, resmi Kemalist tarih yazımında Enver'in anısının mah-kûm edilmesine neden olmuştur.²

Enver Paşa'nın Kemalistlerce karalandığı göz önünde bulundurulduğunda, cenaze töreni Türk tarihinin en tartışmalı isimlerinden birinin itibarının iade edildiğini göstermekteydi. 1990'larda, Enver Paşa'nın Pantürkist fikirlerinin yanı sıra Kafkasya ve Orta Asya'daki sicili, Türkiye'nin nüfuzunu SSCB'nin çöküşünden sonra kurulan Türki cumhuriyetlere yayma arzularına da paralel düşüyordu. Daha geniş bir Ortadoğu'nun yeni jeostratejik ortamında, Kemalist ulus inşasının çelişkileri ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin karara varılamamış sorular yeniden gündeme geldi. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriyeti ve beş Türki devlet –Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan– arasında yeni ilişkilerin gelişmesi, Türkiye'nin Soğuk Savaş'tan beri karşılaştığı zorlukları ve fırsatları gayet iyi açıklamaktadır.

İstanbul'daki ikinci Türk zirvesinde (1994), Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu yeni jeostratejik durumu şöyle açıklamıştı: “Çeşitli olaylarla bölünen tarihimiz, önüne çıkan engelleri aşmış ve doğal yatağına geri dönmüştür. Kaçınılmaz olan 1991'da gerçekleşmiş, bu beş kardeş cumhuriyet bağımsız ve egemen devletler olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Bu yeniden doğuşu büyük bir coşkuyla kutluyoruz.”³ Bu bölümde, Türk tarihinin bu “doğal yatağı” incelenecek, Süleyman Demirel ile “Viyana kapılarında başlayan küçülme döneminin” Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle tersine döndüğünü⁴ iddia eden eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ideolojik değerlendirmeleri sorgulanacaktır. Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'nın yeni bağımsız devletleriyle olan ilişkilerinin ideolojik boyutlarını anlamak için, önce Pantürkizmin kökeni ve gelişimi hakkında kısa bir bilgi vereceğiz. Türkiye'nin yaptığı girişimlerin yol açtığı siyasi coşku ve bunu izleyen hayal kırıklıkları analiz edilecek. Bu analiz, bizi Türkiye ve beş Türki cumhuriyet arasında kurulan ekonomik ve kültürel bağların bir değerlendirmesine götürecektir. Bu bölüm, Pantürkizmin Türkiye'deki dirilişini tarihsel ve teorik bir perspektife oturtarak sona erecek.

İSLAMİ MODERNİZM, PANTÜRKİZM VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ: TARİHSEL FİKİRLER VE SİYASİ MİRASLARI

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Kafkasya'da Azerbaycan'ın ve Orta Asya'daki dört Türki cumhuriyetin bağımsız devletler olarak kurulması, "Bozkurt", yani Türk kökenli tüm milletlerin birleşmesi rüyasını yeniden Türkiye'deki tartışmaların ortasına taşıdı.⁵ Türklerin birleşmesi fikri, 19. yüzyılın sonlarında, Rus İmparatorluğu'nun "yumuşak karnı" olan ve Türkçe konuşan topluluklar arasında ortaya çıkmıştı. O dönemin devrimci atmosferinde, bazı Tatar entelektüeller, Panislavizmin baskılarını, Pantürkist ideolojiler geliştirerek yanıtlamışlardı (Landau 1995: 8).

Rusya'daki Müslüman nüfusun bu ulusal uyanışının kurucularından birisi, Kırım Tatarı olan Gaspıralı İsmail Bey'dir (İsmail Mirza Gasprinsky, 1851-1914).⁶ Odessa, Moskova, Paris ve İstanbul'da eğitim gören Gaspıralı, Jön Türklere benzer sosyal ve entelektüel bir geçmişe sahipti ve görüşleri genel İslami modernizm görüşüyle paraleldi. Genelde Müslümanlara, özelde ise Tatar toplumuna dair Rusça ve Kırım lehçesinde makaleler yazdı. Gaspıralı 1883'te Batı medeniyetinin fikirlerini Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar arasında yaymayı hedefleyen *Tercüman* gazetesini kurdu. Ana mesajında, hem İslam dünyasının kültürel açıdan yeniden canlanmak zorunda olduğu fikri vardı, hem de belirgin Türkçü nüanslara sahip laik milliyetçilik ihtiyatla destekleniyordu. *Tercüman* gazetesi, çift dilli formatı ve Rusça basılmasının yanı sıra basitleştirilmiş bir Türkçe tercümesinin de bulunması sayesinde, sadece Güney Rusya'ya değil, Orta Asya'ya ve Doğu Türkistan'a ulaşarak, büyük bir tiraj yakaladı.⁷

Gaspıralı, yayınlarına ek olarak İslam ve modernizasyonu uzlaştıran, nihai hedefleri Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman nüfusun aydınlanması, ulusal irade ve kültürel rönesans yaratılması olan yeni bir eğitim sistemi (usul-i cedid) tasarladı ve kurdu. İlk usul-i cedid okulunun kurulmasıyla (1883 veya 1884), Gaspıralı fikirlerini Orta Asya'ya yayan Tatar misyonerleri sayesinde, sonunda Rus İmparatorluğu'nda yaşayan binlerce Müslüman öğrenciyi etkileyecek olan eğitim reformlarını başlattı. 1917

Mart'ında, Rus devrimi sırasında, 5000'den fazla okul açıldı⁸ ve Gaspıralı'nın fikirlerinden ilham alan

Ceditçilik,* Çarcı Türkistan'ın büyük kentlerinde kültürel ve sosyal reformlar için çalışan Orta Asya aydınlarını birleştiren güç oldu. Rus İmparatorluğu'nda Pantürkizmin en etkili ideologlarından biri, Volga bölgesinden bir Tatar olan Yusuf Akçura (1876-1935) idi. 1913'te saygın Paris dergisi *Revue du Monde Musulman*'a göre, Akçura'nın ünü İslami modernist Cemaleddin el-Afgani kadar büyüktü (Landau 1995: 43). Akçura, 1904 yılında *Türk* dergisinde çeşitli akademisyenlerin Pantürkizmin temel manifestosu olarak nitelediği, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesini yayınladı (Landau 1995: 14; Poulton 1997: 72). Akçura, bu kitapçıkta, Türkçülüğü savunuyordu. Gaspıralı'nın İslami perspektifinden çıkarak, Pantürkist ideolojisini Osmanlıcılık ve Panislamizmin tutarlı bir alternatifi olarak sunan Akçura, böylece Sultan Hamid dönemi Osmanlı aydın çevrelerinde eşzamanlı olarak gerçekleşen ideolojik kaymayla aynı çizgide ilerlemekteydi.

Akçura'nın yeni Türk milliyetçiliği, geleneksel Osmanlı eliti tarafından yersiz bulunurken, daha sonra İttihatçı rejim tarafından benimsenmişti. Onlara göre, Pantürkizm "İmparatorluğun Afrika ve Avrupa'daki kayıplarını, hem Asya'daki Türki gruplara dönük hem de içte yoğun bir Türkleştirme ile dengelemenin bir yoluydu" (Landau 1995: 48). Özellikle Enver Paşa, Pantürkizmi bir devlet politikası haline getirmiş (Landau 1995: 51) ve Pantürkist hedefleri askeri alanda sürdürmüştü. Enver'in 1914 sonlarında Sarıkamış bölgesinde Ruslara yapılan saldırı, 1918'de Bakü'nün⁹ geçici olarak geri alınmasını sağlayan Kafkasya işgali ve daha sonra Orta Asya'da Basmacılarla birlikte giriştiği kişisel maceraları gibi talihsiz askeri projeleri, Kafkaslar'daki ve Orta Asya'daki Türki halkları özgürleştirme ve birleştirme fikrinden doğmuştur.¹⁰

Ziya Gökalp (1876-1924), 1923 yılında Akçura'nın ırksal ve etnik kriterlerinin yerine, Türk milliyetçiliğini esas olarak kültürel bağlarla açıkladığı, *Türkçülüğün Esasları*'nı yayınladı (krş. Berkes 1959 ve Gökalp 1968). Ulusu

* 1880'lerde Kafkaslar'da ortaya çıkan ayrı bir Rus-Müslüman reform hareketidir. Adını, Arapça'daki usul-i cedit teriminden almıştır. Hedeflerinden biri eğitim reformunu gerçekleştirmektir -ç.n.

birleştiren gücün eğitimde ve kültürde olduğunu işaret eden Gökalp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları tarafından benimsenen kültürel milliyetçiliği savundu. Atatürk, yeni kurulan devletin ideolojik temeli olarak eski imparatorluk, hanedan, hatta din fikirlerini değiştirdi, odağı Türk ulusu ve Türk milliyetçiliğine kaydırды. Atatürk'ün milliyetçiliğinin ardındaki mantık, farklı etnik (Türk veya Kürt), dini (Müslüman veya gayrimüslim) kökenlere ve mezheplere (Sünni veya Alevi) bağlı olan Türkiye vatandaşları arasında ulusal bir bağ yaratmaktı (Heper 1999). En önemlisi, Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'ni kesin sınırlar içinde tanımlamıştı ve Pantürkist iddiaları kesin olarak reddetmişti. Ne İslam ülkeleri birliğine, ne de Türk halklarının birliğine inandığını, aşırı duygular ve hayallerin Türkiye'nin politikasını etkilememesi gerektiğini, bunların geçmişte Türkiye'ye çok pahalıya mal olduğunu söylüyordu." Atatürk'ün Pantürkizmi reddi, Cumhuriyet'in sınırları dışında yaşayan diğer etnik Türk gruplarının kaderine herhangi bir şekilde müdahil olmayı ve kaybedilen toprakları geri alma emellerini reddetmeyi içeriyordu.

Bununla birlikte Kemalistler, toprağa bağlı ülkenin sınırları dahilinde, yeni ve sıkı bir milliyetçi ideoloji kurmak amacıyla kültürel Pantürkizmin belirli unsurlarını kullandılar. Bu durum en çok, Türk Tarih Kurumu'nun oynadığı rolde kendini göstermekteydi. Bu kurumun saptırarak yazdığı Türk tarihi Orta Asya'yı tüm Türklerin anavatanı olarak gösterdi ve okullarda okutulan resmi tarih kitapları üzerinde günümüze kadar etkili oldu (Alıcı 1996: 225).¹² Orta Asya'ya bu romantik bağlılık göz önünde bulundurulduğunda, Türklerin, kimliklerinin Türk ulus-devletinin sınırlarının epey ötesine uzandığını kabul etmiş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Bu şekilde, Türkiye'nin eski Sovyet Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerindeki 50 milyondan fazla Türk kökenli nüfusu "yeniden keşfetmesi" için, yani 1991'in sonlarında şekillenen yeni bir coşku aşaması için gereken zemini Kemalizmin kendisi hazırlamıştır.

COŞKU VE HAYAL KIRIKLIĞI: BİR TÜRK YÜZYILI MI?

Bir Türk Yüzyılına Yaklaşırken: Pantürkizmin Yeniden Ortaya Çıkışı

Beş Türki cumhuriyetin siyasi bağımsızlığı tüm Türkiye'de bir heyecan ve coşku yarattı. Aynı sırada, Batı'daki bazı çevrelerde Ankara'nın

Orta Asya ve Kafkasya'da oynayacağı jeopolitik role ilişkin beklentiler oluşmaya başladı. Ana fikir Türkçe konuşan beş eski Sovyet devletinin bağımsızlığının yeni bir Türk devletleri birlikteliğine uzanması ve bu birliktelikte lider rolünü Türkiye'nin üstlenmesiydi. Soğuk Savaş sona erdiğinde TBMM'ye hitap eden Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının Türkiye'ye "bölgesel güç olmak için tarihi bir fırsat verdiğini" ifade etmişti. Özal, meclisten, "400 yıl sonra ilk kez ortaya çıkan bu şansı kaçırmamasını" istemişti.¹³ Yaşanan bu büyük coşku sırasında, Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanan devletlerle arasındaki kültür, dil, tarih ve din bağları, Ankara'nın Kafkasya ve Orta Asya üzerinde gelecekteki etkin rolünün temeli olarak sık sık dile getiriliyordu. Üstelik, bu coşku atmosferinde "Adriyatik'ten, Çin Seddi'ne kadar Türkçe konuşan devletler" sözleri resmi söyleme giderek daha fazla oturuyordu.¹⁴

Birkaç Batılı politikacı, özellikle de ABD temsilcileri, bu abartılı beklentileri teşvik etti. Laik demokratik sisteme, liberal piyasa ekonomisine sahip olan Türkiye'yi İran nüfuzunun kuzeye yayılmasını engelleyebilecek hayati bir bölgesel güç olarak tanımladılar. Türki cumhuriyetler bağımsızlıklarının ilk günlerinde, anlamlı ve güçlü bir kendi kendini tanımlama ve devlet inşası sürecinden geçmekteydi; çeşitli taraflar da Türkiye Cumhuriyetini bu devletler için makbul ve önemli bir model olarak sundular.¹⁵ Örneğin, 1992 Şubat'ında ABD Başkanı George Bush "Orta Asya'nın örnek alması gereken demokratik, laik bir ülke" olarak Türkiye'yi gösterdi. Buna benzer görüşler daha sonra İngiltere Dışişleri Bakanı Douglas Hurd ve Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumière tarafından da dile getirildi. "Türk Modeli", Batı basınında sık kullanılan bir başlık haline geldi.¹⁶

Umutsuzca siyasi ve ekonomik destek arayan yeni bağımsız cumhuriyetlerin liderleri bu fikri memnuniyetle benimsedi ve Türkiye'ye övgüler yağdırmaya başladı. Aralık 1991'deki Ankara ziyaretleri sırasında hem Özbek hem de Kırgız başkanlar, Türkiye'nin Türk dünyasındaki liderlik rolünü vurgulayan duygusal konuşmalar ve açıklamalar yaptılar. Özbekistan başkanı İslam Kerimov "Türkiye'yi model alıyoruz, kendi ülkemizi bu modele göre kuracağız" dedi.¹⁷ Birkaç gün sonra Kırgızistan başkanı Aşkar Akayev Türkiye'yi "Türki cumhuriyetlere yol gösteren sa-

bah yıldızı”na benzetti.¹⁸ Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’dan da benzer açıklamalar gelmekteydi.

Sonuç olarak, Sovyet sonrası dönemin başlangıcı Türkiye’de memnuniyet ve sevinçle karşılandı. Batılı devletlerin ve Türki cumhuriyetlerin resmi yetkililerinden gelen abartılı beklentilerle hareketlenen Türk siyasetçileri, Ankara’nın Kafkasya ve Orta Asya’ya dönük büyük hedeflerini ilan ettiler. Türkler arasındaki bu yeni işbirliğinin, Türkiye’nin daha da büyümesine ve gelişmesine, bölgedeki etkisini artırmasına ve Batılı müttefikler gözünde uluslararası duruşunu sağlamlaştırmasına yarayacağı düşünülüyordu. Ankara’da yapılan ilk Türk zirvesinde (30-31 Ekim 1992), Turgut Özal rüzgârı yakalamış, açılış konuşmasında “Eğer bu tarihi fırsatı en iyi şekilde değerlendirebilirsek, bir hata yapmazsak, 21. yüzyıl Türklerin yüz-yılı olacaktır” demişti.¹⁹

Bununla birlikte, Özal’ın iyimser senaryosunun tam aksine, ilk Türk zirvesi Türk resmi makamları için büyük bir hayal kırıklığı içinde sona erdi. Aslında bu zirve, Ankara için, eski Sovyet cumhuriyetlerine dönük bazı siyasi hedeflerini küçültmesini ve yeniden değerlendirmesini gerektiren bir dönüm noktası oldu. Türkiye zirveye ortak bir pazar oluşturmak, bir Türk yatırım bankası kurmak, Türkiye üzerinden Avrupa’ya petrol ve gaz boru hatları kurma konusunda Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’dan sağlam sözler almak gibi oldukça büyük beklentilerle katılmıştı. Ancak, altı Türk devletinin başkanlarının katıldığı ilk çoktarafli buluşma, birkaç ne dediği anlaşılmayan siyasi demeç dışında herhangi bir taahhütte bulunmayan, rasgele yazılmış bir deklarasyonla son buldu.

Ankara, bir anda, Türki cumhuriyetler ile Rusya arasındaki bağların şüphelenilenden çok daha güçlü olduğunu, Orta Asyalıların ve Azerbaycanlıların hem Moskova’nın politikalarından çok fazla uzaklaşmak istemediklerini, hem de kendilerini sadece Türki gruplarla sınırlamak istemediklerini fark etti. Bunların dışında, o sırada Türkiye’nin kasıtlı mali ve teknolojik araçlara sahip olduğunu gören Türki devletlerin Ankara ile “ayrıcılık bir ortaklık” geliştirmek istemedikleri de anlaşıyordu. Aksine, bölgedeki diğer devletlerle, özellikle de sanayileşmiş Batılı ülkelerle doğrudan ilişkiler kurmak istiyorlardı. Sonuç olarak, ortaklıklara aşırı vurgu, devletlere-

rası ilişkilere dayanan daha serinkanlı ve gerçekçi bir yaklaşımla yer değiştirdi. Böylece, Türkiye'nin Türki cumhuriyetlere dönük politikası "etnik dayanışmanın hayali nosyonları"ndan, öz çıkarlara ilişkin daha net bir pozisyona kaydı (Robins 1993: 610).

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki faaliyetlerine ilişkin bu ilk değerlendirmeler ve beklentiler büyük ölçüde hayal kırıklığıyla sonuçlanmış olsa da daha yakın bir siyasi işbirliği ve daha gelişmiş ekonomik ilişkiler Ankara'nın uzun vadeli hedefi olarak kaldı (Turan ve Turan 1998: 202). Türkiye, Türki cumhuriyetlerle siyasi, ekonomik ve kültürel bağlarını artırmak için, özellikle Orta Asya'da ve Azerbaycan'da çeşitli eğitim ve kültür programlarına girişti. Bu nedenle, coşku aşamasının ardından, Türkiye'nin bölgedeki dış ilişkiler siyasetinin, siyasi ilişkilerden ziyade kültürel ve ekonomik ilişkileri vurguladığını tartışmak mümkündür. Ayrıca eski Sovyet cumhuriyetlerine dönük Ankara siyasetinin başlangıçtaki çoklu ilişki tarzından, ikili ilişki tarzına kaydığı da açık olarak görülmektedir.

Hayal Kırıklığıyla Biten Rüya: Pantürkizm ve Siyasi Gerçekler

Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye bu ülkelere uluslararası kurumlara üyelik arayışları sırasında büyük siyasi destek verdi. Böylece Ankara bu ülkelerin Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na (AGİK- CSCE, daha sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı-OSCE olarak değişti), Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'ne (NACC), Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na katılmalarını kolaylaştırabildi (Sayarı 1994: 182). Türkiye, aynı şekilde beş Türki devletin (Kazakistan sadece gözlemci olarak) Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) katılmasında aracı oldu.²⁰ Bu bağlamda, Türkiye'nin beş Türki cumhuriyetin uluslararası ve bölgesel örgütlere katılması için verdiği siyasi destek "yalıtlımlılıklarına son vermek, Orta Asya'da ile Kafkaslarda ekonomik kurtuluşu ve siyasi istikrarı sağlamak... stratejisine dayanıyordu" (Sayarı 1994: 182).

Türkiye'nin liderlik girişimlerinde Ankara'nın en yüksek düzeydeki inisiyatif, Türkiye cumhurbaşkanının beş cumhuriyetteki meslektaşla-

nyla buluştuğu bir dizi zirve düzenlemektir. T6 olarak adlandırılan bu Türk zirveleri, düzenli bir tartışma forumu haline gelmişse de,²¹ Ankara'nın başlangıçtaki, özellikle de altı ülke arasındaki bağları kurumsallaştırma planının oldukça gerisinde kalmıştır. En önemli sonuç, bakanlıklar düzeyinde benzer periyodik toplantıların yapılması, parlamentolar arası işbirliğinin desteklenmesi ve kalıcı bir zirve sekreterliğinin oluşturulmasıdır.²²

Somut siyasi önlemlere bakıldığında, ikili ilişkilerin açıkça çoktaraf-
lı ilişki yaklaşıma üstün geldiği görülür (Kramer 1996: 119). Aralık 1996 itibarıyla, Ankara beş cumhuriyet ile farklı özelliklerde 470'i aşkın ikili anlaşma yapmıştır; oysa çoktaraf-
lı anlaşma sayısı sadece 43'tür.²³ İlk Türk zirvesinde yaşanan büyük hayal kırıklığı, o tarihten sonra Ankara'nın çıkarları konusunda daha makul davranan Türkiyeli siyasetçiler için çok önemli bir deneyimdi. Türk resmi makamlarının homojen bir bütünle değil de, her biri kendi ulusal çıkarını kovalayan beş ayrı ülkeyle ilişkiye girdiklerini giderek daha fazla fark etmesi, çok taraflı yaklaşımdan ikili anlaşmalara geçişi daha da hızlandırdı.

Bu ikili ilişkilerle ilgili olarak, Ankara'nın eski Sovyetler Birliği'nden en yakın dış ilişkiler ortağı olan Azerbaycan ile olan ilişkisi, Türkiye'nin bölgede nüfuz arayışlarına ilişkin sınırlarını vurgulamakta iyi bir örnektir. Azerbaycan'ın Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılması konusundaki önemi D. Sezer tarafından gayet iyi özetlenmiştir:

Türk dilleri içinde, Türkiye'de konuşulan Türkçe'ye en yakın olan, Gagavuz lehçesinden sonra Azeri Türkçesidir. Azerbaycan'ın Türkiye'ye yakınlığı, Orta Asya'daki diğer ülkelerle aramızdaki köprü oluşu, bereketli petrol yatakları, 1993 ortasında milliyetçi Ebulfez Elçibey'in devrilmesine kadar Türkiye yanlısı yönelimleri, bütün bunlar Sovyet sonrası dönemin başından itibaren Türkiye'nin Azerbaycan üzerindeki özel ilgisinin nedenlerini oluşturmaktadır (Sezer 1997: 16).

Azerbaycan'a duyulan bu özel ilgiye rağmen, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin karşılıklı beslenen şişirilmiş beklentilerin kurbanı olması uzun sürme-

di. Özellikle, Ankara'nın Ermeniler ile Azeriler arasında Dağlık Karabağ üzerindeki kanlı çatışmalara doğrudan müdahil olmaması, Bakü ile ortaya çıkan gerilimin temel kaynağıydı. 1993 Nisan'ında Ankara, Cumhurbaşkanı Elçibey'in Türkiye helikopterlerinin Ermenilerin Kelbejar saldırısı sırasında sıkışan Azeri sivillerini tahliye etmesi yolundaki mükerrer isteklerini geri çevirmişti. Resmi açıklamalara göre bunun nedeni helikopterleri Türkiye'den Azerbaycan'a göndermenin teknik açıdan olanaksızlığıydı.²⁴ Ancak, gerçekte, Başbakan Demirel, bu isteğin Ankara'yı çatışmanın içine sürükleyeceğine ve Rusya ile karşı karşıya getireceğine inandığı için yardım etmeyi reddetmişti (Bölükbaşı: 1997: 85).

Türkiye, Dağlık Karabağ çatışmasındaki "hassas denge"yi korumak için (krş. Cornell 1998), hava sahasını Erivan bağlantılı Batılı yardım uçaklarına kapadı ve Ermenistan sınırına daha çok asker yığdı.²⁵ Bu görece sembolik tepki, ne kendini bölgesel bir güç olarak gören bir ülke için yeterliydi, ne de Azerilerin yardım çağrılarına tatminkâr bir yanıtı. Aksine, Ankara, Rusya ile karşı karşıya getirebilecek bir çatışmanın dışında kalma konusundaki kararlılığını açıkça gösteriyordu. Hemen iki ay sonra, Türk yetkililer kriz dönemlerinde müdahil olmak istemediklerini yeniden teyit ettiler. 18 Haziran 1993'te, iddialara göre Moskova'nın desteklediği asi askeri güçler Azeri Cumhurbaşkanı Elçibey'i devirdiler.²⁶ Ankara'nın, hararetli bir Türkiye yanlısı olan Elçibey'in sınır dışı edilmesini açıkça kınamayı ihmal edişi, diğer Türki ülkeler nezdindeki duruşunu olumsuz etkiledi (Robins 1998: 14).²⁷ Üstelik bu olay Rusya'nın eski Sovyet cumhuriyetlerinin iç işlerine hâlâ müdahale edebileceğini gözler önüne serdi.

Ankara, Moskova ile hem siyasi, hem de ekonomik nedenlerden ötürü iyi ilişkiler sürdürme zorunluluğunun yanı sıra, Kafkasya politikalarının formülasyonu ve uygulaması konusundaki tarihsel kısıtlamalarla da yüzleşti. Ermenistan'ın bağımsızlığıyla, Osmanlı mirası olan 1915-1916 Ermeni soykırımı iddiası yeniden ortaya çıktı. Türkiye, Dağlık Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ı askeri ve lojistik açıdan destekleme isteğini, Ermenilere karşı yeni bir vahşet planlamakla suçlanma tehlikesine karşı dengelemek zorundaydı (Cornell 1998: 66). Türkiye'nin daha ka-

rarlı tavrı, ABD ve Fransa'daki güçlü Türkiye karşıtı Ermeni lobilerinin tepkisini tetikleyecek, muhtemelen Türkiye'nin uluslararası duruşuna büyük zarar verecekti. Başbakan Demirel, Türkiye'deki aşırı sağ ve aşırı soldan Bakü'ye aktif askeri destek verilmesi yolunda gelen mükerrer talepleri reddederek bunu açıkça ifade etti: "Türkiye'nin atacağı hesapsız bir adım, bütün dünyanın Ermenistan'ın arkasında durmasına yol açacaktır."²⁸ Aynı tarihte, bir Türk müdahalesinin tehlikeleri, Rusya'nın böyle bir hareket karşısında "ilgisiz kalamayacağını" belirten BDT Başkomutanı Mareşal Şapoşnikov tarafından da vurgulanmıştı.²⁹

Türkiye'nin Azerbaycan'la ikili ilişkileri, bir bakıma Ankara'nın Kafkasya ve Orta Asya'da gerçek anlamda bağımsız bir politika sürdüremeyeceğini açıkça örnekliyordu. Türkiye'nin jeopolitik konumu, yetersiz güç kaynakları ve hâlâ sindirilememiş olan Osmanlı geçmişi, 1990'ların başlarındaki abartılı Pantürkist retoriğiyle açıkça çelişmişti; daha da ötesi, Türkiye'nin bölgede yeterli bir güvenliği sağlayabileceğini göstermesini de engellemişti. Sovyetler Birliği'nin dağılması, bir noktaya kadar Çarlık Rusyası ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki 400 yıllık rekabeti bir kez daha öne çıkarmıştı. 1990'lardaki Rusya-Türkiye rekabeti, geçmişte olduğu gibi Hristiyan/Slav ve Müslüman/Türk bloklarının karşı karşıya gelmesine yol açmıştı. Baev'in iddia ettiği gibi, Sovyet sonrası Rusya'nın siyasi oluşumunda, Türkiye söz konusu olduğu zaman, "ezele düşmanlık" ve "artan saldırganlık" kategorileri sık sık kullanılmıştı (Baev 1997: 13).

Aynı şekilde, Türkler de Çarlık Rusyası'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tutkularını ve Osmanlıları Karadeniz'den, Balkanlar'dan ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinden kovma politikalarını unutmamıştı (Müfti 1998: 41). Bu müzmin husumetin anısı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rus-Türk geriliminin yeniden canlanmasından kısmen de olsa sorumludur. Bu nedenle, ilk coşku ortadan kalktıktan kısa bir süre sonra Ankara'nın beş Türki devletle daha rutin ilişkilere geçmesi şaşırtıcı değildir. Bu tarihten sonra milliyetçi lirizmin yerini giderek gerçekçilik almıştır ve Türkiye Türki cumhuriyetlerle ilişkilerinde Rusya'nın hassasiyetine daha fazla saygı göstermektedir.

İŞBİRLİĞİ İNŞASI: TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE TÜRKİ DEVLETLER ARASINDA EKONOMİK VE KÜLTÜREL BAĞLAR

Ekonomik İlişki Kanalları: Yardım, İnşaat, Telekomünikasyon, Taşımacılık ve Enerji

Siyasi maceracılığın ilk sinyallerinin hızla ortadan kaybolması, Kafkasya ve Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkışının Türkiye Cumhuriyeti için görülmemiş ekonomik fırsatlar sunmasıyla da bağlantılıdır. Türk cumhuriyetlerle yakın ekonomik bağlar kurulmasıyla, ülkenin dış ticaret açığıyla karşı karşıya kaldığı bir zamanda, Türkiye için yeni pazarlar ve yatırım alanları açılacağı umut edilmişti. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ekonomik girişimler o zamana dek dört ana alanda yoğunlaşmıştı: kalkınma yardımı, ticaret ve inşaat, taşımacılık ve telekomünikasyon, enerji sektörü.

Türkiye, beş Türk devlete ekonomik ve insani yardım yapma konusunda önde gelen ülkelerden biri olmuştur. 78 milyon ABD dolarından fazla insani yardım, 50 milyon ABD doları kadar teknik yardım ve 1 milyar ABD doları kadar kredi teklifi Türkiye'yi bölgenin en büyük ekonomik yardım yapan ülkesi haline getirmiştir. Türkiye ve Türk cumhuriyetler arasında gelişmiş bir ekonomik işbirliği hedefleyen Ankara'nın programları, büyük ölçüde, Ocak 1992'de dışişleri bakanlığı dahilinde kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) tarafından planlanmakta ve uygulanmaktadır. TİKA, ilk altı yılında, çoğu eğitim ve müşavirlik alanında olmak üzere 150 iki taraflı ve 60 çoktaraflı proje gerçekleştirmiştir.³⁰

TİKA'nın yanı sıra, yeni cumhuriyetlerle ekonomik ilişkilerin gelişmesinden sorumlu olan bir diğer kamu kuruluşu, sadece bu ülkelere özel olmamakla birlikte Eximbank'tır. Eximbank, özellikle Orta Asya ve Azerbaycan'a yönelik olarak, Türk ihracatını desteklemek ve Türk müteahhitlik firmalarını finanse etmek için kredi vermektedir. Başlangıçta, beş Türk devlete 1 milyar ABD doları tutarında kredi verileceği vaat edilmesine karşın, hem finansal hem de bürokratik nedenlerden ötürü Türkiye söz verilen tüm fonları karşılayamamıştır. Nisan 1999 itibarıyla Eximbank, 776 milyon ABD dolarından fazlası dağıtılmış olan toplam 850 milyon ABD doları tutarında tahsisat yapmıştır (Aras 2000: 46).³¹

1992-1998 arasında, Türkiye ve Türki devletler arasındaki ticaret hacmi, 275 milyon ABD dolarından 1,3 milyar ABD dolarına çıkarak, % 472'lik bir büyüme kaydetmiştir.³² Ancak Türkiye'nin toplam ticareti içinde, beş Türki devletle yapılan alışveriş % 2'den daha az yer tutmaktadır. Türkiye'nin Orta Asya'daki ekonomik varlığının büyük bir bölümü inşaat alanında; otel, hava alanı, hastane ve küçük imalathanelerin inşaatı ve restorasyonundadır. 1999 sonunda, inşaat projelerinin toplam ekonomik değeri 3 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Türki pazarlarındaki diğer Türk şirketleri, gıda işleme, tekstil, otomotiv ve perakende satış sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin faaliyetlerine ilişkin güvenilir veri bulmak zordur ve pek çok ortak teşebbüs anlaşması hâlâ masada beklemektedir. TİKA'ya ve Türkiye Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'na (DEİK) göre, 1999 sonu itibarıyla, beş Türki devlette toplam kârı yaklaşık 320 milyon ABD dolarını bulan 1400'den fazla Türk şirketi faaliyet göstermekteydi. Kazakistan'da³³ 320'den fazla, Azerbaycan'da³⁴ 450, Türkmenistan,³⁵ Özbekistan³⁶ ve Kırgızistan'da³⁷ da 200 Türk şirketi faal durumdaydı.

Batı ile eski COMECON'un batı bölgesinin arasında jeoekonomik bir eksen olmayı hedefleyen Türkiye, 1991'den itibaren telekomünikasyon ve taşımacılık alanında muazzam bir ekonomik çaba içerisine girdi. Beş cumhuriyetin her birine derhal hibe edilen (değeri 25 milyon ABD dolarını bulan) dijital telekomünikasyon santralleri sayesinde Ankara "erken bir dönemde, bu cumhuriyetleri uluslararası hatlara bağlanma konusunda Türkiye'ye bağımlı kılan" bir ilişki oluşturdu (Robins 1998: 145). Bundan sonra, başta Netaş ve Turkcell olmak üzere diğer Türk şirketleri, telekomünikasyon için altyapı sağlayarak bu stratejik sektörde önemli bir grafik yakaladılar. 1999 yılında Netaş, yan kuruluşları olan Ütel ve Vesnet üzerinden sırasıyla Azerbaycan ve Kazakistan'da faaliyet göstermekteydi. Büyüyen mobil telekomünikasyon sektöründe Turkcell, Kazakistan Azerbaycan ve Gürcistan'da çalıştırdığı GSM hizmetleriyle lider konumundadır.³⁸

Türkiye ve Orta Asya arasındaki coğrafi boşluğu doldurmak için Türk Havayolları (THY) Bakü'ye (1991), Taşkent'e ve Almaata'ya (1992) doğrudan seferler düzenlemeye başladı. Daha sonra Aşkabat (1993) ve Bişkek'e (1996) düzenli uçuşlar başladı.³⁹ Ancak kara taşımacılığı aynı kolay-

lıkla geliştirilemedi. Türkiye ilgisini, Anadolu Türklerini karayoluyla Türk dünyasına bağlayabilecek durumda ve Azerbaycan'a komşu olan Gürcistan üzerinde yoğunlaştırdı. Karadeniz sahili boyunca uzanan ve Sarp-Supsa-Tiflis-Bakü'ye⁴⁰ bağlanan bir karayolu inşa etmek için, AB Avrupa-Kafkasya-Asya Taşımacılık Koridoru (TRACECA) tarafından hazırlanan planı benimsedi. Buna ek olarak, Ankara ve Tiflis üçüncü bir sınır kapısı açmak ve Gürcistan'ın Batum havaalanını ortaklaşa kullanılacak şekilde restore etmek üzere birkaç anlaşma imzaladı. Daha da önemlisi, Türk ve Gürcü kentleri olan Kars ve Tiflis'i doğrudan birbirine bağlayan bir demiryolu inşaatı planıdır. Bu hat tamamlandığı zaman Bakü demiryoluna, oradan da tren-feribot servisleriyle Orta Asya'ya bağlanacaktır.⁴¹

Türkiye ve Türki Cumhuriyetler arasındaki ekonomik ilişkilerin gelecekteki yapısı üzerindeki en belirleyici etken, Robins'in iddia ettiği gibi, "ikinci bölgedeki [Orta Asya] büyük petrol üretici devletler tarafından seçilen enerji ihracatı rotaları" olacaktır (Robins 1998: 145).⁴² Türkiye'nin temel olarak gerçekleştirmeye çalıştığı üç hedef bulunmaktadır: transit geçişlerden sağlanacak olan gelir, Türkiye'nin Rus gazına ve Ortadoğu petrolüne bağımlılığının azaltılması ve boru hattı inşaatlarının az gelişmiş Doğu Anadolu bölgesinde yaratacağı istihdam imkânları.

Türkiye'nin Orta Asya enerjisinin çıkartılması, taşınması ve tüketilmesindeki rolüyle bağlantılı stratejik faktörler, en az bu ekonomik hedefler kadar önemlidir. Aslında Hazar petrol ve gaz kaynaklarının kullanımı, en önemli aktörleri ABD, Rusya, Türkiye ve İran olan büyük bir stratejik oyun haline gelmiştir. Ekonomik bakış açısından, Bakü-Ceyhan veya Hazar ötesi boru hatları gibi Türkiye üzerinden geçen boru hattı projeleri, ekonomik değil, daha çok siyasi olarak belirlenmektedir. Bu projeler Orta Asya'daki Batı etkisini artırıp Rusya'nın etkisiyle baş edebilmek ve ABD'nin İran üzerindeki kontrol siyasetini sürdürebilmek için ABD stratejilerinde çok önemli bir yer tutmaktadır. İran, Orta Asya'dan Avrupa ve Güney Asya'ya petrol ve gaz taşınması için kolaylıkla genişletilebilecek olan mevcut boru hattı ağını hizmete sunabilir. Uluslararası petrol şirketleri daha ucuz olan bu çözüm için bastırmaktadır, dolayısıyla boru hattı meselesi "dolarlar ve sentlerin karşısındaki büyük jeopolitik planlar" haline gelmiştir (Gorvett

2000: 31). Bu nedenle, Kasım 1999 tarihli İstanbul OSCE zirvesinde imzalanılan Orta Asya petrollerinin dağıtımı anlaşmasının uygulanıp uygulanamayacağı oldukça şüphelidir. Hazar petrolleri efsanesi, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya üzerindeki rolünün sınırlarını gösteren başka bir örnektir (Altunışık 1998: 157).

Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunu sınırlayan iki ekonomik etken daha bulunmaktadır. İlk sırada eski Sovyet cumhuriyetlerini ve Türkiye'yi Moskova'ya bağlayan ekonomik çıkarlar vardır. Orta Asya ülkelerinde, bazı sektörlerde aşırı uzmanlaşma ve coğrafi izolasyon Sovyetlerden kalan ekonomik mirasın bir parçasıdır.⁴³ Eski Sovyet cumhuriyetlerinde ekonomik ve zirai çeşitlilik yoktur. Bu da ticaret alanında son derece yüksek bir bölgesel bağımlılıkla ve Orta Asya ekonomilerinin Moskova'ya yapısal olarak doğrudan bağımlı olmasıyla sonuçlanmıştır. Genellikle mevcut demir ve karayolu ağının ve boru hatlarının, Orta Asya için potansiyel pazarlara dönük temel satış noktası kalan Moskova'ya doğrudan bağlı olması bu sorunu daha da ciddileştirmiştir.

İkinci etken, Rusya'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki rolüyle ilişkilidir. Türki cumhuriyetlerdeki büyük ekonomik çıkarlarına rağmen, Ankara'nın Rusya Federasyonu ile korumayı ve geliştirmeyi düşündüğü önemli ekonomik ilişkileri bulunduğunu unutmamak gerekir (Turan ve Turan 1998: 189). 1990'larda Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri Türkiye ve Türki devletler arasındaki işlerden çok daha kârlıydı. 1992-1998 arasındaki dönemde, Rusya ile Türkiye arasındaki resmi ticaret hacmi, ortalama olarak, Ankara ve Türki cumhuriyetler arasında kaydedilen ticaret hacminin üç katından fazlaydı.⁴⁴

Bu rakamlara iki ülke arasındaki büyük "bavul ticareti" dahil değildir. Rus "turistler" Türkiye'den mal alıp Rus pazarında satmaktadır. DE-İK'in verdiği rakamlara göre, 1992-1997 arasında bu bavul ticaretinin yıllık hacmi 5-6 milyar ABD dolarıdır.⁴⁵ Türkiye için bir başka önemli gelir kaynağı da Rusya'da Türk şirketlerinin taşeronluk faaliyetleridir. Bu gelir, 1997 yılında neredeyse 9 milyar ABD dolarını bulmuştur. 1992-1997 arasında, Türkiye Uluslararası Müteahhitler Birliği'ne üye şirketlerin faaliyetlerinin % 42'si Rusya'da gerçekleştirilmiştir.⁴⁶ Rusya ile işbirliği potansiye-

linin hâlâ Türki cumhuriyetlerle olandan daha yüksek olduğunu bilen Ankara, Orta Asya ve Kafkasya politikalarının Moskova ile ekonomik ilişkilerine zarar vermemesi zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Fuller'ın öne sürdüğü gibi, "bu bölgelerde Rusya'nın kaygılarının Türkiye'nin çıkarlarının üzerine ne zaman çıkacağı, çıkıp çıkmayacağı konusunda karar verebilmek Ankara için çok büyük önem taşımaktadır" (Fuller 1993: 86).

Son olarak, Washington'ın yeni cumhuriyetler için ideal bir kalkınma planı olarak "Türk modeli"ni destekleyen ve Türkiye'yi Batı'nın ekonomik yardımı için bir kanal olarak gösteren açıklamalarının ve girişimlerinin içi boş çıktı. Ankara ne ABD'den ne de Avrupalı ortaklarından söz verilen ekonomik ve siyasi desteği alabildi. Sonuçta, yeni cumhuriyetlere Türkiye üzerinden neredeyse hiç uluslararası yardım geçmedi (Robins 1998: 142; Pope ve Pope 1997: 290-91). Kısa süre içinde Ankara'nın ilk coşku döneminde vaat edildiği gibi Türki devletlerin ekonomik kalkınmasında lokomotif güç olamayacağı ortaya çıktı. 1994 baharında, kemer sıkma politikasının uygulanmaya başlamasının ardından Türkiye'nin mali açıdan çöküşü, Türki cumhuriyetlere kısıtlı borç ve kredi sağlama imkânını daha da azalttı. Mayall'ın öne sürdüğü gibi, "Türkiye [ekonomik zayıflığın] bölgede etkili olma çabalarını kısıtladığının iyice farkına vardı. Orta Asya'da etnik ve dini dayanışmanın cazibesi, ABD'nin, Japonya'nın, Güney Kore'nin ve Batı Avrupa'nın ekonomik gücüyle başa çıkamadı" (Mayall 1997: 74-5). Türkiye'nin büyük ölçekli yatırım için yeterli sermayeye sahip olmadığı ortaya çıktıkça, Orta Asya Türklerinin ilgisi giderek başka ortaklara yönelmeye başladı.

KÜLTÜREL KANALLAR: DİL, TARİH, TELEVİZYON VE EĞİTİM

Hem Pantürkist hareketin, hem de Kemalist modernizasyonun ilgisinin kültür ve eğitime yoğunlaştığı kabul edildiğinde, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya ile yoğun işbirliği girişimlerinin kültürel alanda çoğalmasının anlaşılabilir bir durumdur. Türkiye devletinin ya da devlet dışı aktörlerin eğitim ve medya alanlarında başlattığı bu girişimlerin çoğu dil, edebiyat ve tarih konularıyla ilgilidir. Ancak siyasi ve ekonomik alanlarda olduğu gibi, Türk tarafında başlangıçta yeşeren büyük beklentiler hayal kırıklığıyla so-

nuçlanmıştır. Ayrıca kültürel işbirliği konusunda, Pantürkist idealler ve Sovyet sonrası Türk toplumlarının gerçekliklerinin bir eşgüdüm yakalaması oldukça zordu. Türk politikacıları, bürokratları ve entelektüellerinin hissettği coşkunun “öteki Türkler”e ilişkin bilgiden ziyade ideolojilere ve romantizme dayandığı ortaya çıktı. Ortak bir Türk dili yaratma çabaları, bu gerçekçi olmayan tavrı gösterir.

Ankara’nın en büyük hedeflerinden biri, İstanbul Türkçesinin, yeni cumhuriyetler için ortak bir dil mertebesine yükseltilmesiydi. Türkiye cumhuriyetlerle ilişki kurulduktan sonra, Türkçe’ye ilişkin resmi politika, “Türk dünyası” dahilinde tek bir dil bölgesi fikrine dönüştü. Bu cesur proje, Türkiye’de genel kabul gören bir varsayım göre, tüm “Türk dünyası”nı, özellikle Türkiye’yi ve eski Sovyetler Birliği’nin Türkçe konuşan beş cumhuriyetini kapsadığı iddia edilen linguistik bir homojenliğe dayanmaktadır (Bal 1998a: 61). Ancak bu görüş, birbiriyle ilişkili olsa bile Türkçe dillerinin karşılıklı olarak anlaşılabilmesini ve farklı Türkiye halklara ait tarihsel deneyimlerin daha büyük farklılıklar yarattığını göz ardı etmektedir. Türk yetkililerin coşkulu beyanlarının aksine, “Türk dünyası” Hispanik veya Anglo-Sakson dünyalarını farklı kılan karşılıklı anlaşılabilirlik konusunda hemfikir değildir.⁴⁷ Sovyet sonrası Orta Asya’nın gerçeklerini göz ardı etmek ve hepsinden öte Ankara’nın ilk politikalarını belirleyen ideolojik önyargı, Türk diplomatlarının ve politikacılarının, Türkiye cumhuriyetlerdeki elitin Sovyet rejiminin son aşamalarında bile ulusal ve kültürel bir rönesansın sembolü olarak ön plana çıkan kendi ulusal dillerine verdikleri önemi görmezden gelmelerine yol açmıştır (Carrère D’Encausse 1979: 195).

Bu durum, Ankara’nın Türkçe’nin Latin alfabesinde benimsenmesi için verdiği etkin mücadelede açıkça görünür. Sonunda altı Türkiye devlet arasında varılan sözde “ortak Latin alfabesi”ne ilişkin anlaşma, ancak çok hararetli tartışmalardan sonra imzalanmıştır. Bu tartışma, Mart 1993’te, modern Türkçe’de normal olarak kullanılan 29 karaktere beş karakterin eklenmesi konusunda bir uzlaşma formülüyle sona ermişti. Bu beş harfin Anadolu Türklerine tümüyle yabancı oluşu, Ankara’nın ağır eleştirisine maruz kaldı; Ankara’nın temsilcileri karşı taraf temsilcilerinin idealist ve mutlakçı tartışma biçiminden hiç hoşlanmamışlardı.⁴⁸ Türkiye’nin Latin

alfabesindeki ısrarı karışık ve Ankara'nın bakış açısıyla hayal kırıklığı yaratan sonuçlar verdi. Rus azınlıklarının hassasiyetinin farkında olan Kırgızistan ve Kazakistan hükümetleri Kiril alfabesini korudu. Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Latin harflerine geçmeye karar verdi. Ancak bu ülkelerin her biri, onaylanan "ortak Latin alfabesi"nden ve Türkiye Cumhuriyeti'nin modern alfabesinden farklı kendi ulusal türünü benimsedi.⁴⁹

Dil sorunları, 1992'de Türk devleti tarafından yayına sokulan Avrasya televizyon ağı sisteminin (TRT Avrasya) başarısını sınırladı. Basitleştirilmiş Türkçe ve genelde Latin harfleriyle yazılmış başlıklarla, Orta Asya ve Azerbaycan'a yayın yapan programlar Türki halklar arasında bir topluluk hissi uyandırmak üzere tasarlanmıştı (Turan ve Turan 1998: 183). Yayınların geniş bir Orta Asya izleyicisine ulaşmasını sağlamak amacıyla PTT teknisyenleri, Ankara'dan uydu aracılığıyla gönderilen sinyallerin alınabilmesi için, cumhuriyetlerin her birinde yer istasyonları inşa etmişti. Büyük bir heyecanla başlatılmış olmasına rağmen, Türk uydu televizyonu Orta Asya'da hiçbir zaman çok popüler olmadı. Türkçe'nin basitleştirilmiş şekliyle bile, Orta Asya'da yaşayan pek çok insanın anlamayacağı kadar zor olduğu ortaya çıktı. Üstelik programların düşük kalitesi izleyicilerin zevkine hitap etmedi. Türkmenistan ve Kazakistan'da olduğu gibi, komşu devletlerin kendi vatandaşlarına incelenmeden doğrudan yayın yapmasına izin vermek istemeyen hükümetler, daha başka sorunlar yarattı (Robins 1998: 144). Aynı şekilde, Türkiye'nin eğitim ve kültür bakanlıklarının, Türki devletlerdeki okullarda standart tarih kitapları okutma projesi de bu devletlerin hükümetlerinin şiddetli itirazlarıyla karşılaştı.

Türki devletlerin Türk kültür politikalarını onaylamadaki isteksizliğine rağmen, Ankara Pantürkist gündemini tanıtan birkaç enstitü kurdu. Kültür Bakanlığı, 1993'te Türki devletlerden (Özbekistan hariç) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden ve Rusya'nın Tataristan ve Başkırdistan cumhuriyetlerinden gelen kültür görevlilerini birleştiren, Türk Kültürleri ve Sanatları Ortak Yönetimi'nin (TÜRKSOY) kuruluşunun sponsorluğunu yaptı. İlk müdürüne göre TÜRKSOY'un asıl hedefi, "Türkçe konuşan ülkeler ve toplumlar arasındaki kültürel ilişkileri artırmak, Türk kültürüne dair araştırma yapmak, Türk kültürünü geliştirmek ve korumak, Türk kültürünü dünyaya

duyurmak ve Türk kültürünü dünya kültürüyle kaynaştırmak"tı (Bülbüloğlu 1996: 45). Ancak bu organizasyon, cesur gündemine rağmen, faaliyetlerinin niteliği ve niceliğinden ziyade zayıf yönetimiyle öne çıktı.⁵⁰

Belirgin bir Türkçülük ve milliyetçilik yönelimine sahip diğer bir devlet kurumu da, etkinliklerinin ve başarılarının zirvesine 1960'ların sonlarında ulaşan,⁵¹ Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'dür (TKAE). Bu kurum, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye'nin jeopolitik ortamında yaşanan devrimden büyük ölçüde faydalanmıştır. Güçlü militer ve resmi özellikleri nedeniyle 1980'lerin sonlarında can çekişen TKAE, 1990'larda Türk dünyasına ilginin canlanması sayesinde yeniden hayat buldu. Kurumun temel "akademik" çalışması, ilk baskısı 1976'da yapılan ve 1992'de genişletilmiş olarak tekrar basılan "Türk Dünyası El Kitabı" adlı çalışmayla sınırlıdır. Landau'nun belirttiği gibi, kitabın en açıklayıcı bölümü, Türklerin mutlak birliği önerisinin işlendiği bir dizi makaleden oluşan "Çağdaş Türk Dünyası"dır (Landau 1995: 162). TKAE'nin yanı sıra, "Türk dünyası"na daha fazla odaklanan başka Türk enstitüleri de bulunmaktadır ve bunlar ya Kültür Bakanlığı ya da çeşitli üniversitelere bağlıdır. Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Türk Dil Kurumu (TDK) gibi geleneksel Kemalist kurumlar, Marmara ve İstanbul Üniversitelerindeki Türkoloji Enstitüleri ve Ege Üniversitesi'nde yeni kurulan Türk Dünyası Araştırma Merkezi bu kurumların arasındadır.⁵²

1992'nin başlarından itibaren yeni bağımsız devletlerde insan kaynaklarının geliştirilmesi ve profesyonel eğitim sağlanmasıyla ilgili olarak yeni birimlerin faaliyete geçmesi, kültürel etkileşim ve iletişim için ayrı bir kanal açtı. Örneğin, Türkiye Dışişleri Bakanlığı, bu tarihten beri, Türki cumhuriyetlerden gelen diplomatlar için mesleki eğitim kursları vermektedir.⁵³ Ekim 1998 itibarıyla, eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli cumhuriyetlerinden gelen 1600'den fazla üst düzey görevli, TİKA'nın, Maliye Bakanlığı'nın ve OECD'nin ekonomik ve örgütsel desteği sayesinde, Ankara'daki Çok Taraflı Vergi Eğitim Merkezi'nde eğitim görmüştür.⁵⁴ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), OECD, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Almanya Teknik Destek Enstitüsü (GTZ) gibi uluslararası kurumlarla yakın işbirliği içinde bulunan TİKA, özel sektör ve kamu sek-

töründe kalkınma hamlelerinin tasarlanması ve uygulanması sorumluluğunu paylaşmıştır.⁵⁵

Türkiye'nin eğitim politikalarının merkezinde, Türk lise ve üniversitelerinde beş cumhuriyetin her birinden ikişer bin olmak üzere, toplam 10.000 öğrencilik bir burs programı bulunmaktadır. Resmi rakamlara göre, Aralık 1998 itibarıyla önerilen bursların 7700'den fazlası alınmıştır. Ancak, Türk üniversitelerinin önü alınamaz bir şekilde kalabalıklaşması, hükümetin verdiği bursun yetersizliği ve dil engelleri yüzünden oldukça büyük bir terk oranı görülmektedir.⁵⁶ Yine de uzun vadeli ilişkilerde elit bağlantılarının önemi göz önünde bulundurulduğunda, burs programının uzun vadede Türkiye'nin Türki cumhuriyetlerle ilişkilerinde bir kazanç sağlayacağını iddia etmek akla yakındır (Bahar Ersanlı 199: 9).

Son olarak, Türkiye seçkin bir devlet lisesi ağı ile dört üniversitenin açılmasını finanse etmiş ve bu okullara öğretmen ve yönetici atanması için para sağlamıştır.⁵⁷ Türkiye'deki elit devlet okullarını model alan, hem İngilizce hem de Türkçe sınıfları açarak yerel eğitim sistemindeki yabancı dil boşluğunu dolduran bu okulların kapanması mümkün görünmemektedir. Bu devlet girişimlerine ek olarak, Türkiyeli resmi olmayan aktörler –dernekler, vakıflar ve özellikle tarikatlar– en çok eğitim alanında faal olmuştur. Gayri resmi aktivitelerin en etkileyicisi, Nurcu tarikatın lideri Fethullah Gülen'in misyonerleri tarafından finanse edilen ve işletilen 70'i aşkın okuldur.⁵⁸ Fethullah Gülen'in Türkiye'deki okullarında belirgin bir şekilde göze çarpan dini yönelimin aksine, eski Sovyet cumhuriyetlerindeki okullarında Türk halkı için ortak dilin ve kültürün önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca müfredat, ortak Türk etnik bağlarını vurgulamakta, geleneksel Anadolu örf ve âdetlerini içermektedir.⁵⁹

Yukarıdaki analiz ışığında, Türkiye'nin yoğun eğitim ilişkilerinin ve Türki cumhuriyetlerdeki dil reformuna ilişkin faaliyetlerinin, yüzyıl önce Gaspıralı İsmail Bey tarafından başlatılan reform hareketini anımsattığı iddia edilebilir. Özellikle Fethullah Gülen'in faaliyetleri ve örgütünün eğitim, bilgi ve rasyonel söylemin, Batı bilimlerinin ve modern teknolojilerin yayılmasına verdiği önem, İslami modernizmin farklı yüzlerinin geride bıraktığı kültürel mirasın yeniden canlandırılmasına yakın durmaktadır. La-

ik Türk devleti bile, Genç Osmanlılar zamanından beri Türk Müslüman halkların entelektüel yaşamının vazgeçilmez bir parçası olan bu mirasla paralel bir çizgi izler görünmektedir. Bununla birlikte daha da dikkat çeken nokta, daha geniş bir Ortadoğu'nun ortaya çıkmasıyla Kemalizmin gizli Pantürkist mirasının yeniden sivrilmesidir.

Pantürkizmin bu yeniden canlanması, Türk hükümetlerinin kayıp toprakları geri almaya yönelik genişlemeci ve ırkçı Pantürkist politikalara angaje olduğu anlamına gelmez. Türkiye'de Enver Paşa'nın dönüşüyle hareketlenen kimi aşırı sağcı eylemcilerin hayallerinin aksine, Ankara, kayıp toprakların peşinde olma bileşeninden arındırılmış siyasi Pantürkizmin bir türü olan ve Landau'nun "kültürel Pantürkizm" olarak tanımladığı faaliyetlerde ısrar etmektedir (Landau 1988: 179; Winrow 1992: 109). Eğer Türk yetkililer bu kültürel politikayı "ağabey tavrı" göstermeden, daha belirsiz bir misyonerlik anlayışıyla ve her ülkenin kendine has ulusal ve kültürel değerlerine daha fazla saygı göstererek sürdürseydi, bu Pantürkist canlanmanın sonuçları çok daha başarılı olabilirdi.

SONUÇLAR:

KAFKASYA VE ORTA ASYA'DA OSMANLI VE KEMALİZM MİRASIYLA YÜZLEŞMEK

Babîlî'nin Orta Asya'yı hiçbir zaman yönetmemiş olmasına rağmen, Osmanlı geçmişinin mirası, Türkiye'nin eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik politikalarını derinden ve sürekli etkilemiştir. Bu Osmanlı mirası, Kemalist ulus inşası faaliyetinin çelişkileri arasında yaşayagelmıştır. İlk dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin Kemalist yöneticileri, bir taraftan Pantürkizmin tüm biçimlerini kararlılıkla reddetmiş ve esas olarak sınırlarına kesin bağlı olan bir ulus-devletin kalkınmasını vurgulamış; diğer taraftan da 1930'larda, Türklerin Orta Asya'daki tarihi vatanına ve diğer Türki halklarla olan benzerliklerine ilişkin romantik hikâyeler anlatan resmi bir tarih anlayışını benimsemişlerdir. Aslında Kemalistler, Türkiye devletinin sınırlarını aşma konusunda gizli bir eğilim taşıyan bir ulusal kimlik kavramını yaymıştır. Bu kavram, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait Osmanlı entelektüel tartışmalarından derinden etkilenmiştir (Dumont 1984: 30).

Örneğin, Kemalistlerin, Türk ulusal birliğinin ve kimliğinin kavramsallaştırılmasındaki dilbilimsel yaklaşımında Gaspıralı İsmail Bey ve Ziya Gökalp gibi entelektüellerin etkisi açıkça görülmektedir.⁶⁰ Bu nedenle, Kemalist milliyetçiliğin Pantürkist eğilimleri, Anadolu dışında yaşayan Türk halklarla güçlü bir “akrabalık” duygusunun korunmasına neden olmuştur (Poulton 1997: 287). Bu da, Orta Asya ve Azerbaycan ile ilk siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurulduğunda Türkiye’nin gösterdiği sempati ve dostluğu, aynı zamanda da kısa bir süre için emperyal siyasi tavır alınmasını açıklamaktadır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu’nun “küçülme süreci” tersine dönmemiştir; Türkiye Cumhuriyeti de yeni bağımsız devletlerin uzun vadeli kalkınması için bir örnek olma iddiasını uzun süre zürdürememiştir. Süleyman Demirel ve Turgut Özal gibi tecrübeli Türk politikacılarının coşkulu projelerinin gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır.

Siyasi ve ekonomik engellerin yanı sıra, Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki rolünü sınırlandıran ve Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle tekrar ortaya çıkan bir tarihsel miras daha vardı: Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve her iki ülkenin Çarlık ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki rekabetten devraldığı güvensizlik mirası ve tarihsel hırs ile, Türkiye-Rusya ilişkilerini mahveden Rus milliyetçiliğinin tekrar uyanması. Sezer’in öne sürdüğü gibi, 1921-1922 arasında Enver Paşa’nın Türkistan’da yürüttüğü Pantürkist faaliyetler, Ruslara Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya’daki amaçları konusunda önü alınamaz bir güvensizlik aşlamış gibiydi (Sezer 2000: 62). Bu nedenle, Moskova’nın 1990’larda Ankara’yı, Orta Asya ve Azerbaycan’da Pantürkist ve yeni-Osmanlıcı politikalar uygulamaya çalıştığını iddia ederek tekrar tekrar eleştirmesi şaşırtıcı değildir. Özellikle radikal Rus milliyetçileri, Türkiye’nin bölgedeki çıkarlarını “bir Türk hattıyla Rusya’yı Kazakistan ve Yakutistan’dan ayırma ve Rusya’nın ‘yeniden doğuşu’nu önlemeyi amaçlayan bir yabancı komplosu” olarak değerlendirmiştir (Zviagelskaya 1994: 137-8). Bu tarihsel miras, Rusya’nın Türkiye politikası üzerindeki etkili siyasi ve ekonomik rolüyle bir araya gelerek Türkiye’nin hedeflerine yeni sınırlamalar getirmiştir.

Daha geniş bir Ortadoğu’nun ortaya çıkmasıyla birlikte Türkiye’nin Osmanlı geçmişine ait bazı “iblis”lerin hortladığına dair hiçbir şüphe yok-

tur. Yeni bir tarihsel bağlam içinde, bu bastırılmış Osmanlı mirasları, Kemalist modernizasyonun katı yapılarına meydan okumuş ve Türkiye'nin siyasi ve kültürel kimliğinin yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir. Soğuk Savaş politikalarının deli gömleğinden sıyrılan Türkiye, Kemalist dogmaların artık yol gösteremediği alanlarda bir anda yeni siyasi yönelimler geliştirmek zorunda kalmıştır. Türkiye ve Türki devletler arasındaki ilişkilerin kısa tarihi, bu yeni kılavuzların Türkiye'nin siyasi ve ekonomik kaynakları hakkında sakın kafayla değerlendirilmesi, Osmanlı ve Kemalist tarihi üzerinde açık görüşlü bir değerlendirme yapılması gerektiğini göstermiştir. Bu bulgular bağlamında, eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel hatalıydı. Türkiye'nin tarihi "doğal" yatağına dönmedi; 1990'lar, ülkenin tarihi dogmalarının bir kısmını tekrar değerlendirmesi ve tarihte yeni bir sayfa açması gerektiğini gösterdi.

1992 yılında, Aydın Yalçın Pantürkizmin zamanı gelen bir ideoloji olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin çöküşünün "sonunda Pantürkizme açıkça ifade edilebilme ve destek bulma imkânı tanıdığını" yazmıştı.⁶¹ Bu dönem kısa sürdü ve hayal kırıklığıyla bitti. Türkiye'nin karar mercileri kısa süre içinde politikalarını Soğuk Savaş sonrası dönemin jeopolitik ve ekonomik gerçekliklerine göre ayarlamak zorunda kaldı. Orta Asya ve Kafkasya'ya yaklaşımları, ülkeyi komşularıyla anlaşmazlık içine sürükleyebilecek, modası geçmiş, kaybolan toprakları geri istemeye dönük ve hegemonik amaçlar bir kenara itilerek ekonomik sızma ve kültürel yayılma politikasına dönüştü (Landau 1995: 222). Böylece Ankara'nın yeni, Türki cumhuriyetlerle kültürel, bilimsel ve ekonomik ilişkilerini genişletme stratejisi, eski Pantürkist projeler ile modern ulus-ötesi etkileşimlerin ilginç bir karışımı olarak ortaya çıktı. Bu strateji tümüyle başarısız olmamıştır ve şimdiye kadar Türkiye'nin Türki devletler arasında *primus inter pares* [eşit taraflar arasında birinci] konumunu garanti etmiştir (Dannreuther 1994: 60; Cornell 1998: 69). Türkiye'nin yeni jeostratejik konumu, geleneksel Batı'ya dönük dış siyaset öncelikleri ve Rusya'yla ekonomik olarak yarar sağlayan bir ilişki sürdürme konusundaki kritik çıkarları ışığında, bu durum, en azından, adil bir sonuç olarak tanımlanabilir.

SONUÇLAR

KEMALİST MODERNLEŞMENİN AÇMAZI

Istanbul Üniversitesi Rektörü Kemal Alemdaroğlu, 2000 Nisan'ında, Türkiye'nin tek bilim tarihi enstitüsünü kapatmaya karar verdi. Sadık Kemalist, enstitünün "bilimsel olmayan etkinliklerinden" bıkmıştı. Enstitü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bilim tarihini inceliyordu, ama Kemalist dogmaya göre böyle bir tarih zaten yoktu. Resmi Kemalist okumaya göre bilim, Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'yle birlikte bilimi kurmadan önce Türkiye'ye girmemişti; ancak Alemdaroğlu, yalnızca İstanbul Üniversitesi'ndeki çeşitli araştırma alanlarını kontrol etmiyor, aynı zamanda personelinin görünümünü de denetliyordu. Rektör böylelikle erkek meslektaşlarının sakal biçimi kadar, kadın öğretim görevlilerinin etek ve tırnak boylarını da kurala bağlıyordu.'

"Modern" Kemalist rektörün katı kuralları şüphesiz Osmanlı padişahlarınıninkine benziyor. Yeniçeriliğin kaldırılmasından kısa bir süre sonra, Sultan II. Mahmud sadece orduyu ve Osmanlı devlet yapısını değil, tebaasının sokaktaki görünümünü ve giysilerini de yönlendiren bir dizi ıslahat hazırlığına girişti; 1829'da, hangi giysi ve başlığın nasıl ve hangi nedenlerle giyileceğini belirleyen bir karar yayınladı. Hatta, II. Mahmud sivil ve askeri personelinin sakallarının tam ölçü ve uzunluğunu da düzenleme kapsamına aldı (Lewis 1961: 102). Neredeyse 200 yıl sonra, İstanbul Üniversitesi rektörü, karalanan teokratik imparatorluğun geleneklerinden kopmuş olan Türkiye'nin modern elitini temsil ettiğine inansa da, ünlü Osmanlı atasının yolunda davranıyor gibidir.

Osmanlı-Türk sürekliliği her zaman Kemal Alemdaroğlu örneğinde olduğu kadar belirgin değildir; ancak Alemdaroğlu tek başına ele alındığında Türk tarihi içinde kişiselleştirilmiş ironik bir örnekten başka bir şey değildir. Zaten Osmanlı İmparatorluğu kurum ve davranışlarının Türkiye siyasetine etkisi rektörün oluşturduğu grotesk örnekten çok daha ciddidir. Daha genel bir bakış açısıyla, İstanbul Üniversitesi'nin beceriksiz hüküm-

darı, Kemalist devlet ve onun temsilcilerinin bilinçsizce Osmanlı geçmişinden miras aldıkları otoriter, elitist ve ataerkil yapıların sağlamlığını ve derinliğini simgeler. Cumhuriyetçi elitler, bu Osmanlı mirasından kurtulamadılar, Kemalist modernleşme de Osmanlı yukarıdan aşağıya savunmacı modernleşmesinin örneğini büyük ölçüde sürdürdü.

Kemalist modernleşmenin açmazını aydınlatabilmek için, sonuç bölümümüze Osmanlı-Türk sürekliliğinin bazı yönlerine farklı bir bakışla başlayacağız. Bu tarihsel-sosyolojik iddiamızın yeniden incelenmesi ilk bölümde öne sürülen üç kuramsal kavrama dayanacak: tekel mekanizması, sembolik yeniden üretim üzerinde devlet kontrolünün uygulanması (dindışı otoritenin egemenliği) ve Türkiye devlet elitinin toplumsal yaşam alanının [*habitus*] oluşturulması. Ardından, gelişen daha geniş bir Ortadoğu'nun yeni jeopolitik alanı ile siyaset arasındaki ilişkiye son bir kez değineceğiz. Kitap Türkiye'nin gelecekteki rolüyle ilgili çıkarımlar ve düşüncelerle son bulacak.

DEVLET TEKELLERİ, TOPLUMSAL YAŞAM ALANLARI, OSMANLI-TÜRK SÜREKLİLİKLERİ

Kuramsal olarak, modern devletin iki kilit tekelinin –fiziksel gücün meşru kullanımı ve vergilendirme– kurulması ve pekişmesi modern devlet inşasının asıl sorunlarıdır. Elias'a göre, bu tekellerin oluşumu birbirleriyle ayrılmayacak ölçüde ilişkilidir ve analitik olarak iki ayrı aşamada meydana gelir. İlk olarak, temel kaynaklarla ilgili rekabetçi bir mücadele vardır; bu kaynakların tek bir aktörün elinde toplanması tekelin oluştuğuna işaret eder. İkinci aşamada, bu tekelleşmiş kaynakların üzerindeki kontrol yavaş yavaş bir bütün olarak toplumun eline geçer; artık işlevsel olarak farklılaşmış bir siyasi sistemde kurumsallaşmışlardır. Tekel mekanizmasının takip ettiği bu tarihsel gidişat, modern ulus-devletin bağımsız siyasi kültürüne olduğu kadar siyasi kurumları ve aktörlerine de şekil verir.

Bu soyut düşüncelere dayanarak, Türk devlet oluşumunun izlediği kendine özgü tarihsel yörüngeyi de özetleyeceğiz. Hem Osmanlı hem de Kemalist reformların geniş ölçüde tekel mekanizmasının ilk aşamasıyla, devlet tekellerinin oluşumu ve pekişmesiyle bağlantılı önlemler olduğunu savunacağız. Diğer taraftan, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası siya-

si tarihi, tekel mekanizmasının ikinci aşamasıyla, devlet tekelleri üzerindeki kontrolün ulusallaşması için toplumsal güçler arasındaki mücadeleyle açıklanabilir ve süre giden bu mücadele Türkiye'nin iç siyasetinin çizdiği zıtlıklarla dolu portrenin ardındaki temel nedendir.

Saray tarafından başlatılan ve Osmanlı bürokrasisinin üst kademele-rince uygulanan Osmanlı ıslahatı, savunmacı modernleşmenin klasik bir örneğidir. İmparatorluğun yukarıdan aşağıya modernleşmesi öncelikle devlet kurumlarının güçlendirilmesine ve siyasi elitin iktidarının korunmasına yaradı. Vergilendirme ve fiziksel güç tekellerini elde etme mücadelesi Tanzimat ıslahatının temelini oluşturuyordu. Osmanlı devleti, merkezi yönetimine ve yeni eğittiği askeri-bürokratik elite dayanarak egemenliğine yönelik gitgide artan iç ve dış tehditleri dengelemeye çalıştı. Zaten modern devlet te-kellerinin pekişmesinin son aşamasına hiçbir zaman ulaşamadı. Doğu So-runu sisteminin karmaşık iktidar yapılarına kendini kaptıran Osmanlı eliti-nin askeri, idari ve eğitsel yapılarını modernleştirerek devletin egemenliği-ni ve bütünlüğünü garanti altına alma çabaları sonuç vermedi.

Oysa farklı bir perspektiften bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin başarıyla kurulması Osmanlı ıslahat sürecinin başarısızlığının sadece görece olduğunu kanıtlar. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni askeri ve idari okullarında eğitim görmüş askeri-bürokratik elitinden oluşan ilk dönem Cumhuriyetin devlet adamları değil, aynı zamanda onların ideolojik ve örgüt-sel kaynakları da Osmanlı modernleşmesinin doğrudan sonuçlarıdır. İster daha liberal Tanzimat dönemine bakalım, ister Abdülhamid'in mutlakıyetçi yönetimine, bu süreçlerde ortaya çıkan toplumsal değişimler, modern Türk ulus-devletinin doğuşunda önemlidir ve yeni Kemalist devlet adamları Os-manlı ıslahatının özelliklerini taşır. Geçmişe bakarak, Osmanlı İmparatorlu-ğu'nun "çöküş" yıllarını Türk ulus-devletinin ilk biçimlenme dönemi olarak okumalıyız. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı ıslahatı Türkiye Cumhuriye-ti'nin sınırlarını, idari, ideolojik ve toplumsal temellerini hazırlamıştır.

Geç dönem Osmanlı tarihinin bu yorumunun Türkiye'nin resmi tarihi haline gelmeyişi, temel olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemdeki özel koşullarından kaynaklanır. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı felaket ortamında, kuramsal anlamda iki tekelle temsil edilen Osman-

lı devleti bütünüyle çöküşün eşiğindeydi. Hatta 1918-1923 arasındaki kritik yıllarda gelişen Türk devletinin kilit tekelleri yabancı ve yerli rakiplere rağmen yeniden kurumsallaşmakla kalmadı, aynı zamanda devlet elitinde de keskin bir değişim meydana geldi. Devlet elitindeki değişim ile savaş sırasındaki tekel oluşumunun tarihsel eşzamanlılığı, Cumhuriyet'in kurucularının Osmanlı atalarından miras aldıkları yeni cumhuriyetçi politikanın otoriter niteliğini güçlendirdi.

Bu yeni Osmanlı-Türk elitinin siyasi arenaya ilk çıkışı Tanzimat döneminin sonuna denk düşer. Kuramsal bir bakış açısıyla, devlet iktidarının Osmanlı anayasal hareketiyle yasallaştırılması talebi, tekel mekanizmasının ikinci dönemine geldiğini işaret eder. Farklı tarihsel koşullar altında, bu durum, iktidarın Saray ve Babıâli'den, yeni ve bilinçli bir Osmanlı orta sınıfına geçişine neden olabiliyordu. Zaten önce Genç Osmanlıcı, sonra Jön Türk, sonra da İttihatçı olan bu yeni orta sınıf kesin kes militarize olmuştu ve kendilerini siyasi baskı yöntemlerine adapte etmişlerdi. Otokratik yönetim ve sürekli savaşla geçen onlarca yılın ardından, 1920'lerin başında Kemalistleri şekillendiren liberal sivil muhalefetten askeri temelli milliyetçi harekete keskin bir geçiş oldu. Milli Mücadele sırasında geleneksel Osmanlı elite ve muhalefet gruplarına karşı olduğu kadar, yabancı müdahalelere karşı da savaşan yeni Kemalist elit, kısa sürede fiziksel güç tekeline sahip oldu ve Türk ulus-devletini neredeyse bütünüyle askeri araçlarla kurdu.

Bu dramatik tarihsel süreçte, Kemalist reformların radikal ve put kırıcı özelliği, cumhuriyetçi elitin dayanmak zorunda olduğu yeni bir tür meşruiyetin cesurca ifadesiydi. Türk toplumunun en azından modernleşmiş tabakasında, Kemalist reform önlemleri Kemalist otoritenin resmen yaslanmak zorunda olduğu yeni yasal karakterini simgeliyordu. Bu yasal otorite biçimi, sonraları Cumhuriyet Halk Partisi'nin kuruluşuyla vurgulandı ve bu, tek parti döneminde Kemalistlerin egemenlik ve toplumsal kontrol yöntemlerinin esasını oluşturdu. Yukarıdan empoze edilen ve güç yoluyla yürürlüğe konulan Kemalist modernleşme Osmanlı örneğini izledi ve ilk dönem Tanzimat'la başlayan, gelenekselden yasal otoriteye dönüşümle son buldu. Oysa ideolojik olarak, cumhuriyetçi devlet eliti yeni bir si-

yasi meşruiyet platformu oluşturdu; ama bu platform siyasi protesto için gelecekte gerekli olacak araçları kendi elinde tutuyordu.

Yasal otorite temeli üzerinde yükselen Kemalizm, yasal hükmetme sistemlerinin demokrasiye doğru gelişmesiyle ortaya çıkan sorunlardan kaçmadı. Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, çok partili sistemin başlaması yasal cumhuriyetçi sistemin kuruluşunun mantıksal bir sonucuydu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin çok partili siyasetin sınırları ve kısıtlamaları ile Türkiye'nin Batı'yla siyasi ve kurumsal ilişkisi dahilinde, yerleşik Kemalist düzenin toplumsal kontrol aracı olarak merkezi işlevini yitirmesi sadece bir an meselesiydi. Çok partili siyaset, tekel mekanizmasının ikinci aşamasının egemenliğini açıkça ortaya çıkaran kurumsal bir zemindir. Siyasi otoritenin seçimler yoluyla geçici ve temsili anlamda devredilmesi devlet tekelleri üzerindeki kontrolün daha geniş bir halk kitlesine doğru kaydığının açık bir işaretiydi.

Türk ordusunun partiler üzerinde özerk bir siyasi güç olarak yükselişle, tekel mekanizmasının bu hayati ikinci aşaması duraksamaya uğradı. 1960 askeri müdahalesinden itibaren, giderek daha da siyasallaşan bir toplum ile Kemalist reformların savunucuları olarak Türk devlet kurumları üzerinde tam kontrol iddia eden Türk Silahlı Kuvvetleri, iktidar paylaşımı ve fiziksel güç tekelini için yarıştı. Türkiye'nin siyasi kurumlarının bu melez yapısı, Kemalist modernleşmenin açmazının ardındaki temel nedenlerden biridir ve Türk toplumunun daha da demokratikleşmesinin önünde ciddi bir engel oluşturur. 1970'lerin toplumsal huzursuzluk ve şiddet olayları ile Kürt sorununun askeri anlamda yükselişi toplumdaki bu mücadelelerin doğrudan ifadeleridir. Tekel mekanizmasının ikinci aşamasında, kendi mantıksal önkoşulunun –ilk aşamada kurulan devlet tekellerinin– riske atılabileceğinin örneğidir.

Türkiye'nin modernleşme sürecindeki, tarihsel ve toplumsal olarak ortaya çıkmış açmazının bir diğer önemli ögesi de Kemalizmin laikliği ideolojik olarak kavrayışdır. Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, 2000 yazındaki konuşmasında Türk ordusunun siyasal İslamla savaştaki önder konumunu yeniden belirtti. Laikliğin sadık bir savunucusu olan general “dış güçler Türkiye'yi yıkmak için aşırı dinciliği destekliyor ve bizim

kendi içimizde kalles işbirlikçiler buluyorlar”² dedi. Daha geniş bir çerçevede, kökenleri, koşulları, nesneleri ve etkileri oldukça tartışmalı olan laiklik kavramının ortak bir tanımını bulmak zor görünüyor. Oysa Türkiye’de, laiklik özel bir yoldan gelişmiştir; kutsal olmayan yeni bir siyasi meşruiyet kavramından Kemalist ideolojinin neredeyse yeniden kutsanmış bir dogmasına dönüşmüştür. Türkiye’nin Kemalist müesses yapısı ile siyasi İslam arasındaki artan ve kutuplaşmış mücadelede, kişinin laik olduğunu açıklaması bir tür “iktidar” nosyonu taşır. Özellikle 1990’larda, Türklerin laiklik kavramı neredeyse bir tür “sivil din” haline gelmişti ve Türk toplumunu inananlar ve inanmayanlar olarak ikiye ayırmıştı.

Yapısal terimlerle, laikleşme süreçleri modern devlet tarafından üçüncü kilit tekelin –sembolik yeniden üretim tekelinin– elde edilmesiyle ilintilidir. Sembolik yeniden üretimin tekelleşmesini, Avrupa örneği temelinde, dindışı otoritenin egemenliği kavramı altında tartıştık. Reformasyon sonrası Avrupa’sında dindışı otoritenin egemenliği elde etme süreci, dinsel alanın siyasi egemenliğe boyun eğmesiyle sonuçlandı. Özellikle Kutsal Roma İmparatorluğu’nda, toprağa bağlı prensliklerin siyasi egemenliği, bölgesel ve manevi olarak otoritesi sınırlanmış kilisede ifadesini buluyordu. Yükselen modern devlet bu sınırlamayı koyabilmek için, dinsel sembollerini misli görülmemiş bir düzeye ulaşan siyasi ve toplumsal kontrolünü meşrulaştırma yolu olarak bir araya getirdi ve kullandı. Türkiye’de sembolik yeniden üretimin devlet tekeline dönüşmesi, Abdülhamid döneminde hız kazanmıştır. Abdülhamid’in İslamı siyasallaştırması tamamen farklı bir tarihsel ve dinsel-kurumsal çerçevede gerçekleşmiş olsa da, İslamın git-tikçe daha fazla mutlakiyetçi olan Osmanlı devletince kullanılması ve araçlaştırılması Avrupa’daki örnekleriyle açıkça benzerlikler gösterir.

Tarihsel dönüm noktası, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşudur. İslamın II. Abdülhamid tarafından siyasallaştırılmasının tersine, Kemalistler dinsel sembollerini benimseyip kullanmadılar; resmi İslamı ve tarikatları, kendi otokratik rejimlerinin siyasi meşruiyetini güçlendirecek uzun vadeli bir strateji olarak bastırdılar.³ Devlet Kemalist yönetim süresince dinsel sembollerini ulusal kültürün bile bile oluşturulmuş nesneleriyle değiştirerek üçüncü tekel aşamasına ulaştı. Kemalistler, Osmanlı siyasi meşruiyetinin

tüm eski sembollerini yok etmek amacıyla, halkın dinsel sembolleri siyasi alanda kullanmasını yasakladı ve laikliği kendi iktidar taleplerinin ideolojik dayanağı olarak tanımladı. Elbette bu ciddi bir değişimdi, ama Abdülhamid dönemiyle Kemalist yönetim arasındaki gizli sürekliliği, yani otokratik devletin Türk toplumunun sembolik yeniden üretimini kontrol etme girişimini saklıyordu.

Bu arada laikliğin dogmacı yorumu, Mustafa Kemal Atatürk'ün yarı kült haline getirilişiyle beraber, toplumsal ve siyasi değişime karşı ideolojik bir sipere dönüşmüştü. Kendilerini adeta laikliğin din adamı olarak tayin eden Türkiye'nin güçlü generalleri, Kemalist ilkelerin bekçiliğini yaptılar; böylelikle 1920'ler ve 1930'ların tarihsel koşulları altında ortaya çıkan demokratiklikten uzak siyasi ve toplumsal düzeni korudular. Türk devlet eliti, liberal demokratik devletin toplumun sembolik yeniden üretim yollarını halka iade ettiği ve din ile devlet işlerinin birbirinden işlevsel olarak ayrıldığı bir zamanda, temelde devletin dinden ayrımı değil de, devletin din üzerindeki egemenliği anlamına gelen bir laiklik kavramına tutunmaya çalıştı. Yükselen karşı-elitin Türkiye'nin siyasi kurumuyla mücadelesinde İslami sembolleri araçsallaştırması hiç de şaşırtıcı değildir. 1920'lerin başında Kemalistlerin yaptığı gibi, 1990'ların İslamcılarını da siyasi rakiplerinin sembollerine karşı şiddetli bir saldırı yürüterek iktidar taleplerini güçlendirdiler ve toplumsal değişim tekrar kültürel devrim biçimini almaya başladı.

Dolayısıyla Kemalist modernleşmenin açmazını tek başına Osmanlı-Türk sürekliliğinin bu yapısal öğelerine bağlamak doğru değildir. Otoriter devlet yapıları Türkiye'deki Kemalist düzenin düşünce ve hareketlerinde de karşılık bulur. Toplumun modernleşmesi ve demokratikleşmesi sadece toplumsal ve siyasi yapılarda değil, aynı zamanda kişilerin düşüncelerinde de gerçekleşir. Kemalist elitlerin toplumsal yaşam alanındaki Osmanlı-Türk sürekliliğine bakarsak, Rektör Alemdaroğlu ve Orgeneral Ateş örnekleri aynı derecede anlamlıdır. Osmanlıların bazı geleneksel norm ve değerlerinin modern elitin dönüşümünde de devam ettiğini gösterir.

İstanbul Üniversitesi rektörü, Kemalizmin Osmanlı mirasının bu bilişsel yönlerini örnekler. Kemal Alemdaroğlu, ataerkil bir elitizmin norm ve değerlerinin rehberliğinde, üniversitesini emirlerle yönetir. Osmanlı 15-

lahatı zamanındaki hegemonya bloğunun temsilcilerini nitelendiren elitist tavır, Türkiye'nin şimdiki kuruluşundaki önder figürler arasında gözlenebilir. Dolayısıyla pek çok kamu kuruluşu, yasal kuruluş biçimleri anlamında olmasa bile, içlerinde toplumsal eylemin hiyerarşik biçimde yürütülmesi anlamında demokratik değildir. Türkiye'nin toplumsal yaşamının pek çok alanında, yukarıdan aşağıya zorlayıcı modernleşmenin kalıntıları hâlâ görünür durumdadır ve çoğulcu, demokratik bir toplumun ortaya çıkmasının önünde ciddi bir engel oluşturur. Şapkaları, sakalları ve giysileri değiştirmek, gerek duyulan zihinsel değişimin yerine geçemez. Tersine, Türk modernleşmesinin ve Kemalist devrim mitinin bu keskin ama yapay önlemleri hâlâ gizli Osmanlı-Türk sürekliliğine katkıda bulunur.

Kemalist dünya görüşündeki Osmanlı mirasına ilişkin son bir noktaya değinmek gerekir. General Ateş siyasi İslamı Türk devletinin yıkımını amaçlayan dış müdahalelerle birleştirerek, Osmanlı devlet elitinin dünya görüşünde derinlemesine yer etmiş olan dış komplo ve iç ihanet atmosferini tekrar akıllara getirir. Ayrıca, bir Türk generali Türkiye Cumhuriyeti'nin güncel sorunlarını iç muhalefetin, ayrılıkçı hareketin ve yabancı düşmanlar arasındaki ayrımın bulanıklaştığı Tanzimat'ın son dönemlerindeki Osmanlı devlet adamlarına benzer bir şekilde algılar. Sevr sendromunun etiketi altında, bu Osmanlı mirasının Kemalist elitin iç çekişmelerini ve Türkiye'nin dış ilişkilerini ele alış biçimlerini nasıl etkilediğini inceleyeceğiz. Bu kalıtsal kuşatılmışlık duygusunu anlamak, Türkiye'nin devlet elitinin iç ve devletler arası çekişmeleri güvence altına alma eğilimini algılamak ve böylelikle devlet elitini oldukça dar bir askeri güvenlik kavramının geleneksel perspektifinden görmek açısından önemlidir. Günümüz Türkiye'sinin askeri ve ekonomik yeteneklerinin ışığında, ülkenin Batılı kurumlarla bütünleşmesi kadar Sevr sendromu da tamamen bir anakronidir. Bununla beraber, bizim incelememiz, Kemalist dünya görüşündeki bu Osmanlı mirasının Türkiye siyasetini hâlâ sınırlamakta olduğunu gösterdi.

Kemalist modernleşmenin açmazı ile Osmanlı-Türk sürekliliği arasındaki bağ, bu yüzden iki kat daha fazladır. Bir taraftan, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun, hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin savunmacı modernleşmesi otoriter yapılar mirasıyla Türkiye siyasetinin kurumsal ortamını etki-

lemiştir; bu yapılar, ana devlet tekelleri üzerindeki kontrolün ulusallaşmasını engelleyen farklı toplumsal aktörler tarafından korunup güçlendiriliyordu. Diğer taraftan, kökeni Osmanlı dönemine dayanan ve elitlerin değişiminin pek çok aşamasında bile ayakta kalabilmiş geleneksel normlar ve değerlerden oluşan değişmez bir külliyat da vardır. Kitabın ilk bölümünde, bu Osmanlı mirasının makrososyolojik ve mikrososyolojik biçimlerini Türk devlet oluşumunun sosyotarihsel yeniden yapılandırılışı çerçevesinde tartıştık. Bu Osmanlı-Türk sürekliliği 1990’larda Kemalist projede bir açmaza yol açtı. Diğer taraftan bu durum, küresel siyasi çevredeki değişikliklerden de kaynaklanıyordu. Bu uluslararası değişimlerin bölgesel boyutunu kavramak için, gelişen daha geniş bir Ortadoğu’nun jeopolitik çerçevesini kullandık.

YENİ OLANAKLAR, YENİ KISITLAMALAR:

SOĞUK SAVAŞ’TAN SONRA TÜRK SİYASETİ

Soğuk Savaş sonrasının Türk siyaseti üzerindeki etkisi, bize uluslararası sistemin ana evrelerinin Türk devletinin oluşumunda oynadığı önemli rolü hatırlatıyor. Osmanlı’nın devlet yapılarını Avrupa’daki ulus-devlet modellerine göre yeniden düzenleme kararı, Atatürk’ün imparatorluğu lağvetmesi ve cumhuriyetçi Türk ulus-devletini kurması, çok partili siyasetin uygulanması, Türk tarihi ile uluslararası tarihin etkileşimini gösteren noktalar. Bu etkileşim çerçevesinde, çokkutuplu güç dengeleri sisteminden emperyalizmin üst evresi yoluyla iki kutuplu Soğuk Savaş dönemine geçiş, Türkiye’de devletin oluştuğu dış koordinatları belirledi. Türkiye’nin modernleşmesi iç güçler tarafından zorlanmış olsa da, uluslararası yapılar bu toplumsal değişimin gerçekleştiği bir olanaklar ve kısıtlamalar çerçevesi sundu. Bu süreçte, Elias’ın üç temel işlevinin –fiziksel gücün denetimi, toplumun maddi ve sembolik yeniden üretimi– dönüşümü, birbiriyle ilişkili iç ve dış gelişmelerin bir sonucu oldu.

Daha geniş bir Ortadoğu dediğimiz jeopolitik kavramdan yola çıkarsak, Türkiye, 1990’ların başından itibaren genel anlamda üç gelişmeye karşı karşıya kalmıştı: “ulus-devletin geri çekilmesi” (Strange 1996), ekonominin küreselleşmesi ve kültürel siyasi söylemin yükselişi. Geçmişte be-

lirli bölgelerle sınırlı olan üretim, dağıtım ve tüketim olarak görülen ekonomik yeniden üretim, artık ulusal ve siyasi sınırları aşıyor. Ulusötesi boyuta ulaşan mikroekonomik bağlantılar dünya ekonomisinde sınırlara bağlı olmayan bir bölge oluşturuyor (Ruggie 1993: 172-4); böylece hem karşılıklı olarak dışlayıcı ve sabitlenmiş bir bölgesellikte tanımlanan ulus-devlet, “yükselen sanal devletle”, yani “kendi sınırlarındaki üretim gücünü küçültmüş” (Rosecrance 1996: 46) bir devletle yer değiştiriyor gibi. Hatta, modern iletişim yolları ulus ötesi ilişkileri kolaylaştırıyor ve göçmen topluluklar siyasi sınırlar karşısında, dinsel, etnik ve kültürel haklarını dile getirdikleri ulus ötesi bağlantılar kuruyor (krş. Jacobson 1996). Siyasi kavrayışlar artık coğrafyanın örgütleyici araçlarıyla çakışmıyor ya da Fransız bilimci Bertrand Badie’nin öne sürdüğü gibi, uluslararası siyaset kuramı bölgeselliğin sona erişile yüz yüze geliyor (Badie 1995).

Küresel ekonomik rekabet, sınır ötesi etnik ve dinsel ilişkiler, insan hakları ve demokrasiyle ilgili ulus ötesi söylemlerin yükselişine artık daha çok önem veriliyor; bu da, daha geniş bir Ortadoğu’nun coğrafi olmayan özelliklerini tanımlıyor.⁴ Bu ulus ötesi özellikler, bölgenin pek de netleştirilmemiş toprak sınırlandırmalarına meydan okuyor ve Ortadoğu’nun ulus-devletlere bölünmeden önceki siyasi tarihini tekrar gündeme getiriyor. Kaçınılmaz bir biçimde, bu gelişme de Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönem tarihini tekrar sahnenin ortasına yerleştiriyor. Dolayısıyla, daha geniş bir Ortadoğu, Kemalistleri sadece bastırılmış Osmanlı miraslarıyla karşı karşıya bırakmaz, aynı zamanda, özellikle bölgesellikte tanımlanmış ulus-devlet kavramına dayalı siyasi dünya görüşlerine de meydan okur. Bu iddia kitabın ikinci bölümündeki yönlendirici tema olmuştur.

Türkiye’nin iç sorunlarını incelerken İslamcı hareket ile milliyetçi Kürt hareketinin Kemalist modernleşmenin meydana getirdiği siyasi, ekonomik ve toplumsal değişimlerin mantıksal seyri dolayısıyla çıktığını iddia ettik. İki siyasi dalganın da köklerini Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ve imparatorluktan ulus-devlete geçişe dayandırdık. Tek parti döneminde zorla bastırılan İslamcı ve Kürt milliyetçisi semboller, çok partili dönemde aşama aşama (yeniden) ortaya çıktı. 1980 darbesi sonrasındaki siyasi ve toplumsal mühendisliğin etkileri, değişen uluslararası ortamla birlikte, si-

yasi İslam ve Kürt milliyetçiliğinin yükselişine katkıda bulundu. 1990'lar, Kemalist tepkinin hem retorik hem de eylem anlamında bahtsız ve bu iki görüngünün ulus ötesi yönleriyle başa çıkmaktan aciz olduğunu gösterdi.

Kürt milliyetçiliği modern iletişimin tüm imkânlarını kullanarak Türk devletinin sınırlarını kolayca aştı. Ortadoğu, Batı Avrupa ve ABD'de kurumsal olarak demir atmış Kürt milliyetçiliği –çelişkili gelse de– ulus ötesi bir olgudur. Aynı ulus ötesileşme süreci, artık sadece Ortadoğu'ya has olmayan siyasi İslam için de geçerlidir. Kürt milliyetçileri gibi İslamcı örgütler de Batı'daki göçmen toplulukların ekonomik, siyasi ve kişisel kaynaklarına bel bağlıyor. Böylece Ankara'daki Kemalist düzenle mücadelelerinde, evrensel siyasi ve kültürel haklar için bölge ötesi mecraı ve bu haklara dair küresel söylemi kullanıyor (bkz. Amiraux 1999 ve Bruinessen 2000).

Türkiye'nin iç çatışmalarının bu ulus ötesi yönü, Ankara ve onun Batılı ortakları arasındaki gerilimi artırdı. Dahası, Ankara'nın kendi otoriter yönelimini savunmaya çalışırken kullandığı devlet merkezli savlar, onun Avrupa Birliği'ne tam üyelik için aday olma arzusuyla çelişiyordu. Ulusal egemenliğe dair Kemalist retorik ile Türkiye'nin uluslar üstü bir yapı olan AB'ye katılma arayışı arasındaki büyük uçurum, uluslararası sistemin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri geçirdiği çarpıcı değişimi vurgulamaktadır. Kemalizmin bölgesel ve ulusal olarak tanımlanmış devleti benimsemesi, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki duruma uygun düşüyordu. Fakat bu devlet merkezli dogmacı kavram artık anakronist bir hal almıştı. Bu nedenle, Türkiye'nin Batı'ya yönelimi, Kemalist hareketin 1920'lerin başında benimsediği siyasi dogmalarla çelişiyordu.

Kemalist dünya görüşünün siyasi kategorileriyle ilgili anakronizm yalnızca Türkiye'nin Batı'yla ilişkisiyle sınırlı değildi, aynı zamanda Ortadoğu devletleriyle olan ilişkisini de giderek daha çok etkilemişti. Müdahale etmeme ya da ikili ilişkiler gibi daha önce uygun düşen ilkeler, daha geniş bir Ortadoğu'nun jeopolitik ortamında artık savunulabilir gibi görünmüyor. Türkiye kendi iradesi dışında yavaş yavaş Ortadoğu sahnesine sürükleniyor. 1990'larda Ortadoğu politikalarının ve uluslararası politikaların giderek artan çok taraflı özelliğiyle mücadele eden ülke, daha eylemci ve daha cesur bir dış siyaset sergiledi. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle Ortadoğu'da çok taraflı ve

kapsamlı bir yaklaşım gerektiren bölgesel bir rol üstlenmek zorunda bırakıldı. Bu yaklaşımda dış siyaset artık “aydın” devlet elitinin özel alanı olamazdı; uluslararası örgütler ve yönetimler kadar, ulus ötesi anlamda da etkin olan hükümet dışı örgütlerin de rollerini hesaba katması gerekiyordu.

Bu açıdan bakarak yeni Türkiye-İsrail yakınlaşmasının öngörülü bir adım değil, pragmatik bir kaçış olduğunu ileri sürdük. Eleştirimizin temel Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesi değil, anlaşmaların kesin kes çift taraflı karakteri ve askeri güvenlikle ilgili konulardaki vurguları, aynı zamanda ordunun bunları zorla kabul ettiriydi. Zaten bu kaçış toplumsal ve uluslararası baskı altındaki Kemalist devlet elitinin birtakım kısa vadeli hedeflerini karşıladığından, sadece dönemsel bir niteliğe sahip olabilir. Uzun vadede, Türkiye ne Tel Aviv aracılığıyla Brüksel ya da Washington yolunu bulacaktır, ne de İsrail kartını oynayarak bölgesel güç rolünün hakkını verebilecektir. Aksine, İsrail’in Ortadoğu’daki küçük ortağı olmakla sonuçlanan antlaşmalarıyla, Türkiye’nin İsrail inisiyatifi bize daha ziyade Menderes hükümetinin beceriksiz Ortadoğu siyasetini hatırlatır. Ne yazık ki, Türk dış siyasetçileri Soğuk Savaş askerinden İsrail müttefikliğine doğru evrildiler, böylece de, Ortadoğu’ya yönelik bağımsız bir siyaset izleme konusunda hâlâ beceriksiz ve isteksiz olduklarını kanıtladılar.

Bu kasvetli tablo, bağımsızlıklarını yeni kazanan Türki devletler ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişimini eklediğimizde az da olsa farklılaşır. Daha geniş bir Ortadoğu’nun bu önemli boyutuna gelince, Ankara, ilk baştaki heyecan ve abartılı beklentiler aşamasından sonra, Türk-Rus ilişkilerine zarar vermeden, eski Sovyet cumhuriyetleriyle ayakları yere basan, siyasi, ekonomik ve kültürel bağlar kurmayı başardı. Ayrıca Türkiye Batı ile Kafkaslar ve Orta Asya devletleri arasında bir bağlantı kurarak stratejik değerini arttırabilirdi. Bu mümkün olabilirdi, çünkü yükselen Pantürkist duygular kontrol altına alınmıştı ve Ankara herhangi bir yayılmacı ve kaybedilmiş toprakları geri kazanmaya yönelik siyasete girişmedi. Hatta Türk otoriteleri dengeli bir kültürel Pantürkizm politikası izliyor, Orta Asya ve Kafkasya ile kültürel, bilimsel ve ekonomik bağları güçlendiriyorlar. Gerçekten de, geçmişe bakılarak, Türkiye’nin Orta Asya siyasetinin filizlenme aşamasını geçip belirli bir olgunluğa eriştiği söylenebilir.⁵

Ayrıca bu olayda, Türk dış siyasetçilerinin kültürel ve ekonomik temelli uluslararası ilişkilerin yeni doğrultularını biraz da olsa takip edebildiklerini görmek ilginçtir. Başlangıçta, Ankara Türki devletlerle ilişkisini açıkça çok yönlü bir platformda inşa etmeye çalışıyordu. Üstelik Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki faaliyetleri, diğer alanlardaki dış siyasetinden tanık olduğumuz keskin, devlet merkezli hatları taşumuyor. Bu bölgede, Soğuk Savaş sonrasının ulus ötesi özellikleri görülebiliyor ve Türk devletinin yanında devlet dışı pek çok aktör ekonomik ve kültürel alana dahil olmuş durumda. Siyasetin kültürel özelliğine yönelik bu duyarlılığa bakıldığında, ülke içindeki durum hakkında gerçekçi bir değerlendirme, Türk siyasi sisteminin kendi halkının kültürel haklarını kabul etmesini sağlayabilir. Türki halkın kültürel ve dil haklarını korumaya hazırlanıyorlarsa, kendi Kürt yurttaşlarının bu haklarını inkâr edemeyeceklerdir. Bu iddia dikkate alınırca, daha geniş bir Ortadoğu'nun ortaya çıkışı, "değişen bir Türkiye"nin yolunu açabilir (Kramer 2000).

Kitabın ikinci bölümünde, jeopolitik olarak daha geniş bir Ortadoğu kavramı temelinde 1990'lardan beri Türkiye'nin iç ve dış siyasetine hâkim olan çalkantılar ele alındı. Bu çalkantıların, Kemalist modernleşme projesinin ülkeyi sürüklediği genel açmazın bir ifadesi olduğunu iddia ettik. Osmanlı-Türk sürekliliği ve daha geniş bir Ortadoğu'nun getirdiği sorunlar bir araya geldiğinde, büyük reformların yapılması, Türk toplumunun hem otoriter siyasi yapılardan hem de Kemalist modernitenin boğucu ideolojik dogmalarından kurtarılması, kaçınılmaz bir gereklilik olarak ortaya çıkıyor. Aynı zamanda bu bulgular reformun içselleştirilmesi gerektiğini de göstermektedir. Kapsamlı olabilmeleri için reform gereksinimini de içermesi gerekir. Türk toplumunun pek çok kurumsal özelliğinin hesaba katılması gerektiği gibi, Türkiye'nin temel toplumsal güçleri de dikkate alınmalıdır. Modern çoğulcu ve demokratik bir Türkiye'nin, Kemalistlerin katılımı olmadan gerçekleştirmeyeceğini belirtmek önemlidir. Bir taraftan Kemalistler, devlet aygıtı ve ordu içindeki en sağlam güç odağını oluşturmaktadır ve Türk Silahlı Kuvvetleri şeffaf bir Türk toplumunda kendine uygun rolü bularak uzun süredir sahip olduğunu iddia ettiği aydınlatıcı rolü oynayabilir. Diğer taraftan Türkiye'nin "geleneksel modernleştiricilerini" herhangi bir biçimde bertaraf etme girişimi, tarihin *longue durée*'sini

tekrar ihmal etmekten ve Kemalizmin günümüz Türkiye'si'nin toplumsal yapısını ve toplumsal yaşam alanlarını ne kadar derinden etkilediğini unutmaktan başka bir anlama gelmeyecektir.

Yakın zamandaki yorumlarından birinde, Şükrü Elekdağ, Türkiye'nin AB'ye katılım sürecini Kemalist reformlar dönemiyle karşılaştırır.⁶ Hakikaten, bizim tarihe dayalı Türk siyaseti analizimiz çerçevesinde, Soğuk Savaş'ın bitişi ve daha geniş bir Ortadoğu'nun ortaya çıkışı uluslararası tarihte önemli bir dönüm noktasını işaret eder. Türk perspektifinden hareketle, uluslararası sistemdeki değişiklik Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermekte olduğu yıllarda Milli Mücadelenin karşılaştığına durumla benzerdir. Zaten günümüzde, modası geçmiş devlet merkezli ve otoriter siyasi kavramlar konusundaki ısrarlarıyla ulus-devletler dünyasında hanedana dayalı imparatorluğu kurtarmaya çalışan Osmanlı siyasi sistemine benzeyenler de bizzat Kemalistlerdir. Bu açıdan, Mustafa Kemal Atatürk'ün imparatorluğu terk edişi ve döneminin hâkim uluslararası söylemine adapte oluşu yeni Türkiye'ye yön gösterebilir.

AB'nin Helsinki'de Türkiye'nin tam üyeliğine aday gösterilmesi kararı, bu yeni Türkiye'nin kurulabileceği uluslararası siyasi çerçeveyi oluşturabilir. İçeriden bakıldığında ise, PKK'nın Türk devletine karşı silahlı mücadeleyi durdurma kararı, Türk toplumunun demilitarizasyonu ve uzlaşmaya yanaşması için bir çıkış noktası oluşturabilir. Bu yöndeki bir pozitif işaret, Türkiye'nin eski Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in cumhurbaşkanı seçilmesi idi. Ordu ya da siyaset dışı bir kariyere sahip olan ilk Cumhurbaşkanı, açılış konuşmasında ülkenin demokratik eksikliklerini vurguladı ve hukuki düzenin yürürlüğe konulması, yolsuzluğa karşı mücadele edilmesi ve Türkiye'de sağlam bir demokrasinin oluşturulması için çağrıda bulundu.⁷ Türkiye'nin devlet eliti, hem Sezer'in programını hem de AB tercihinin ciddiye alırsa, ülkenin geleceği geçmişinden çok daha parlak olacaktır. Buna rağmen, geçmişe bakılınca, Osmanlı-Türk sürekliliğinin kabul edilmesi bu büyük reform programının vazgeçilmez bir bölümüdür ve "Türkiye'ye hafızasının geri verilmesi için"⁸ gereklidir.

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Osmanlı-Türk tarihine dair bu farklı, ve topluluk toplumu yönlendiriciyönelimli nitelikteki yaklaşımlar şu makalelerde tartışıldı: Bruinessen (1989, 1998), Cizre-Sakallıoğlu (1998b), Engin (1996), Göle (1996, 1997), Kılıç (1998), Kushner (1997), Mango (1994b), Meeker (1991), Seufert (1997, 1999), Vorhoff (1998), Yavuz (1998), Yegen (1996).
- 2 Bu birincil kaynaklar, gazete makaleleri, istatistiksel ve diğer resmi yayınlar, ve ile, Türkiye'de araştırma yapan ve çalışan yazarların yaptığı söyleşi ve sohbetlerden elde edilen sözlü bilgileri içerir.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Ward ve Rustow (1964:7)'un giriş bölümüne bakınız.
- 2 Bu alıntı, Türkiye tarihini yorumlarken ortaya çıkan bu geleneksel-modern ikiliğine iyi bir örnek teşkil ediyor: "Türkiye'de, değişimin ilk aşamaları daha savunmacı bir özellik taşıyordu. Çünkü geleneksel yönetici elitin otoritesini koruma işlevini yerine getiriyorlardı. 1919'dan sonraki değişiklikler gerçekten ilerici bir ruhla gerçekleştirildi." (Chambers 1964: 301-2)
- 3 "Saf kategori" ya da "ideal kategori" terimlerinin her ikisini de, Weber'in sosyolojik kavramları kuramsal olarak inşa etme metodolojisine atıfta bulunan eşanlamlı kelimeler olarak kullanıyoruz. Bunlar, sadece mantıksal yapıları anlamında saf ya da idealdirler.
- 4 İletişim altyapısı, polislik ve devlet oluşumu arasındaki ilişkiye dair gizli iki araştırma için bkz. Schivelbusch (1986; 1989).
- 5 Birbiriyle bağlantılı olan fiziksel gücün tekelleşmesi ve sermaye birikimi süreçlerinin bir sonucu olarak devlet oluşumuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Tilly (1990).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Bkz. Jorga (1990: 313-16); Lewis (1961: 78-80); Matuz (1985: 218); Zürcher (1993: 32-7).
- 2 Karş. Inalcık (1964: 49-53), Karpas (1972: 251) ve Mardin (1988: 30). Dikkat numaralar değişecek
- 3 III. Selim'in rolünün farklı bir değerlendirmesi için bkz. Shaw (1968: 31).
- 4 Clark, Selim'in yeni kurulan fabrikaları teftiş etmek için kılık değiştirerek yaptığı ziyaretleri örnek verir (Clark 1974: 75).
- 5 Tercüme Bürosu 1833'te kurulmuştu. Yunan Bağımsızlık Savaşı (1921-1929) sırasında, Babı-âli'nin ağırlıklı olarak Yunanlı olan çevirmenleri (dragomanlar) zan altında kaldılar ve görevden uzaklaştırıldılar.
- 6 Bu dönemselleştirme Şerif Mardin'e aittir (1962a: 3).
- 7 Burada, "modern" sıfatı bir grubun ya da bireyin toplumsal yaşam alanıyla değil, işlevsel rol, iktidar kaynakları ve kendilerini bilginin metinleştirilmesi, merkezileştirmesi ve yönetimi süreçleriyle bağlantılı olarak inşa eden bu aktörlerin toplumsal çıkarlarıyla bağlantılıdır.
- 8 Doğu Sorununun arkasında, iki sürecin birbirini yoğun biçimde etkilemesi vardır: Osmanlı'nın devlet sistemindeki rolü ve gittikçe artan iç feodalleşmesi. Zürcher'e göre "Osmanlı İmparatorlu-

- ğu'nun yıkılmasına sebep olmadan Balkan milliyetçiliğinin ve büyük güçlerin emperyalist tutku-
ları tatmin etme... ya da eğer yıkılma kaçınılmaz ise Avrupa'daki güçler dengesini bozmadan ve
genel bir savaşa sebebiyet vermeden onu parçalamak, 19. yüzyıl boyunca 'Doğu Sorunu' olarak bi-
liniyordu." (Zürcher 1993: 40)
- 9 Bu, II. Mahmut'un eğitim ıslahatında daha da açık bir hale gelir. Onun zamanında kurulan okul-
larla nüfusun geneline eğitim verilmesi amaçlanmamış; merkezileşmiş devlet yönetiminin etkin-
liğini artırmak için eğitilmiş bir bürokrat sınıfı yaratılması hedeflenmişti (Karpas 1972: 256).
- 10 Örneğin İssawi, imparatorluğun 1768 ve 1923 yılları arasında girdiği "büyük savaşlar"ın bir liste-
sini sunuyor. Osmanlı ordusunun Balkanlar'daki ve Arap topraklarındaki ayaklanmalar karşısın-
da gerçekleştirdiği "önemli seferler"den oluşan bir listeye ise yer vermiyor (İssawi 1980a: 3-4).
- 11 Karş. İnalçık (1964, 1977), Kellner-Heinkele (1987) ve Salzmann (1993).
- 12 Osmanlı tarihindeki gazi imgesi için bkz. Kafadar (1995).
- 13 Bu kitabın kuramsal çerçevesine göre, modernitenin Avrupa toplumlarının içkin bir özelliği ola-
rak görülmediğinin tekrar vurgulanması gerekir. Modernleşmenin Batılılaşmayla eşitlenmesi, da-
ha çok, "Büyük Dönüşüm"ün (Polanyi 1957) Avrupa'da gerçekleşip buradan tüm dünyaya yayıldı-
ğı yönündeki olması tarihsel gerçeğin bir sonucudur. Modern siyasi ve ekonomik kurumların ve
modern fikirlerin habercilerinin dünyanın diğer yerlerinde gözlemlenebilir olması, Weber'in dün-
ya tarihi çalışmalarının en önemli özendirici etkilerinden biriydi. İslam dünyasına özgü modern
gelişmelere dair yine önemli bir açıklama için bkz Maxim Rodinson (1966).
- 14 Karş. İnalçık (1964: 43-4 ve 1977: 27) ve Matuz (1985: 187).
- 15 Karş. Naff ve Owen (1977)'in giriş bölümü.
- 16 Bkz. Lewis (1961: 74-6), Matuz (1985: 214-16), ve Karpas (1964: 79-80).
- 17 Bektâşî tarikatı, 13. yüzyılda Hacı Bektâşî Veli tarafından Anadolu'da kurulan tasavvufî bir toplu-
luktur. Şii (Alevî) temelinin Hristiyanlık öğeleriyle birleşmesiyle birlikte senkretik bir doğaya sa-
hip olmuştur ve bu yüzden Sünnî Müslüman ortodoksluğunun muhalefetiyle karşılaşır.
- 18 Arap devlet sistemini biçimlendiren güçlere ilişkin bir açıklama için bkz. Harik (1990).
- 19 Bu iddianın daha kesin bir tanımı, Anderson (1966: 53-87) ve Brown (1984: 46-56)'da bulunabilir.
- 20 Alman tarihçi Hans-Ulrich Wehler "savunmacı modernleşme" terimini, ülkenin geleneksel eliti-
nin, devrimci bir ülkenin egemen iktidarının dayattığı dış sınırlamalara uyum göstermesi şeklin-
de bir siyasal strateji olarak tanımlar. Bu stratejinin bir amacı, geleneksel düzeni aşağıdan devri-
me karşılık yukardan reformlar yoluyla korumaktır. Savunmacı modernleşme, toplumun siyasi,
ekonomik ve toplumsal güç ilişkilerinde olabilecek büyük değişimleri sınırlı reformlarla engelle-
me çabasıdır (Wehler 1989: 345, 532-3).
- 21 Alıntılarn hepsi Hurewitz (1956a: 113-16)'ten yapılmıştır. Ayrıca bkz. Lewis (1961: 106-28), Ma-
tuz (1985: 224-26) ve Schölch (1987: 384 ff).
- 22 İssawi'nin verdiği istatistiklere göre, 1854 ve 1914 yılları arasında borç alınan bol miktarda paranın % 45'i
Osmanlı hükümetlerinin daha önceki borçlarını kapatması için kullanılıyordu (İssawi 1980a: 362-3).
- 23 Devletler arası düzeyde Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Prusya (sonraki Alman-
ya) en önemli rolleri oynadılar. Devlet içi düzeyde, Osmanlı hükümeti, Balkanlar'daki ve Arap eya-
letlerindeki ayrılıkçı hareketlerle ve iç muhalefet güçleriyle uğraşmak durumundaydı.
- 24 Ocak 1855'te, Sardinya Kralı Rusya'ya karşı müttefiklere katıldı (bkz. Anderson 1966: 125-45).

- 25 Tüm alıntılar: Hurewitz (1956a: 154).
- 26 İmparatorluğa matbaanın gelmesi bize iyi bir örnek sunar. Örneğin, Yahudi cemaatine, 1493-1494 kadar erken bir tarihte baskı makinesi getirme izni verilmişti, ama bunun koşulu Türkçe ya da Arapça basmamasıydı. Sonra bunu Ermeni cemaati izledi. Müslüman nüfus arasında gazeteler ve kitapların yayılması için ilk basımevinin açılması 1727 kadar geç bir tarihte gerçekleşti. 1830'dan önce basılan kitap sayısı 100'ü geçmiyordu; bkz. Karpat (1964: 255-7).
- 27 Genç Osmanlılara dair kapsamlı bir araştırma için bkz. Mardin (1962a).
- 28 Deringil (1998: 169)'de belirtildiği gibi.
- 29 Lewis'in Abdülhamid'le ilgili bölümüne bakınız (Lewis 1961: 175-209).
- 30 Burada aslen, elit konumundakiler arasındaki yapısal değişim ve toplumsal eylemi ele aldığımız unutulmamalı. İslahat sürecinin Osmanlı toplumunun bütünü üzerinde güçlü bir etkisi olsa da, Hamid dönemlerinde nüfusun büyük bir çoğunluğu geleneksel millet sisteminin sınırlarında yaşıyordu ve dünyayı dinin sembolik emirlerinden devşirilmiş ahlaki kategorilerle algılıyorlardı.
- 31 Bu bağlamda, Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi ve Abdülhamid'i iktidarnın ilk dönemlerinde yerinden etme çabalarının arkasında, Abdülhamid'in kişisel baskıcı yönetim eğilimi vardır (karş. Lewis 1961: 175-80).
- 32 Yine bu süreçle dair en iyi sosyolojik araştırmalardan biri George Simmel (1989)'e aittir.
- 33 Osmanlıların merkezileşme politikasında barınan çelişkiler bağlamında, bu araştırma Deringil'in eleştirisini reddeder ve Salzmann'ın "Osmanlı devletinin kendi merkezileştirme politikalarının kurbanı olduğu" görüşüne katılır. Bkz. Deringil (1998:9) ve Salzmann (1993).
- 34 Bkz. Issawi (1980a: 56). Bu sayı, on beş milyonluk genel nüfusa karşılaştırılmalıdır.
- 35 O sırada Osmanlı'nın askeri etkinliklerine katılan Prusyalı General Helmuth von Moltke'nin yazdığı mektuplar, uygulanan baskı ve eklemlerle metotlarına ve Anadolu'nun 1830'lardaki güvenlik durumuna dair ilginç açıklamalar içerir (Moltke 1981).
- 36 Abdülhamid'in Ermeni katliamlarındaki rolü üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Zeidner, Hamidiye alaylarının kuruluşunun nedenlerinden birinin padişahın Ermenileri şiddet kullanarak bastırma niyeti olduğunu iddia ederken, Jeremy Salt, olayların kızışmasını Osmanlı padişahı, Britanya hükümeti, Hristiyan misyonerler, Ermeni milliyetçileri ve Kürt aşiretleri arasındaki etkileşimle açıklar; bkz. Zeidner (1976) ve Salt (1993).
- 37 Genç Osmanlıların üyelerinin eklemelendirilmesi için bkz. Mardin (1962a: 398).
- 38 Mekteb-i Harbiye Osmanlı ordusu görevlilerinin temel eğitim merkeziydi. Mülkiyenin kökleri, ilk olarak II. Mahmud'un 1836'da kurduğu ve bugünkü karşılığı İçişleri Bakanlığı olan birimde atılmıştır ve sonradan Osmanlı devletinin askeri ve dini olmayan görevlileri için kullanılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Atatürk (1963: 665-73), Gronau (1995: 220), Kinross (1964: 380-1) ve Lewis (1961: 261-2)'teki tanımlara bakınız.
- 2 Arap kökenli de olsa Türk bakış açısıyla Avrupa'da kullanılan rakamlar Batılıydı.
- 3 Bkz. Alici (1996), Zürcher (1993: 198-9) ve Mardin (1981: 211-12).
- 4 Bu karar muhtemelen sadece Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın yüzyıllık geçmiş işbirliği-ne dayanmıyordu, ama bu kararın ardında yatan nedenler burada tartışılmayacaktır. Osmanlı-Al-

- man işbirliğinin ardındaki siyasi ve stratejik nedenlerle ilgili olarak bkz. Anderson (1966: 310-15), Haley (1994a ve 1994b), Matuz (1985: 262-5) ve Zürcher (1993: 116-18).
- 5 Türk-Yunan savaşının kısa bir özeti için bkz. Jensen (1979).
- 6 Macfie (1979: 211)'den alınmıştır.
- 7 İttıfat devletlerinin beş yıllık işgali boyunca İstanbul'daki kültürel ve siyasi gelişmelerin daha detaylı bir tarihsel dökümü için bkz. Criss (1999).
- 8 Parti kurulduğunda adı Halk Partisi'ydi; daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi adını aldı.
- 9 1949 ve 1952'de Anadolu'da alan çalışması yapan bir sosyal antropolog olan Paul Stirling'e göre, "Türk köylülerinin büyük bir çoğunluğu Kurtuluş Savaşı'nı laik Cumhuriyetin ulusal zaferinden ziyade İslamın kâfirler üzerindeki galibiyeti olarak görüyor" (Stirling 1958: 400).
- 10 Bu adımın önemi tahmin edilemez. Sıradan askerlerin düşük eğitim seviyesi yüzünden, subaylar silahlı kuvvetlerle siyasi liderlik arasında kesin arabulucu rolünü üstlendiler. Orduların sadakati siyasi liderlere ya da ideolojilere değil, daha ziyade kişisel olarak subaylarına bağlılıklarından kaynaklanıyordu (karş. Mardin 1981: 201-3).
- 11 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Sait ayaklanması Kürt sorununun tartışıldığı ikinci bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.
- 12 Kurucu üyeleri arasında Cumhuriyet'in ilanı sırasında İstanbul'da olan Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar gibi ulusal hareketin önder figürleri vardı.
- 13 Bu olayların daha detaylı bir analizi için bkz. Zürcher (1991).
- 14 Serbest Cumhuriyet Fırkası, Mustafa Kemal'in 1930 yılında toplumsal hoşnutsuzluğu gidermeye yönelik bir subap olarak kurduğu sadık bir muhalefet partisiydi. Parti aynı yıl halktan beklenmedik bir tepki alınca kapandı.
- 15 Türkçe'de Kemalizmin eşanlamlısı "Atatürkçülük"tür.
- 16 Oysa anayasal hareketin ardındaki Genç Osmanlı kuramlarının bir bakıma İslami kökenli olduğunu belirtmek önemlidir. Bu İslami içerik Jön Türklerde zayıflar ve Kemalizmde tamamen kaybolur (Mardin 1962a: 404).
- 17 Landau'ya giriş (1984: xi).
- 18 Ermeni soykırımları ve bunlara bağlı olarak Birinci Dünya Savaşı sonrası duruşmalarıyla ilgili geniş bir bibliyografya ve bir özet için bkz. Akçam (1996) ve Dadrian (1991).
- 19 Atatürk'ün idaresinde eğitim sistemindeki modernleşme için bkz. Winter (1984).
- 20 Bu unsurlar güvenlik merkezli, odak ve yönlendirici güçler olarak ve bürokrasi, değişimin tepeden uygulanması, eğitim programı, devlet aygıtı ve devlet elitinin özdeşleşmesi, kafaca ataerkillik ve elitist ve uygulamada hâkim bir kompo ve ihanet havasıdır.
- 21 Atatürk'ün 6 Haziran 1918 tarihli yayımlanmamış bir günlüğünde kayıtlıdır, Volkan ve Itzkowitz (1984: 104)'ten alınmıştır.
- 22 Dumont (1983: 177)'den alınmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Bu alıntı Weiker'de (1963: 20-21) geçen bildiriden yapılmıştır.
- 2 1950 ve 1975 arasında toplam Türkiye nüfusunun kentli oranı % 18'den % 41'e yükselmiştir (Saryi ve Hoffman 1994: 163).

- 3 Ordunun rolünün önemli olması subay teşkilatının üniter bir niteliği olduğu anlamına gelmez. Kabaca dört ideolojik akım ayırt edilebilir: erken Kemalist reform dönemine nostaljik bir bağı olan muhafazakâr kanat, parlamenter ve anayasal düzenin savunucuları, radikal reforma ya milliyetçi ya da sosyalist eğilimlerle bağlı olan genç subay grupları ve siyasi amaçları olmayan profesyonel askerler (Tufan ve Vaner 1984: 179-180). Buna rağmen, 1960'taki ilk askeri müdahaleden beri komuta kademesi güçlü bir ködem anlayışına ve Kemalist ideolojinin ilkeleri konusunda ortak bir anlayışa dayalı olarak farklı gruplar üzerinde hegemonyasını oluşturabildi.
- 4 Türkiye'nin Batı'yla bütünleşme yolunda attığı bazı adımlar altıncı bölümde anlatılmıştır.
- 5 "Karşı elit" kavramı Kemalist kuruluşun iktidar tekeliyle karşılaşan Türk toplumunda modern aktörlerin artarak ortaya çıkışına gönderme yapar; bkz Göle (1997).
- 6 Ülkenin kırsal kesiminin siyasi olarak dışarda bırakılış göz önüne alındığında, Türkiye nüfusunun 1920'lerde % 90'ının, 1960'lardaysa % 60'ının hâlâ tarım yapıyor olduğuna dikkat etmek gerekir.
- 7 CHP'den sadece % 15 daha fazla oy alan DP'nin ezici bir üstünlük elde etmesi Cumhuriyetçi yönetim döneminde oluşturulan seçim sisteminden kaynaklanmaktadır (Ahmad 1993: 109).
- 8 DP toplam oy oranını % 58,4'e yükseltebilmişti, böylelikle Cumhuriyetçilere sadece 31 sandalye bırakarak mecliste 503 sandalyeyle çoğunluğu sağlamışlardı (Zürcher 1993: 234).
- 9 Cumhurbaşkanı Bayar bir bankacıydı. Başbakan Menderes pamuk yetiştiricisi bir toprak sahibiydi ve Dışişleri Bakanı Köprülü bir tarihçiydi (Ahmad 1993: 103-4).
- 10 Harris'e göre, ordunun içindeki ilk gizli siyasi gruplar 1946 seçimlerinden hemen sonra oluştu (Harris 1965a: 64). 1960 cuntasının pek çok üyesi 1954 yılında komplocu hareketlere girdiklerini açıkladılar, hatta bazıları ülkenin siyasi durumuyla ilgilenmelerinin 1950'lere kadar gittiğini belirtti (Weiker 1963: 120).
- 11 Milli Birlik Komitesi'nin üyeleriyle cunta ve ordunun kalan kısmı arasındaki anlaşmazlıkların ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Özbudun (1966: 30-39) ve Weiker (1963: 127-38).
- 12 *Middle East Journal*, 16 (2), 1962, 227-8'de yayımlanan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndan alınmıştır.
- 13 1950'lerden 1970'lerin sonlarına kadar olan dönemde, Türkiye'nin yıllık nüfus artış oranı % 2,5'ten % 2,7'ye çıktı. Toplamda, nüfus 1950'de 21 milyonken, 1975'te 40 milyona çıktı (Rustow 1979: 97). 21. yüzyılın başlangıcında, Türkiye'nin nüfusu hâlâ yılda % 2,17 oranında artıyor ve toplamda 70 milyona yaklaşıyor (Seufert 1999: 26).
- 14 Örneğin İstanbul'da, 1965'te yaklaşık 1,75 milyon kişi yaşıyordu (Saran 1974: 331). 1990'la birlikte nüfusu 7,3 milyona çıktı, yüzyıl sonunda 10 milyon eşişini aştı. Ankara'daki 3 milyon kişinin yaklaşık % 80'i gecekondularda yaşıyor (Wedel 1996: 437).
- 15 Cunta lideri Orgeneral Kenan Evren tarafından verilen rakamlara bakılırsa, 1980 Eylül'ündeki askeri müdahaleden önceki iki yıl boyunca silahlı çatışmalar 5241 kişinin ölümüne, 14.152 kişinin de yaralanmasına neden oldu (Birand 1987: 193).
- 16 *Hürriyet* gazetesindeki bir rapora göre, 650.000 kişi gözaltına alındı ve 23.000'den fazla kuruluş kapatıldı (Sahin 1999: 28-9).
- 17 1999-2000 yasama yılının açılışındaki dikkat çekici konuşmasında Yargıtay Başkanı Dr. Sami Selçuk, Türkiye'nin yeni yüzyıla, ordunun büyük baskısı sonucunda uygulandığı kabul edilen ve neredeyse her çeşit demokratik meşruiyetten yoksun bir anayasayla girmemesi gerektiğini söyledi. *Nukle-liche Nachrichten* 1999 (3), 15-19'da yayımlanan konuşmanın Almanca çevirisinde belirtilmiştir.

- 18 Ordu yönetiminde olduğu üç yıl boyunca, 669 yasa, 1000 yönetmelik ve 100 kararname çıkarılmıştır (Türsan 1996: 217).
- 19 1973'le 1976 arasında kısa bir sürede durdurulduktan sonra, devlet güvenlik mahkemeleri 1983'te yeniden çalışmaya başladı. Sekiz ilde bulunan bu mahkemeler iki sivil hâkim, bir askeri hâkim ve iki savcudan oluşur. Devlet güvenlik mahkemeleri, terörizm suçlamaları, organize suçlar, "devletin bölünmez bütünlüğüne" zarar veren düşünce ya da eylemlerle olduğu kadar, "ırk kökenli ya da etnik düşmanlığı kışkırtma" suçlarıyla da ilgilenir. Haziran 1999'da Türk meclisi bu mahkemeleri askeri kimliğinden arındıran bir yasa çıkarttı. Sivil mahkemelerden ayrı olarak Türkiye'nin askeri suçlardan sorumlu askeri mahkemeleri de vardır (krş. Öztürk 1999: 101 ve ABD İçişleri Bakanlığı).
- 20 Bkz. TUSİAD 1997, Birinci Bölüm: Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, Kısım 5: Sivilleşme Sorunsalı, 2) Milli Güvenlik Kurulu (Anayasanın 118. maddesi).
- 21 Kuramsal açıklamalar için ikinci bölüme bakınız.
- 22 Brifingler için bkz. 1 Nisan 1998 tarihli *Turkish Daily News*. Genelkurmay başkanı, protokolde, cumhurbaşkanı, anayasa mahkemesi başkanı, meclis başkanı ve başbakanıdan sonra beşinci sırada yer alır (Birand 1991: 184-5).
- 23 Alparslan Türkeş Nisan 1997'de öldü ve kendisi için birinci sınıf bir devlet töreni yapıldı.
- 24 Bkz. TUSİAD 1997, Birinci Bölüm: Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, Kısım 1: Siyasal Partiler, 10) Merkezi, Yöresel ve Bölgesel Örgütlenmeler (LPP, Madde 13-21).
- 25 Ekonomik alanda, özellikle geçekondulardaki göç etmiş nüfusta yoğun olarak görülen ataerkil ve kişiselleşmiş otorite sistemleri ile ilgili ilginç bir bakış için bkz. Dubinsky (1976).
- 26 Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki geleneksel liderler arasındaki himayecilik biçimleri üzerinde modernleşmenin etkisi ile ilgili araştırma, Meeker (1972)'de bulunabilir.
- 27 Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın 1997 yılında 5 temsili bölgede yürüttüğü bir araştırmasına göre, soru sorularının % 94'ü orduya güvenini belirtti, diğer taraftan siyasi partilere güven sadece % 30'da kaldı Heper (1999)'den alınmıştır.
- 28 Par Nur Dolay'ın makalesiyle karşılaştırınız: "Les ambiguities d'une press a scandale", *Le Monde Diplomatique*, Haziran 1997.
- 29 Türkiye'nin ithal ikameci politikalarının farklı aşamaları için bkz. Balassa (1983: 430-33).

ALTINCI BÖLÜM

- 1 Susurluk ve sonuçları Erzeren'de (1997: 12-27) ve Eylül 1997'de yayımlanan yıllık *La Géopolitique Mondiale Des Drogues* raporunda (Paris: l'Observatoire Géopolitique des Drogues) anlatılıyor.
- 2 Makroekonomik rakamlar, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın çıkardığı "Country Report on Economic Policy and Trade Practices"tan (1999) alınmıştır.
- 3 Son derece rekabetçi özel sektörün aksine, kamu sektörü verimsizdir. Ek olarak, ödemeler dengesindeki büyük açık ve büyük zirai sübvansiyonlar nedeniyle devletin de belı büküldü. Bu durum, siyasi sistemin himayecı yapısının ekonomik reformları zorlamasıyla bağlantılıdır (Hermann 1999: 50).
- 4 İstatistiksel olarak, ücretlilerin reel gelirlerinde 1977-1989 yılları arasında % 50'nin üzerinde düşüş gerçekleşti (Seufert 1999: 27).
- 5 Liberal reformlar sonunda sübvansiyon tarımının hassas bir dengesini yıktı ve böylelikle kırsal göç, özellikle de Doğu Anadolu'dan göçü artırdı. Devlet sınai yatırımının yalnızca % 10'u ve bütün

- ticari yatırımın % 2'si Türkiye'nin doğusuna gittiğinden bu bölge modern sektörde istihdam sağlayamadı (White 1998: 146-52).
- 6 Paris'teki Observatoire Géopolitique des Drogues'un 1997 raporuna göre, 80'li yıllarda Türkiye uyuşturucuların geçiş yeri olmaktan çıkıp bir uyuşturucu üreticisi, işleyicisi ve ihracatçısı oldu. 1998'de Türk polisi beş tondan fazla haşhaş ve üç ton eroin yakaladı (*Turkish Daily News*, 21 Aralık 1998). İçişleri Bakanlığı resmi rakamları 23.000 köy korucusunun suç teşkil eden eylemlere katıldığı için işten çıkarıldığını gösteriyor (Erzeren 1997:24).
- 7 Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir o zamanlar ortalama 2.032 ABD doları idi. Bu rakamlar için bkz. Bozarslan (1996:127-30).
- 8 *Turkish Press Review*, www.mfa.gov.tr adresinde, 10 Mayıs 1999.
- 9 *Turkey Update*, www.turkeyupdate.com.tr adresinde, 17 Mayıs 1999.
- 10 Alıntılaman Mufî (1998:33).
- 11 Alıntılaman Meyer (1999:496).
- 12 Yazarların T.C. Dışişleri Bakanlığı'ndan iki üst düzey yetkili ile Ankara'da 7 Nisan 1999'da yaptığı röportaj.
- 13 Alıntılaman Gözen (1997: 119).
- 14 *Die Zeit*'ta 25 Mart 1999'da Bülent Ecevit'le yapılan röportaj.
- 15 Seçimlerin sonuçları aşağıdaki gibidir; Refah (% 21,4), Anavatan (% 19,7), Doğru Yol (% 10,7), Demokratik Sol Parti (% 14,6) ve Cumhuriyet Halk Partisi (% 10,7). Milliyetçi Hareket Partisi % 8,2 ile % 10'luk barajın altında kalmıştır (Schüler 1996: 241).
- 16 Bunlar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokratik Sol Parti (DSP) idi.
- 17 Nakşibendiler ve Kadiriler Türkiye'de çoğunluğu oluşturan Sünnilerin önde gelen tarikatlarıdır. Alevilerin en önemli dini örgütü Bektaşî tarikatıdır; fakat tarikatlar kendi içlerinde parçalanmış ve çeşitli dini akımlar ile cemaatler geliştirmiştir.
- 18 1970'lerde Turgut Özal, Erbakan'ın MSP partisinden adaydı.
- 19 Türk toplumunda dini tarikatların rolü ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Ayata (1990, 1991), Hermann (1996a, 1996b), Mardin (1991) ve Meeker (1991).
- 20 Bu ideoloji ve yayılması ile ilgili kapsamlı bir inceleme için bkz. Seufert (1997: 182-202).
- 21 Her ne kadar Cumhuriyet Halk Partisi Kürtler arasında uzlaşmazlıklar yaratıp maddi çıkar dağıtarak birçok tanınmış Kürdün yurtdışına gitmesine yol açıyorsa da, rejim geleneksel Kürt liderlerin desteğini almayı başarmıştı (McDowall 1996: 397).
- 22 Kasım 1995'teki genel seçimlerden sonra, 50 parlamenter arasında, esas Kürt illerini temsil eden 21 aşiret reisi ve 14 şeyh vardı. (Weißner 1997: 300).
- 23 PKK örneğini seçerken bu örgütün genel anlamda Kürt milliyetçiliğini temsil ettiğini iddia etmiyoruz; Türkiye Kürtlerin siyasi bilincinin çeşitli ifade biçimleri bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir.
- 24 McDowall'ın istatistiklerine göre, 1990'larda Ortadoğu'daki Kürtlerin toplam sayısı 24 ila 27 milyondur ve Türkiye bunlar arasında, tahminen 13 milyon ile en fazla Kürt nüfusa sahip ülkedir (McDowall 1996:3). Robins hem resmi % 7,1'lik, hem de Kürtlerin tahmini olan % 24'lük oran tahminlerinden farklı tahminler aktarır (Robins 1991: 6). Fakat Kürt olmak kimliğin yalnızca bir katmanını teşkil eder ve çoğu kez en önemli olanı değildir. Dini alanda Kürtler, Sünnilik, ortodoks Şiilik, Alevilik, Yezidilik ve Ehl-i Hakk mezhebi arasında bölünmüşlerdir. Örneğin Türkiye'de

- Türkler ve Kürtler arasında yapılan evliliklere, farklı mezheplerden gelen Kürtler arasında yapılan evliliklerden daha sık rastlanır. Dil konusunda Kürt nüfusu üç büyük gruba ayrılır: Zaza, Kurmançî ve Süryani. Bu "lehçeleri" konuşanlar birbirlerini anlayamaz ve Kurmançî'nin ulusal dil olarak formülasyonu yeni bir adımdır. Dahası, aşiret bölünmeleri ve yerel bölünmeler Kürt toplumunda hâlâ önemli bir rol oynar (krş. Bruinessen 1989; Kreyenboek ve Allison 1996).
- 25 Kasım 1983 tarihli 2932 sayılı yasa ile fikirlerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması için Türkiye Cumhuriyeti'ni tanıyan ülkelerin birinci resmi dili dışında bir dilin kullanılması yasaklanmıştır (Kılıç 1998: 99). Böylelikle bu yasa dolaylı olarak Kürtçe'yi yasaklamıştır. Yasa 1991'de Turgut Özal tarafından kaldırılmış olmakla birlikte eğitim dili olarak Kürtçe üzerindeki yasak bu kitabın yayınlandığı tarihe kadar devam etmekteydi (krş. Salih 1999: 22).
- 26 MED TV'nin adı sonradan Medya TV olarak değiştirildi. 1990'ların sonunda beş bölgesel, on yerel Kürt televizyon kanalı Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Irak'ta yayına girdi. (*Nützliche Nachrichten*, 2000 [2], 18-19).
- 27 Köy korucuları, sağcı suçlular ve organize suç arasındaki ilişkiler için bkz. McDowall (1996: 421-3). Aşırı köktendinci Hizbullah, 1970'lerin sonunda İran'da yaşanan İslami devrimle yakın bir bağlantı içinde Türkiye'nin güneydoğusunda silahlı mücadele yolu ile İslami bir devletin kurulması amacıyla yapılandırılmıştır. Bir taraftan Hizbullah Türk devleti tarafından PKK'ya karşı kullanılmış, diğer taraftan Hizbullah eylemcileri Türkiye'deki İran muhalefetine karşı İran istihbarat görevlilerini desteklemiştir (Hermann 1996a: 52-6). Ocak 2000'de, Hizbullah'a karşı ülke çapında bir polis harekâtı başlatılmış, Kürt ya da ortalama bir İslamcı geçmişe sahip yüzlerce gazeteci, entelektüel, işadamları ve politikacının faili meçhul cinayetinin arkasında bu örgütün olduğu ortaya çıkarılmıştır.
- 28 1999 yılının 16 Ağustos'u 17'sine bağlayan gecesi büyük bir deprem Batı Anadolu'da Marmara Denizi etrafındaki bölgeyi yerle bir etti; 17.000'i aşkın insan öldü. Yıkılan binaların çoğu oldukça yeniydi ve normalde uyulması gereken teknik ve yasal standartların neredeyse hiçbirini karşılamıyordu.

YEDİNCİ BÖLÜM

- 1 Erbakan'ın girişimiyle Türkiye, İran, Mısır, Nijerya, Pakistan, Bangladeş, Endonezya ve Malezya "G8'i" kurdu.
- 2 1996 Aralık'ında Huzur Operasyonu'nun ismi "Kuzey Bekçisi Operasyonu" olarak değiştirildi.
- 3 Alıntılan Olson.
- 4 Bu iddiayla ilgili olarak, bkz. Karpat (1996), Makovsky (1999a, 1999b), Mufti (1998), Öniş (1995), Robins (1991), Sayan (1992).
- 5 "Güvenliği sağlama" düşüncesinin tam olarak ne anlama geldiği sonuçlarda açıklanacaktır.
- 6 Türk milliyetçileri Arap milliyetçileriyle bir yakınlık kurabilirlerdi, ama Türkiye'deki cumhuriyetçi hareket ile aralarında fazla bağlantı yoktu. Bkz. Eppel (1992) ve Tauber (1994).
- 7 Avrupa Birliği ile 1996'da bir Gümrük Birliği Anlaşması imzalandı. 1999'da Helsinki'de toplanan AB zirvesinden beri Türkiye AB'ye tam üyelik için aday konumundadır.
- 8 Örneğin, 1975'te Türkiye ve Libya 600.000 Türk işçisinin Libya'ya gönderilmesi konusunda anlaşıştı (1996:626-9).
- 9 Torumtay'ın bu olaylara dair hatıraları için bkz. Heper ve Günay (1996: 626-9).

- 10 Türkiye, Soğuk Savaş döneminde NATO'daki ikinci büyük orduyu kurdu. 514.000 kişiden oluşan kalıcı güç içinde 72.000 profesyonel yer alırken, 900.000 kişi de yedekteydi. Büyük bir tank gücüyle (400'ü Leopard I olmak üzere, 4300 saldırı tankı) ve 750 saldırı uçağından oluşan hava kuvvetleri (240'ı F-16) ile Türk Silahlı Kuvvetleri şüphesiz teknoloji ve insan gücü açısından bu istikrarsız bölgedeki en büyük askeri güçlerden biriydi. Dahası, büyük bir modernizasyon programıyla Türkiye gelecek otuz yıl içinde hava ve deniz gücünün saldırı yeteneğini artırmak için 150 milyar dolar yatırım yapacak. Veriler Korkisch (1999: 140) ve Sadlowski (1998).
- 11 Burada, Türkiye-Suriye-Irak üçgeninin bir düğüm oluşturduğu su çatışmalarının karmaşıklığını sunmak mümkün değildir. Ayrıntılar için bkz. Beschoner (1992), Kliot (1994) Lowi (1995), Murakami (1995), Ohlsson (1992), Rogers ve Lydon (1994).
- 12 Eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve MHP'nin kurucusu Alparslan Türkeş de "Musul Sorunu"nun düşünülmesi gerektiğini yüksek sesle ifade eden kişilerdir.
- 13 1945'ten itibaren Irak'taki Kürt örgütleri Bağdat'taki rejim karşıtı altı savaşa katıldı (Jung 1997: 340-42). 1970'ler boyunca Mustafa Barzani İran ve CIA tarafından desteklenen Baasçı rejime karşı savaştı. Bu arada oğlu Kuzey Irak'ta PKK ile savaşta Türkiye'nin başlıca müttefikidir ve Türklerden büyük çapta askeri ve lojistik destek almaktadır. Irak'taki Kürt hareketlerinde değişen ittifakın bir analizi için bkz. Freij (1998).
- 14 Bu rakam, 7 Nisan 1999'da Ankara'daki Türk Dış Politikası Enstitüsü temsilcileriyle yazarlar tarafından yapılan bir röportajdan alınmıştır.
- 15 Kürtlerin kendi içlerindeki savaşlara ilişkin iyi bir çalışma için bkz. Gunter (1996a, 1996b).
- 16 Dış Politikası Enstitüsü ile yapılan röportajdan.
- 17 Ankara'daki dışişleri bakanlığı üst düzey yetkililerinden biriyle, 8 Nisan 1999'da yazar tarafından yapılan röportajdan.
- 18 Bölgedeki çatışmaya açık atmosferin tek sorumlusu şüphesiz Türkiye değildir. Türkiye'ye odaklandığımız için Arapların sorumluluklarına yalnızca değinyoruz.
- 19 Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında Türk-Arap ilişkilerine dair eleştirel bir bakış için bkz. Kayalı (1977).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

- 1 World Broadcast Özeti (SWB), EE/1907/ B/6, 28 Ocak 1994.
- 2 Türkiye'de ve belli başlı Batılı ülkelerde şubeleri olan Beşyüzüncü Yıl Vakfı, 1989'da dünya çapında etkinliklerle kuruldu. Akademik ve kültürel etkinlikler örgütlendi ve İstanbul'daki kuruluşun gala yemeğine İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog ve Türkiye Cumhurbaşkanı Özal ile Başbakan Demirel katıldılar.
- 3 Almanya'dan gelen mülteciler Fritz Neumark'ın (1980) otobiyografisinde anlatılır.
- 4 Davar, "Atatürk Met" (Atatürk Öldü) ve *Ha'aretz*, "Atatürk", 11 Kasım 1938, her ikisi de Kushner imzalıdır (1985/86: 101-2).
- 5 Rakamlar Slutsky tarafından verilmiş (1971: 171) ve Shaw tarafından zikredilmiştir (1993: 268).
- 6 Ayrıntılı bir çalışma için bkz. Weiker (1988).
- 7 Türkiye, İsrail devletini 28 Mart 1949'da tanıdı ve 9 Mart 1950'de, Tel Aviv'e tam yetkili bir elçi göndererek diplomatik ilişkileri başlattı. 1952'de ise karşılıklı büyükelçilikler oluşturuldu.

- 8 *The Middle East*, Şubat 1981, p. 30.
- 9 Bu noktada, Türk-İslam Sentezi'nin askeri rejimin politik stratejisinde oynadığı rolü karşılaştırınız.
- 10 Yavuz'dan alıntı (1991: 49).
- 11 Aynı olay Şubat 1990 tarihinde senatoda da tekrarlandı.
- 12 Şubat 1996 tarihinde varılan bu askeri anlaşmanın temelini oluşturan ilk memorandum, bir önceki Eylül ayında imzalanmıştı. Atılan ikinci imzanın kesin tarihine ve yerine ilişkin büyük karışıklık hâlâ devam etmektedir. Söz konusu veriler Çevik Bir tarafından *Yeni Şafak* ve *Cumhuriyet* gazetelerine verilmişti. Bkz. SQB, ME/2643 MED/8, 10 Haziran 1996.
- 13 *Jane's Defence Weekly*, 17 Aralık 1997, s. 6.
- 14 Çetin, *Jerusalem Post*'la yaptığı bir röportajda, Suriye'yi açık açık PKK'nın, İslami Cihad'ın ve Hizbullah'ın teröristlerini korumakla ve onlara güvenli bir cennet yaratmakla suçladı, "Şam'ın beslediği terörizme karşı Türkiye ve İsrail'in birlikte savaşması gerektiğini" ekledi. İsrail'in konumu da aynı makalede belirtilmiştir: *Jerusalem Post*, 16 Kasım 1993.
- 15 *Ha'aretz*, 27 Mayıs 1997; *Jerusalem Post*, 2 Mayıs 1997.
- 16 *Turkish Daily News*, 7 Şubat 1998.
- 17 İsrail'in bugüne kadar kazandığı en büyük ihale, 360 milyon ABD doları değerindeki, 54 Türk F-4 savaş uçağının modernizasyonudur. Bunu bir İsrail-Singapur konsorsiyumunun yine 48 adet F-5'in modernizasyonu konusunda imzaladığı, 375 milyon ABD doları değerindeki sözleşme izler. Türkiye 100 adet havadan karaya Popeye I füzesi, F-16'lar için daha büyük yakıt tankları satın almayı ve bu uçaklar için 200 adet Popeye II'nin ortak üretimini yapmayı kabul etti. İsrail Türkiye'nin yaşlı M-60 tanklarının modernizasyonunu yapmayı, insansız hava araçları (UAV) ve erken uyarı uçakları (AEWC) satmayı önerdi. İsrail ve Türkiye, 1998'de orta menzilli anti-balistik "Delilah" füzesinin üretiminde işbirliği yapmayı karşılıklı olarak kabul etti.
- 18 Reuters, "Israel eyes 'gold mine' in Turkish army deals with Israel", 9 Aralık 1997.
- 19 Steve Rodan, "Turkey wants more arms deals with Israel", *Jerusalem Post*, 27 Ocak 1997.
- 20 Serbest Ticaret Anlaşması, malların yüzde doksanı için karşılıklı olarak gümrük vergisini kaldırmaktadır.
- 21 Rakamlar, Ekonomik İşbirliği için Ortak Türk-İsrail Konseyi Başkanı Ekrem Güvendiren tarafından verilmiş, *Turkish Daily News*'de yayımlanmıştır, 7 Şubat 1998.
- 22 Bkz. Saadet Oruç, "Turkish trade via Israel to the US expected to boost export volume", *Turkish Daily News*, 5 Ocak 1999.
- 23 *Turkish Daily News*, "Turkish-Israeli ties on the eve of the 21st century", 3 Aralık 1997.
- 24 *Turkish Daily News*, "Turkey, Israel to Establish a Water Commission", 16 Temmuz 1999.
- 25 Laurent Mallet, "Nell'ex Asia Sovietica sionismo fa rima con capitalismo", *LiMes* 4 (1995), s. 255. Ancak, Orta Asya politikalarında İsrail-Türkiye ilişkilerinin, şimdiye dek her iki ülke içinde beklilenenden daha başarısız olduğunu unutmamak gerekir. Bkz. Lochery (1998: 57).
- 26 *Jerusalem Post*, 15 Kasım 1993.
- 27 SWB, EE/1992 B/6-7, 15 Nisan 1994.
- 28 Bkz. Saadet Oruç, "Turkey wants to become a transit country for Turkmen gas to Israel", *Turkish Daily News*, 11 Mart 1998 ve aynı yazar, "Turkey, Israel to enhance strategic ties with Caucasus", *Turkish Daily News*, 16 Mart 1998.
- 29 *Turkish Daily News*, "Israel offers to find funds for joint projects in Central Asia", 25 Mayıs 1999.

- 30 Türkiye-İsrail ilişkileri bu bakımdan önemlidir. Mısır (1979), FKÖ (1993) ve Ürdün (1994) ile yapılan barış antlaşmaları, hükümet düzeyinin ötesinde dostane ilişkilerle somutlanamamıştır. Bkz. Khouri (1998).
- 31 Barkey ve Fuller'dan alıntı.
- 32 Bkz. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in *Turkish Daily News* gazetesi ile yaptığı röportaj, 23 Ocak 1998.
- 33 *Milliyet*, 14 Aralık 1994.
- 34 *Yediot Aharonot*, 3 Nisan 1997, çeviri Foreign Broadcast Information Service (FBIS) tarafından yapılmıştır, 4 Nisan 1997 ve *Ha'aretz*, 17 Aralık 1997.
- 35 Ron Ben-Yishav, *Yediot Aharonot*, 3 Nisan 1997, çeviri Foreign Broadcast Information Service (FBIS) tarafından yapılmıştır, 4 Nisan 1997.
- 36 *Ha'aretz*, 14 Aralık 1997.
- 37 Semih İdiz, "So what does Turkey owe the Arabs?", *Turkish Probe*, 14 Haziran 1996.

DOKUZUNCU BÖLÜM

- 1 *Guardian*'dan alıntı, "Reburial Restores Enver Pasha to His True Glory", 5 Ağustos 1996.
- 2 İki Türk lideri arasındaki kişisel rekabetin kısa bir analizi için, bkz. Sonyel (1989: 506-15).
- 3 Foreign Broadcast Information Service (FBIS), DR-WE, 20 Ekim 1994.
- 4 *Der Spiegel*'de yayınlanan röportaj, 23 Aralık 1991.
- 5 "Bozkurt", İslam öncesi Orta Asya'da yaşayan Türklerin totem hayvanıdır; ay-yıldızla birlikte Pantürkist doktrinin kendine özgü simgelerini oluşturur.
- 6 Gaspıralı İsmail Bey'e ilişkin derinlemesine bir analiz için, Allworth'ta (1988) hayat ve faaliyetlerine odaklanan bölümlere bakınız.
- 7 Landau'nun belirttiği gibi, "bu tiraj 1880'lerde 5000, yaklaşık yirmi yıl sonra ise 6000 idi, o dönem için çarpıcı bir rakam"; bkz. Landau (1995:10).
- 8 Abduvakhitov tarafından (1997: 69) Fisher'den alınmıştır (1988).
- 9 Kafkaslar'daki Türk ilerleyişi Gökay'da (1997) derinlemesine incelenmiştir.
- 10 Enver Paşa'nın Orta Asya'daki seferlerinin kısa bir özeti için, bkz. Sonyel (1990).
- 11 Zikreden Poulton (1997:93).
- 12 Winrow Türklerin yaygın bir şekilde paylaştığı bu romantik Orta Asya yaklaşımını şöyle açıklamaktadır: "Hemen her Türk öğrencisi, erken yaşta, yüzyıllar önce Türklerin dalgalar halinde medeniyeti taşımak için Doğu Asya'dan Orta Asya'ya, Ortadoğu'ya ve Hindistan yarıkutmasına nasıl göç ettiğini öğrenmektedir." (Winrow 1995: 5).
- 13 Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, madde 19-1, c. 1, no. 3, s. 25.
- 14 Bu slogan, ilk kez dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından kullanılmış, daha sonra hem Özal hem de Pantürkist örgütler tarafından benimsenmiştir.
- 15 "Türk modeli" kalkınma sorunu, Bal tarafından analiz edilmiştir (1998b: 105-29).
- 16 Bush'un açıklaması Rashid'den (1994: 210), Hurd'un açıklaması Robins'ten (1998:135) alınmıştır. Dönemin Avrupa Konseyi genel sekreterinin deklarasyonu Mango'da (1993: 726) belirtilmiştir. Batı medyasında "Türk Modeli" fikrini destekleyen makaleler için, bkz. *The Economist*, "Turkey: Star of Islam", 14 Aralık 1991; *The Times*, "The Sick Man Recovers", 28 Ocak 1992; *Newsweek*, "The Turkish Model on Display", 3 Şubat 1993; *Corriere della Sera*, "La Turchia 'ombelico del mondo'" (Türkiye "dünyanın en hassas noktası"), 31 Temmuz 1992.

- 17 Zikreden Bal (1998b: 118).
 18 Zikreden Smolansky (1994: 299).
 19 Özal'ın konuşması *Summary of World Broadcasts*'te (SWB) yayınlanmıştır; ME/1527 E/1-3, 2 Kasım 1992.
 20 ECO'nun potansiyeli ve sınırları, De Cordier (1996: 47-57) tarafından analiz edilmiştir.
 21 Bugüne kadar düzenlenen zirveler: 1992 (Ankara), 1994 (İstanbul), 1995 (Bişkek), 1996 (Taşkent), 1998 (Atina) ve 2000 (Bakü).
 22 1998 zirvesinde Türki başkanlar kalıcı bir sekreterlik oluşturmayı vaat etmiştir; bkz. FBIS-WEU-98-161, 10 Haziran 1998.
 23 Kanbolat'ın (1997: 1103: 38) sağladığı verilere dayanarak yazarın tahmini.
 24 Bkz. dönemin Dışişleri Bakanı Erdal İnönü'nün açıklaması; SWB ME/1657 C/1, 7 Nisan 1993.
 25 *Turkish Probe*, 6 Nisan 1993.
 26 Elçibey'in devrilmesi, Goltz (1994: 409-45) tarafından anlatılmıştır.
 27 Bu noktada, 5 Nisan 1993 tarihinde, "32. Gün" adlı TV programında gazeteci Mehmet Ali Birand ve dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin arasında yaşanan tartışmanın bazı bölümlerinden alıntı yapmak ilginç olacaktır. Birand: "Türkiye Azerbaycan'da geçmişte olduğu kadar etkili olmuyor." Çetin: "Türkiye'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerini belirli bir kişiye bağlamanın yanlış olacağını düşünüyorum. Halklarımız akrabadır ve kardestir." SWB ME/1736 C/1-2, 9 Temmuz 1993.
 28 *New York Times*, 7 Mart 1992. Bkz. Pope (1992).
 29 Zikreden Harris (1995: 17).
 30 *Eurasian File*, özel baskı, Ekim 1998, s. 2
 31 Bu rakamlara ilişkin büyük bir kanışıklığın hâlâ sürdüğünü belirtmek gerekir. Winrow, "Türk Eximbank'ın bu devletlere önerdiği 666 milyon ABD dolarlık kredinin, yaklaşık 500 milyon dolarının açılmış olduğunu" belirtir; bkz. Winrow (1998: 102). Turan ve Turan'a (1998) göre, 1995 yılı sonlarında Eximbank toplam 966 milyon ABD doları tutarında kredi tahsis etmiş, ancak bu miktarın sadece % 55'i dağıtılmıştı.
 32 Türkiye'nin Türki cumhuriyetlere ihracatı (milyon ABD doları)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Azerbaycan	102.8	68.2	132.1	161.3	216.3	319.7	325.3
Kazakistan	19.4	67.8	131.7	150.8	164	210.6	213
Kırgızistan	1.8	17	16.9	38.2	47.1	49.4	41.5
Türkmenistan	7.3	83.8	84.4	56.3	64.8	117.5	95.6
Özbekistan	54.4	213.5	64.5	138.5	230.5	210.6	156
TOPLAM	185.7	450.3	429.6	545.1	722.7	907.8	831.4

Kaynak: DEİK, "Türkiye'nin ülkelere göre dış ticareti" www.deik.org.tr adresinden bulunabilir.

Türkiye'nin Türki cumhuriyetlerden ithalatı (milyon ABD doları)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Azerbaycan	35.1	34	8.9	21.8	39.2	58.3	50.2
Kazakistan	10.5	43.7	32.3	86.6	100.1	165.3	254
Kırgızistan	1.4	3.5	4.3	5.5	5.8	7.6	7

Türkmenistan	21.2	76.8	65.5	111.8	100	74	42
Özbekistan	21	31.9	78.6	61.5	58.1	95	96
TOPLAM	89.2	189.9	189.6	287.2	303.2	400.2	449.2

Kaynak: DEİK, "Türkiye'nin ülkelere göre dış ticareti" www.deik.org.tr adresinden bulunabilir.

- 33 *Eurasian File*, no. 90, Ocak 1998, s. 3.
34 *Eurasian File*, no. 103, Temmuz 1998, s. 6.
35 *Eurasian File*, Türkmenistan özel sayısı, Kasım 1997, s. 5.
36 *Turkish Daily News*, 14 Nisan 1998.
37 *Eurasian File*, Kırgızistan özel sayısı, Temmuz 1997, s. 6.
38 *Turkish Probe*, 7 Mart 1999, s. 7.
39 *Eurasian File*, no. 120, Mayıs 1999, s. 5-6.
40 TRACECA programı 1993 yılında başlatılmıştır; daha fazla bilgi için bkz. www.traceca.org.
41 "Tarihi Gürcistan-Türkiye Zirvesi", *Monitor*, 4, 51, 16 Mart 1998.
42 Türki devletlere ait enerji kaynaklarına ilişkin soruların detaylı analizi bu çalışmanın kapsamına girmez. Bu başlıklar, Altunışık (1998) ve Blank (1999) tarafından iyi bir şekilde analiz edilmiştir.
43 Bu konuda, bkz. Kaser ve Mehrotra (1992).
44 Türkiye-Rusya ticaret hacmi ve Türkiye-Türki Cumhuriyetler ticaret hacmi (milyon ABD doları).

	Türkiye-Rusya	Türkiye-Türki Cumhuriyetler
1992	1479	275
1993	2041	640
1994	1865	620
1995	3320	832
1996	3394	1026
1997	4097	1308
1998	3503	1281

- 45 *Turkish Daily News*, "İstanbul's Suitcase Trade", 30 Haziran 1996.
46 Bkz: TÜSIAD (1999: 128).
47 Bu yanlış varsayımınla birlikte, Türkiye'de kimi politikacıların, gazetecilerin, hatta akademisyenlerin Cumhuriyet Türkçe'sini yaygın şekilde bir dil (Türkçe) olarak tanımlarken, Türki dilleri için ikinci sınıf lehçe tanımını kullandığını belirtmek gerekir (*Kazak Lehçesi, Özbek Lehçesi*, vb). Bu, bilimsel açıdan yanlış olmakla birlikte, Türklerin geri kalmış "öteki Türkler"e dönük genel üstünlük varsayımını iyi gösteren bir formülasyondur.
48 Bkz. Türk büyükelçi Bilam Şimşir'in *Turkish Probe*'de yayımlanan demeci "Erasing Signs of the Cyrillic Past", 23 Mart 1993, s. 15, ayrıca Öner (1998: 74).
49 Bu karmaşık mesele Tryjarski (1998: 109-17) tarafından analiz edilmiştir.
50 Bir TİKA görevlisiyle yapılan röportaj, Ankara, 23 Haziran 1996.
51 TKA'nın oluşumu Key (1967) tarafından anlatılmıştır.
52 Bu kurumların faaliyetlerine ilişkin detaylar internette bulunabilir. Bkz. www.marun.edu.tr/turkiyat/; www.istanbul.edu.tr/enstituler/turkiyat.htm; <http://bornova.ege.edu.tr/~orkunt/tdae>.

- 53 Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. *Eurasian File*, no. 107, Eylül 1998/2, s. 8.
- 54 Bu rakam, dairenin kuruluşunun altıncı yılı dolayısıyla yapılan törende TİKA başkanı tarafından verilmiştir; Ankara, 30 Eylül 1998. Bu konuşma, *Eurasian File*'in özel baskısında yayımlanmıştır, Ekim 1998.
- 55 TİKA'nın 1995 yılığında çeşitli projeler anlatılmıştır.
- 56 Bu sorunlar yazarlara 1999 Mart'ında Ankara'da yapılan resmi olmayan görüşmelerde Orta Asya öğrenciler tarafından anlatılmıştır.
- 57 Bu dört üniversite, Simkent ve Türkistan (Kazakistan), Bışkek (Kırgızistan) ve Aşkabat (Türkmenistan) kentlerindedir.
- 58 Gülen'in müritleri tarafından Türki cumhuriyetlerde açılan okulların sayısı konusunda hâlâ büyük bir kanışıklık vardır (karş. Hermann 1996b: 637; Winrow 1996: 138; Yavuz 1999:124). Aras'ın (2000: 50) da bildirdiği gibi, T.C. Milli Eğitim Bakanı'na göre kesin sayı 79'dur.
- 59 Kısa bir analiz için bkz. *Briefing "Hodja's Schools and Model Students"*, S. 1195, 8 Haziran 1998, s. 6.
- 60 Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıcında yapılan dil reformları Lewis (1998: 195-213) tarafından analiz edilmiştir.
- 61 Hunter'dan (1996: 138) alıntı.

ONUNCU BÖLÜM

- 1 Bkz. "Bücherfeind", Rainer Hermann'ın 3 Temmuz 2000 tarihli *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'da yayınlanan makalesi.
- 2 "Ordu İslami Köktendinciliğe Karşı Tekrar Uyarıyor", *Turkey Update*, 18 Temmuz 2000. <http://www.turkeyupdate.com>
- 3 Bu sürecin Cumhuriyet'in ilanından önce başlamadığını tekrarlamak gerekir. Özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında, İslami semboller bu direnişi harekete geçirmede önemli rol oynamıştır. Dönüşü olmayan noktaya 1925'te Şeyh Said ayaklanmasıyla gelinmiştir.
- 4 Coğrafi özellikler Ortadoğu'nun kuzeye doğru açılmasıdır (Kafkaslar ve Orta Asya).
- 5 Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e göre (31 Temmuz 2000 tarihli *Turkish Daily News*'teki bir söyleşiden alınmıştır).
- 6 *Milliyet*, 24 Temmuz 2000.
- 7 "Yeni Cumhurbaşkanı, yolsuzluğa karşı mücadele edeceği ve hukuki düzeni yürürlüğe koyacağı sözünü verdi", *Turkey Update*, 23 Mayıs 2000. <http://www.turkeyupdate.com>
- 8 1980 darbesiyle ilgili eleştirel bir film çeken yönetmen Atıf Yılmaz bir sanatçı olarak görevini böyle tanımlar. *New York Times*, 28 Mayıs 2000.

- Abdovakhitov, A.A. (1994) "The Jadid movement and its impact on contemporary Central Asia", *Maalik*, s. 65-76 içinde.
- Adivar Edib, H. (1930) *Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, New Haven: Yale University Press.
- Ahmad, F. (1982) "Unionist relations with the Greek, Armenian, and Jewish communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Braude ve Lewis (ed.), s. 401-34 içinde.
- (1984) "La politique extérieure turque", *Les Temps Modernes*, 41 (456-7), 156-74.
- (1985) "The transition to democracy in Turkey", *Third World Quarterly*, 7 (2), 211-26.
- (1988) "Islamic reassertion in Turkey", *Third World Quarterly*, 10 (2), 211-26.
- (1993) *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge (1996'da yeniden basılmıştır).
- Akçam, T. (1996) *Armenien und der Völkermord. Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg: Hamburger Edition.
- Akıncı, U. (1999) "The Welfare Party's municipal track record: evaluating Islamist municipal activism in Turkey", *Middle East Journal*, 53 (1), 75-94.
- Alici, D.M. (1996) "The role of culture, history and language in Turkish national identity building: an overemphasis on Central Asian roots", *Central Asian Survey*, 15 (2), 217-31.
- Allworth, E. (ed.) (1988) *Tatars of Crimea: Their Struggle for Survival*, Durham: Duke University Press.
- Alpay, S. (1993) "Journalists: cautious democrats", Heper ve diğ. (ed.), s. 69-91 içinde.
- Altunışık, M. (1998) "Turkey and the changing oil market in Eurasia" Rittenberg (ed.), s. 157-75 içinde.
- Amirax, V. (1999) "Transnational en puissance, transnational en acte: le rôle de l'espace migratoire dans la mobilisation Islamique", *Les Annales de l'Autre Islam*, (6), 97-113.
- Anderson, M.S. (1966) *The Eastern Question 1774-1923*, New York: St. Martin's Press.
- Anderson, P. (1995) "Summer madness. The crisis in Syria, August-October 1957", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 22 (1-2), 21-42.
- Andrews, P.A. (ed.) (1989) *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Antoun, R. ve I. Harik (ed.) (1972) *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, Bloomington: Indiana University Press.
- Aras, B. (2000) "Turkey's policy in the former Soviet south", *Turkish Studies*, 1 (1), 36-58.
- Argun, B.E. (1999) "Universal citizenship rights and Turkey's Kurdish question", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 19 (1), 85-103.
- Ankan, E.B. (1998) "The programme of the Nationalist Action Party: an iron hand in a velvet glove?", *Middle Eastern Studies*, 34 (4), 120-34.
- Arjomand, S.A. (ed.) (1984) *From Nationalism to Revolutionary Islam*, Londra: Macmillan.
- Atabaki, T. ve J. O'Kane (editörler) (1998) *Post-Soviet Central Asia*, Londra: I.B. Tauris.
- Atatürk, M.K. (1963) *Atatürk'ün Yaptığı Bir Konuşma 1927, (Nutuk)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Matbaası.
- Ayata, S. (1990) "Patronage, party, and State: the politicization of Islam in Turkey", *Middle East Journal*, 50 (1), 40-56.

- (1991) "Traditional Sufi Orders on the Periphery: Kadiri and Naksibendi Islam in Konya and Trabzon", Tapper (ed.), s. 223-53.
- Aykan, M.B. (1993) "The Palestinian question in Turkish foreign policy from the 1950s to the 1990s", *International Journal of Middle East Studies*, (25), 91-110.
- (1996a) "Turkey's policy in northern Iraq, 1991-1995", *Middle Eastern Studies*, 32 (4), 342-66.
- (1996b) "Turkish perspectives on Turkish-US relations concerning Persian Gulf security in the post-Cold War era: 1989-1995", *Middle East Journal*, 50 (3), 344-58.
- (1999) "The Turkey-US-Israel triangle: continuity, change and implications for Turkey's post-Cold War Middle East policy", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 22 (4), 1-31.
- Badie, B. (1995) *La fin des territoires*, Paris: Hachette.
- Baev, P.K. (1997) *Challenges and Options in the Caucasus and Central Asia*, Carlisle: Strategic Studies Institute.
- Bağış, A.I. (1985) "The beginning and the development of economic relations between Turkey and Middle Eastern countries", *Foreign Policy* (Ankara), 12 (1-2), 85-96.
- Bak, J.M. ve G. Benecke (editörler) (1984) *Religion and Rural Revolt*, Manchester: Manchester University Press.
- Bal, İ. (1998a) "Emergence of the Turkic republics and Turkish reaction", *Foreign Policy* (Ankara), 22 (1-2), 58-76.
- (1998b) "The Turkish model and the Turkic republics", *Perceptions*, 3 (3), 105-29.
- Balassa, B. (1983) "Outward orientation and exchange rate policy in developing countries: the Turkish experience", *Middle Eastern Journal*, 37 (3), 429-447.
- Banuazizi, A. ve M. Weiner (editörler) (1994) *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands*, Londra: I.B. Tauris.
- Barkey, H.J. (1993) "Turkey's Kurdish dilemma", *Survival*, 35 (4), 51-70.
- (ed.) (1996a) *Reluctant Neighbor. Turkey's Role in the Middle East*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- (1996b) "Turkey and the new Middle East. A geopolitical exploration", H.J. Barkey (ed.) 1996a, s. 25-44.
- (1998) "The People's Democracy Party (HADEP): the travails of a legal Kurdish party in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), 129-138.
- ve G.E. Fuller (1997) "Turkey's Kurdish question: critical turning points and missed opportunities", *Middle East Journal*, 51 (1), 59-79.
- (1998) *Turkey's Kurdish Question*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Barkey, K. ve M. von Hagen (editörler) (1997) *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder: Westview Press.
- Behar Ersanlı, B. (1996) "Turkism in Turkey and Azerbaijan in the 1990's", *Eurasian Studies*, 3 (3), 2-20.
- Benedict, P., E. Tünnertekin ve F. Mansur (ed.) (1974) *Turkey-Geography and Social Perspectives*, Leiden: Brill.
- Bengio, O. ve G. Özcan (2000), "Changing relations: Turkish-Israeli-Arab triangle", *Perceptions*, 5 (1), 134-46.
- Beriker, N. (1997) "The Kurdish conflict in Turkey: issues, parties and prospects", *Security Dialogue*, 28 (4), 439-52.
- Berkes, N. (1959) *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Westport: Greenwood Press.

- (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press.
- Beschoner, N. (1992) *Water and Instability in the Middle East*, Adelphi Paper 273, Oxford ve New York: Oxford University Press, for the International Institute for Strategic Studies, Londra.
- Bielefeldt, H. ve W. Heitmeyer (editörler) (1998) *Politisierte Religion*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Birand, M.A. (1987) *The General's Coup in Turkey. An Inside Story of 12 September 1980*, Londra: Brasey's Defense Publishers.
- (1991) *Shirts of Steel: An anatomy of the Turkish armed Forces*, Londra: I.B. Tauris.
- (1996) "Is there a new role for Turkey in the Middle East?", H. J. Barkey (ed.) 1996a, s. 171-8.
- Blank, S. (1999) "Every shark east of Suez: great power interests, policies and tactics in the Transcaucasian energy wars", *Central Asia Survey*, 18 (2), 149-184.
- Bloch, E. (1985) *Erbschaft dieser Zeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bolukbaşı, S. (1993) "The Johnson letter revisited", *Middle Eastern Studies*, 29 (3), 505-25.
- (1997) "Ankara's Baku-centered Transcaucasia policy: has it failed?", *Middle East Journal*, 51 (1), s. 80-94.
- (1999) "Behind the Turkish-Israeli alliance: a Turkish view", *Journal of Palestinian Studies*, 29 (1), s. 21-35.
- Bourdieu, P. (1992) *Die verborgenen Mechanismen der Macht*, Hamburg: VSA-Verlag.
- Bozarslan, H. (1996), *Kurdistan: économie de guerre, économie dans la guerre*, Jean and Rufin (ed.) s. 105-46.
- Braude, B. ve B. Lewis (editörler) (1982) *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, Volume I: The Central Lands*, New York: Holmes and Meier.
- Brown, C. (1984) *International Politics and the Middle East. Old Rules, Dangerous Game*, Princeton: Princeton University Press.
- Brown, J. (1989) "The military and society: the Turkish case", *Middle Eastern Studies*, 25 (3), s. 387-404.
- Bruinessen M. van (1984) "Popular Islam, Kurdish nationalism and rural revolt: the rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)", Bak and Benecke (ed.), s. 281-95.
- (1989) "The ethnic identity of the Kurds", Andrews (ed.), s. 613-21.
- (1992) *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra: Zed Books.
- (1998) "Shifting national and ethnic identities: the Kurds in Turkey and the European diaspora", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), s. 39-52.
- (2000) *Transnational Aspects of the Kurdish Question*, EUI working papers, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, RSC No. 2000/22, Florence: European University Institute.
- Bülbüloğlu, P. (1996) "Cultural cooperation in the Turkic world", *Eurasian Studies*, 3 (3), 45-7.
- Burke, P. (1987) *The Renaissance*, Basingstoke: Macmillan.
- Burnouf, D. (1972) "La situation en Turquie après les interventions du Haut-Commandement dans les affaires publiques", *Politique Etrangère*, 37 (1), s. 101-14.
- Buzan, B., O. Waever ve J. de Wilde (1998) *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder ve Londra: Lynne Rienner.
- Calabrese, J. (1998) "Turkey and Iran: limits of a stable relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1), s. 75-94.
- Çandar, C. (1999) "Redefining Turkey's political center", *Journal of Democracy*, 10 (4), s. 129-41.
- Carrère D'Encausse, H. (1979) *Esplosione di un impero? La rivolta delle nazionalità in URSS*, Roma: E/O.
- Chambers, R.L. (1964) "The civil bureaucracy", Ward ve Rustow (ed.), s. 301-27.

- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1997) "The anatomy of the Turkish military's autonomy", *Comparative Politics*, 29 (4), 151-65.
- (1998a) "Rethinking the connections between Turkey's 'Western identity' versus Islam", *Critique*, (12), s. 3-18.
- (1998b) "Kurdish nationalism from an Islamist perspective: the discourses of Turkish Islamist writers", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), s. 73-89.
- ve E. Yeldan (2000) "Politics, society and financial liberalization: Turkey in the 1990s", *Development and Change*, 31 (2), s. 481-508.
- Clark, E.C. (1974) "The Ottoman industrial revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 1974 (5), s. 65-76.
- Cornell, S. (1998) "Turkey and the conflict in Nagorno-Karabakh: a delicate balance", *Middle Eastern Studies*, 34 (1), s. 51-72.
- Cox, R.W. (1987) *Production, Power, and World Order*, New York: Columbia University Press.
- Criss, N.B. (1997) "Strategic nuclear missiles in Turkey: the Jupiter affair, 1959-1963", *Journal of Strategic Studies*, 20 (3), s. 97-122.
- (1999) *Istanbul under Allied Occupation 1918-1923*, Leiden: Brill.
- Dadrian, V.N. (1991) "The documentation of the World War I Armenian massacres in the proceedings of the Turkish military tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, (23), s. 549-76.
- Dalacoura, K. (1990) "Turkey and the Middle East in the 1980's", *Millenium*, 19 (2), s. 207-27.
- Dannreuther, R. (1994) *Creating New States in Central Asia*, Adelphi Paper 288, Oxford and New York: Oxford University Press, for the International Institute of Strategic Studies, Londra.
- Davison, R.H. (1963) *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press.
- De Cordier, B. (1996) "The ECO: towards a new Silk Road on the ruins of the Cold War", *Central Asia Survey*, 15 (1), s. 47-57.
- DEİK (1999) *Rusya ekonomisi ve Türkiye ile ilişkileri*, İstanbul (www.deik.org.tr adresinden ulaşılabilir).
- Deringil, S. (1991) "Legitimacy structures in the Ottoman State: the reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, (23), s. 345-59.
- (1998) *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra: I.B. Tauris.
- Dietl, G. (1999) *Iran in the Emerging Greater Middle East*, working paper (6), Copenhagen: Copenhagen Peace Research Institute.
- DPE (1993) "Turkey's foreign policy objectives", *Foreign Policy* (Ankara), 17 (1-2), s. 1-19.
- Dubinsky, A. (1976) "Kinship, primordial ties, and factory organization in Turkey: an anthropological view", *International Journal of Middle East Studies*, (7), s. 433-51.
- Duguid, S. (1973) "The politics of unity: Hamidian policy in eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (2), 139-55.
- Dumont, P. (1983) *Mustafa Kemal, invente la Turquie moderne*, Bruxelles: Ed. Complexe.
- (1984) "The origins of Kemalist ideology", Landau (ed.), s. 25-44.
- Edip, H. Adıvar bkz. Adıvar Edib, H.
- Eisenstadt, S.N. (1984) "The Kemalist regime and modernization: some comparative and analytical remarks", Landau (ed.), s. 3-15.

- ve R. Lemarchand (editörler) (1981) *Political Clientelism, Patronage and Development*, Londra ve Beverly Hills: Sage.
- Elekdağ, S. (1996) "2 – war strategy, *Perceptions*, 1 (1), s. 33-57.
- Elias, N. (1983) "Über den Rückzug der Soziologen auf die Gegenwart", *Kölner zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 35 (1), s. 29-40.
- (1986) *Was ist Soziologie?*, Weinheim and Munich: Juventa.
- (1990) *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- (1991) *The Society of Individuals*, Oxford: Blackwell.
- (1994) *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford: Blackwell.
- (1997) "Towards a theory of social processes: a translation", *British Journal of Sociology*, 48 (3), 355-83.
- Engine, I. (1996) "Thesen zur ethnischen und religiösen Standortbestimmung des Alevitentums, türkischsprachige Publikationen der Jahre 1983-1995", *Orient* 37 (4), s. 691-706.
- Eppel, M. (1992) "Iraqi politics and regional policies, 1945-49", *Middle Eastern Studies*, 28 (1), 108-19.
- Eralp, A. (1996) "Facing the challenge. Post-revolutionary relations with Iran", H.J. Barkey (ed.) 1996a, s. 93-112.
- Ergüvenç, S. (1998) "Turkey's security perceptions", *Perceptions*, 3 (2), s. 32-42.
- Erim, N. (1972) "The Turkish experience in the light of recent developments", *Middle East Journal*, 26 (3), 245-52.
- Erzeren, Ö. (1997) *Der lange Abschied von Atatürk. Türkei-ein Land in der Zerreißprobe. Reportagen, Kommentare, Analysen*, Berlin: WoZ.
- Evin, A. ve M. Heper (editörler) (1998) *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, Berlin and New York: Campus.
- Evrivadias, M.L. (1998) "The Turkish-Israeli axis: alliances and alignments in the Middle East", *Orient*, 39 (4), 565-82.
- Findley, C.V. (1972) "The foundation of the Ottoman foreign ministry", *International Journal of Middle East Studies*, (3), s. 388-416.
- (1980) *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1789-1922. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press.
- (1989) *Ottoman Officialdom. A Social History*, Princeton: Princeton University Press.
- Fisher, A.W. (1988) "Ismail Gaspirali, model leader for Asia", Allworth (ed.).
- Freij, H.Y. (1998) "Alliance patterns of a secessionist movement: the Kurdish nationalist movement in Iraq", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), s. 19-37.
- Frey, F.W. (1965) *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Fuller, G.E. (1993) "Turkey's new eastern orientation", Fuller ve Lesser (ed.), s. 37-97.
- ve I.O. Lesser (1993) *Turkey's New Geopolitics. From the Balkans to Western China*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Gellner, E. ve J. Waterbury (editörler) (1977) *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Londra: Duckworth.
- Giddens, A. (1985) *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge: Polity Press. (1996'da yeniden basılmıştır).
- Gillespie, R. (ed.) (1994) *Mediterranean Politics, Volume 1*, Londra: Pinter.
- (ed.) (1996) *Mediterranean Politics, Volume 2*, Londra: Pinter.
- Giritli, I. (1962) "Some aspects of the new Turkish constitution", *Middle East Journal*, 16 (1), s. 1-17.

- Gökalp, Z. (1968) *The Principles of Turkism* (Robert Devereux tarafından Türkçe'den çevrilmiş ve açıklamalar eklenmiştir), Leiden: Brill.
- Gökay, B. (1997) *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism 1918-1923*, Londra: I.B. Tauris.
- Göle, N. (1996) *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- (1997) "Secularism and Islamism in Turkey: the making of elites and counter-elites", *Middle Eastern Journal*, 51 (1), s. 46-58.
- Gözen, R. (1995) "The Turkish-Iraqi relations: from cooperation to uncertainty", *Foreign Policy* (Ankara), 19 (3-4), s. 49-98.
- (1997) "Two processes in Turkish foreign policy: integration and isolation", *Foreign Policy* (Ankara), 21 (1-2), 106-28.
- Goltz, T. (1994) *Requiem For a Would-Be Republic: The Rise and Demise of the Former Soviet Republic of Azerbaijan*, İstanbul: Isis Press.
- Gorvett, J. (2000) "Pipeline problems plague Turkey", *The Middle East*, Nisan, 31-3.
- Gost, Roswitha (1994) *Der Harem*, Cologne: Dumont.
- Gould, A.G. (1976) "Lords or bandits? The derebeyi of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, (7), s. 485-506.
- Gresh, A. (1998) "Turkish-Israeli-Syrian relations and their impact on the Middle East", *Middle East Journal*, 52 (2), s. 188-203.
- Gronau, D. (1995) *Mustafa Kemal Atatürk oder die Geburt der Republik*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Gruen, G. (1993), "Turkey's potential contribution to Arab-Israel peace", *Turkish Review of Middle Eastern Studies*, (7), s. 179-214.
- Grunebaum, G.E. (ed.) (1971) *Fischer Weltgeschichte, Band 15, Der Islam II: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Gülalp, H. (1999), Political Islam in Turkey: the rise and fall of the Refah Party", *Muslim World*, 89 (1), s. 22-41.
- Gürgenarazili, F. (1998) "Abdullah Öcalan, Führer der PKK", *Orient*, 39 (3), 363-71.
- Gunter, M. (1996a), Kurdish infighting: the PKK-KDP conflict", Olson (ed.) 1996a, s. 50-64.
- (1996b) "Civil war in Iraqi Kurdistan: the KDP-PUK conflict", *Middle East Journal*, 50 (2), 225-42.
- (1998) "Turkey and Iran face off in Kurdistan", *Middle East Quarterly*, 5 (1), s. 33-40.
- Haarmann, U. (ed.) (1987) *Geschichte der arabischen Welt*, Munich: C.H. Beck.
- Hale, W. (1981) *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Londra: Croom Helm.
- (1994) *Turkish Politics and the Military*, Londra: Routledge.
- Haley, C. D. (1994a) "The desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire - I", *Middle Eastern Studies*, 30 (1), 1-51.
- (1994b) "The desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire - II", *Middle Eastern Studies*, 30 (2), 224-51.
- Hall, J. (1985) *Powers and Liberties: the Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford: Blackwell.
- Harik, I. (1990) "The origins of the Arab state system", Luciani (ed.), s. 1-28.
- Harris, G. S. (1965a) "The role of the military in Turkish politics, Part 1", *Middle East Journal*, 19 (1), s. 54-66.
- (1965b) "The role of the military in Turkish politics, Part 2", *Middle East Journal*, 19 (2), 169-76.
- (1970) "The causes of the 1960 revolution in Turkey", *Middle East Journal*, 24 (4), 438-54.

- (1972) *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspectives, 1945-1971*, Stanford: Hoover Institutions Studies 33.
- (1995) "The Russian Federation and Turkey" Rubinstein ve Smolansky (ed.) s. 3-25 içinde.
- Hassanpour, A. (1998) "Satellite footprints as national borders: MED-TV and the extraterritoriality of state sovereignty", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), 53-72.
- Heniemann, K. (1976) Elemente einer Soziologie des Marktes, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, (28), 48-69.
- Heper, M. (1981) "Islam, polity and society in Turkey: a Middle Eastern perspective", *Middle East Journal*, 35 (3), 346-63.
- (1993) "Bureaucrats: persistent elitists", Heper ve diğ., (editörler), s. 35-68.
- (1998) *İsmet İnönü. The Making of a Turkish Statesman*, Leiden: Brill.
- (1999) "Islam, Nationalism and the Military. Prospects for the Consolidation of Democracy in Turkey", "At the turn of the century: transitions in Middle East societies" adlı konferansta sunulan bildirisi, Ben-Gurion University of the Negev, Beer Sheva. 7-8 Aralık.
- ve T. Demirel (1996) "The press and the consolidation of democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 32 (2), 107-23.
- Heper, M. ve A. Güney (1996) "The military and democracy in the Third Turkish Republic", *Armed Forces & Society*, 22 (4), 619-42.
- Heper, M. ve F.E. Keyman (1998) "Double-faced state: political patronage and the consolidation of democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34 (4), 259-77.
- Heper, M. ve J.M. Landau (editörler) (1991) *Political Parties and Democracy in Turkey*, Londra: I.B. Tauris.
- Heper, M., A. Öncü ve H. Kramer (editörler) (1993) *Turkey and the West. Changing Political and Cultural Identities*, Londra: I.B. Tauris.
- Hermann, R. (1996a) "Die drei Versionen des politischen Islam in der Türkei", *Orient*, 37 (1), 35-57.
- (1996b), Fethullah Gülen – eine muslimische Alternative zur Refah Parte?“, *Orient*, 37 (4), 619-45.
- (1999), Die Landwirtschaft – ein Hemmnis für eine EU-Mitgliedschaft der Türkei“, *Politische Studien*, 50, Eylül-Ekim, s. 44-51.
- Herschlag, Z.Y. (1968) *Turkey: The Challenge of Growth* (second completely revised edition of Turkey: *An Economy in Transition*), Leiden: Brill.
- (1988) *The Contemporary Turkish Economy*, Londra: Routledge.
- Heyd, U. (1961) "The Ottoman ulema and westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization*, Vol. IX, Jerusalem, s. 63-96.
- (1968) *Revival of Islam in Modern Turkey*, Jerusalem: The Magnes Press.
- Hintze, O. (1970) "Wesen und Verbreitung des Feudalismus" (ilk baskı 1929), Oestreich (ed.), s. 12-47.
- Hoffmann, B. (1998), Hydro paronia and its myths. The issue of water in the Middle East", *Orient*, 39 (2), 251-69.
- Hourani, A. (1981) *The Emergence of the Modern Middle East*, Berkely and Los Angeles: University of California Press.
- Hunter, S.T. (1996) *Central Asia Since Independence*, Londra: Praeger.
- Hurewitz, J.C. (1965a) *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535 – 1914*, Cilt 1, Princeton: D. van Nostrand Company, Inc.

- (1956b) *Diplomacy in the Near and Middle East, Documentary Record: 1914-1956*, Cilt 2, Princeton: D. van Nostrand Company, Inc.
- Hyman, A. (1997) "Turkestan and Pan-Turkism revisited", *Central Asia Survey*, 16 (3), 339-51.
- İlkin, S. (1993) "Businessmen: democratic stability", Heper vd., (ed.), s. 177-98.
- İnalçık, H. (1964) "Turkey: The nature of the traditional society", Ward ve Rustow (ed.), s. 42-63.
- (1977) "Centralization and decentralization in Ottoman administration", Naf ve Owen (ed.), s. 27-53.
- ve Donald Quataert (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inbar, E. (1998) *The Turkish-Israeli Strategic Partnership*, Lecture at the Woodrow Wilson Center, Washington D.C., 16 Eylül.
- Issawi, C. (1980a) *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press.
- (1980b) "De-industrialization and re-industrialization in the Middle East", *International Journal of Middle East Studies*, (12), 469-79.
- Jacobson, D. (1996) *Rights Across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship*, Baltimore and Londra: Johns Hopkins University Press.
- Jean, F. ve J. -C. Rufin (editörler) (1996) *Economie des guerres civiles*, Paris: Hachette.
- Jensen, P.K. (1979) "The Greco-Turkish War, 1920-1922", *International Journal of Middle East Studies*, (10), 553-65.
- Jorga, N. (1990) *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Fünfter Band) (reprint), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jung, D. (1997) "Die Kriegsregion des Vorderen und Mittleren Orients: 43 Kriege und ein Friedensprozeß", *Orient* (2), 337-52.
- Kafadar, C. (1995). *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press.
- Kanbolat, H. (1997) "Bağımsızlıklarının beşinci yılında Türkiye Cumhuriyeti ile yeni Türk Cumhuriyetleri arasında imzalanan anlaşmalar", *Yeni Türkiye*, (15), 1103-38.
- Karabelias, G. (1999) "The evolution of civil-military relations in post-war Turkey, 1980-95", *Middle Eastern Studies*, 35 (4), 130-51.
- Karal, E.Z. (1981) "The principles of Kemalism", Kazancıgil ve Özbudun (ed.), s. 11-36.
- Karaosmanoğlu, A. (1983) "Turkey's security policy in the Middle East", *Foreign Affairs*, 62 (1), 157-75.
- (1985) "Islam and foreign policy: a Turkish perspective", *Foreign Policy* (Ankara), 12 (1-2), s. 64-78.
- (1988) "Turkey's security policy: continuity and change", Stuart (ed.), s. 157-80.
- (1993) "Officers: westernization and democracy", Heper ve diğ., (ed.), s. 19-33.
- (1999) "NATO enlargement and the South", *Security Dialogue*, 30 (2), 213-24.
- Karpat, K. H. (1964) "The mass media", Ward ve Rustow (ed.), s. 255-82.
- (1972) "The transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, (3), 243-81.
- (ed.) (1973) *Social Change and Politics in Turkey. A Structural-Historical Analysis*, Leiden: Brill.
- (ed.) (1974) *The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden: Brill.
- (ed.) (1975a) *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974*, Leiden: Brill.
- (1975b) "Turkish Soviet relations", Karpat (ed.) 1975a, s. 108-34.

- (1975c) "Turkish and Arab Israeli relations", Karpas (ed.) 1975a, s. 108-34.
- (ed.) (1996) *Turkish Foreign Policy: Recent Developments*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Kaser, M. ve S. Mehrotra (1992) *The Central Asia Economics after Independence*, Londra: Royal Institute of International Affairs.
- Kayalı, H. (1997) *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkely and Los Angeles: University of California Press.
- Kazancıgil, A. (1981) "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Kazancıgil ve Özbudun (ed.), s. 37-56.
- Kellner-Heinkele, B. (1987) "Der arabische Osten unter osmanischer Herrschaft 1517-1800", Haarmann (ed.), s. 323-64.
- Key, K. (1967) "The publications and activists of the Institute for the Study of Turkish Culture", *Middle East Journal*, 21 (1), 108-9.
- Keyder, Ç. (1979) "The political economy of Turkish democracy", *New Left Review*, Mayıs-Haziran (115), 3-44.
- (1997) "The Ottoman Empire", K. Barkey ve Hagen (ed.), s. 30-44.
- Khoury, R.G. (1998) "The Arab-Israeli peace process: lessons from the five years since Oslo", *Security Dialogue*, 29 (3), 333-44.
- Kılıç, A. (1998) "Democratization, human rights and ethnic policies in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), 91-110.
- Kinross, L. (1964) *Atatürk, The Birth of a Nation*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.
- Kirişçi, K. (1998) "The Kurdish question and Turkish foreign policy", *Private View*, Autumn, <http://www.tusiad.org/tr/yayin/private>.
- Kirişçi, K. ve G.M. Winrow (1997) *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-State Ethnic Conflict*, Londra: Frank Cass.
- Kirkpatrick, C. ve Z. Öniş (1991) "Turkey", Mosley vd., s. 9-38.
- Kliot, N. (1994) *Water Resources and Conflicts in the Middle East*, Londra ve New York: Routledge.
- Kolars, J.F. ve W.A. Mitchell (editörler) (1991) *The Euphrates River and the Southeast Anatolian Development Project*, Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Korkisch, F. (1999) "Die armenisch-türkischen Beziehungen", *Österreichische Militär Zeitung*, (2), 131-40.
- Kramer, H. (1996) "Will Central Asia become Turkey's sphere of influence?", *Perceptions*, 1 (1), 112-28.
- (2000) *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*, Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Kreyenbroek, P. ve C. Allison (editörler) (1996) *Kurdish Culture and Identity*, Londra ve New York: Zed Books.
- Kushner, D. (1977) *The Rise of Turkish Nationalism*, Londra: Frank Cass.
- (1985/86) "Mustafa Kemal and his period in the eyes of the Hebrew press and publications in Palestine", *International Journal of Turkish Studies*, 3 (2), 95-106.
- (1997) "Self-perception and identity in contemporary Turkey", *Journal of Contemporary History*, 32 (2), 219-33.
- Landau, J.M. (ed.) (1984) *Atatürk and the Modernisation of Turkey*, Boulder: Westview Press.
- (1988) "The fortunes and misfortunes of Pan-Turkism", *Central Asia Survey*, 7 (1), 1-5.
- (1995) *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, Londra: Hurst & Co.
- Landmann, N. (1997) "Sustaining Turkish-Islamic loyalties: the Diyanet in Western Europe", Hugh Polton ve Suha Taji-Farouki (editörler), *Muslim Identity and the Balkan State*, s. 214-31.

- Leder, A. (1979) "Party competition in rural Turkey: agent of change or defender of traditional rule?", *Middle Eastern Studies*, 15 (1), s. 82-105.
- Leitmann, J. ve C. Erdem (1997) "Turkey: benefiting from David's army", *SFSU IR Journal*, <http://psirus.sfsu.edu/intrel/IRjournal> adresinden ulaşılabilir.
- Lerner, D. ve R.D. Robinson (1960) "Swords and ploughshares. The Turkish army as a modernizing force", *World Politics*, 13 (1), 19-44.
- Levy, A. (1971) "The Officer corps in Sultan Mahmud II's new Ottoman army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies*, (2), 21-39.
- (ed.) (1994) *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton: The Darwin Press.
- Lewis, B. (1961) *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press, (ikinci baskısı 1968 yılında yeniden yapılmıştır).
- Lewis, G.L. (1984) "Atatürk's language reform as an aspect of modernization in the Republic of Turkey" Landau (ed.), s. 195-214.
- Lieven, D. (1999) "Dilemmas of empire 1850-1918. Power, territory, identity", *Journal of Contemporary History*, 34 (2), 163-200.
- Lochery, N. (1998) "Israel and Turkey: deepening ties and strategic implications, 1995-98", *Israel Affairs*, 5 (1), 45-62.
- Lowi, M.R. (1995) *Water and Power: The Politics of a Scarce Resource in the Jordan River Basin*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Luciani, G. (ed.) (1990) *The Arab State*, Berkeley: University of California Press.
- Machie, A.L. (1979) "The Straits question: the conference of Lausanne (November 1922-July 1923)", *Middle Eastern Studies*, 15 (2), 211-38.
- (1994) Atatürk, Londra ve New York: Longman.
- Makovsky, A. (1996) "Israeli-Turkish relations. A Turkish 'periphery strategy?', H. J. Barkey 1996a, s. 147-70.
- (1999a) "The new activism in Turkish foreign policy", *SAIS Review*, (19), 92-113.
- (1996b) "Marching in step mostly!", Private View, Spring, <http://www.tusiad.org/tr/yayin/private>.
- Malik, H. (ed.) (1994) *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects*, New York: St. Martin's Press.
- Mallet, L. (1995) "Nell'ex Asia sovietica Sionismo fa rima con capitalismo", *LiMes*, (5), 249-65.
- Mango, A. (1993) "The Turkish model", *Middle Eastern Studies*, 29 (4), 726-57.
- (1994a) Turkey. *The Challenge of a New Role*, The Washington Paper 163, Westport: Praeger, for the Center for Strategic and International Studies.
- (1994b) "Turks and Kurds", *Middle Eastern Studies*, 30 (4), 975-97.
- (1999) "Atatürk and the Kurds", *Middle Eastern Studies*, 35 (4), 1-25.
- Manisalı, E. (1996) "Water and Turkish-Middle East relations", Karpaz (ed.), s. 166-70.
- Mardin, Ş. (1962a) *The Genesis of Young Ottoman Thought. A study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton: Princeton University Press.
- (1962b) "Libertarian movements in the Ottoman Empire 1878-1895", *The Middle East Journal*, 16 (2), 169-82.
- (1969) "Power, civil society and culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1), 258-81.
- (1971) "Ideology and religion in the Turkish revolution", *International Journal of Middle East Studies*, (2), 197-211.

- (1973) "Center-periphery relations: a key to Turkish politics?" *Daedalus*, 102 (1), 168-90.
- (1974) "Super-westernization in urban life in the Ottoman Empire in the last quarter of the nineteenth century", Benedict vd., (ed.), s. 403-46.
- (1978) "Youth and violence in Turkey", *Archives Européennes de Sociologie*, 19 (2), 229-54.
- (1981) "Religion and secularism in Turkey", Kazancıgil ve Özbudun (ed.), s. 191-220.
- (1988) "Freedom in an Ottoman Perspective", Evin ve Heper (ed.), s. 23-35.
- (1991) "The Naksibendi order in Turkish history", Tapper (ed.), s. 121-42.
- (1997) "The Ottoman Empire", K. Barkey ve Hagen (ed.), s. 115-28.
- (1999) *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Marr, P. (1996) "Turkey and Iraq", H. J. Barkey (ed.) 1996a, s. 45-69.
- Matuz, J. (1985) *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Mayall, S.V. (1997) *Turkey: Thwarted Ambition*, McNair Paper 56, Washington, D.C.: Institute for National Strategic Studies.
- McDowall, D. (1996) *A Modern History of the Kurds*, Londra: I.B. Tauris.
- McFadden, J.H. (1985) "Civil-Military Relations in the Third Turkish Republic", *Middle East Journal*, 39 (1), 69-85.
- Meeker, M.E. (1972) "The great family aghas of Turkey: a study of a changing political culture", Antoun ve Harik (ed.), s. 237-66.
- (1991) "The new Muslim intellectuals in the Republic of Turkey", Tapper (ed.), s. 189-219.
- Menashri, D. (ed.) (1998) *Central Asia Meets the Middle East*, Londra: Frank Cass.
- Meyer, J.H. (1999) "Politics as usual: Ciller, Refah and Susurluk: Turkey's troubled democracy", *East European Quarterly*, 23 (4), 489-502.
- Moltke, H. von (1981) *Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839*, (reprint), Tübingen: Erdmann.
- Mosley, P., J. Harrigan ve J. Toye (editörler) (1991) *Aid and Power. The World Bank and Policy-based Lending. Vol. 2, Case Studies*, Londra ve New York: Routledge.
- Müller, H.P. (1986) "Kultur, Geschmack und Distinktion, Grundzüge der Kultursoziologie Pierre Bourdieus", *Kultur und Gesellschaft*, Sonderband der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 162-90.
- Mufti, M. (1998), Daring and caution in Turkish foreign policy", *Middle East Journal*, 52 (1), 32-50.
- Muller, M. (1996) "Nationalism and the rule of law in Turkey: the elimination of Kurdish representation during the 1990s", Olson (ed.) 1996a, s. 173-99.
- Murakami, M. (1995) *Managing Water for Peace in the Middle East, Alternative Strategies*, Tokyo: United Nations University Press.
- Mutlu, S. (1996) "The Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey: its context, objectives and prospects", *Orient*, 37 (1), 59-86.
- Nachmani, A. (1987) *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*, Londra: Frank Cass.
- (1998) "The remarkable Turkish-Israeli tie", *Middle East Quarterly*, 5 (2), 19-29.
- Naff, T. ve R. Owen (editörler) (1997) *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.

- Naumkin V.V. (ed.) (1994) *Central Asia and Transcaucasia*, Westport: Greenwood Press.
- Neumark, F. (1980) *Zuflucht am Bosphorus. Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953*, Frankfurt am Main.
- Nye, R.P. (1977) "Civil-military confrontation in Turkey: the 1973 presidential election", *International Journal of Middle East Studies*, (8), 209-28.
- Oestreich, G. (ed.) (1970) *Feudalismus – Kapitalismus*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- (1980) *Strukturprobleme der frühen Neuzeit Wusgewählte Aufsätze*, Berlin: Duncker & Humboldt.
- Öner, M. (1998) , "Notes on the joint Turkish alphabet", *Eurasia Studies*, (13), 70-79.
- Öniş, Z. (1991) "The evolution of privatization in Turkey: the institutional context of public-enterprise reform", *International Journal of Middle East Studies*, (23), 163-76.
- (1995) "Turkey in the post-Cold War era: in search of identity", *Middle East Journal*, 49 (1), 48-68.
- (1997) "The political economy of Islamic resurgence in Turkey: the rise of the Welfare Party in perspective", *Third World Quarterly* 18 (4), 743-66.
- Özbudun, E. (1996) *The Role of the Military in Recent Turkish Politics*, Occasional papers in international affairs 14, Harvard: Center for International Affairs.
- (1981) "Turkey: the politics of political clientelism", Eisenstadt ve Lemarchand (ed.), s. 249-68.
- Özelli, M.T. (1974) "The evolution of the formal educational system and its relation to economic growth policies in the First Turkish Republic", *International Journal of Middle East Studies*, (5), 77-92.
- Öztürk, B. (1999) "Die rechtsstaatlichen Strukturen der Türkei", *Polinische Studien*, 50, Eylül-Ekim, 78-104.
- Ohlsson, L. (ed.) (1992) *Regional Case Studies of Water Conflicts*, Padrigu Papers, Göteborg: Department of Peace and Development Research, Göteborg University.
- Olson, R. (1973) "Al-Fatah in Turkey: its influence on the March 12 Coup", *Middle Eastern Studies*, 9 (2), 197-205.
- (1989) *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin: University Press of Texas Press.
- (ed.) (1996a) *Kurdish Nationalist Movement in the 1990s. It's Impact on Turkey and the Middle East*, Lexington: University Press of Kentucky.
- (1996b) "Kurdish question and Turkey's foreign policy toward Syria, Iran, Russia and Iraq since the Gulf War", Olson (ed.) 1996a, s. 84-113.
- (1997) "Turkey-Syria relations since the Gulf-War: Kurds and water", *Middle East Policy*, 5 (2), 168-93.
- Ortaylı, İ. (1994) "Ottomanism and Zionism during the second constitutional period, 1908-1915", Levy (ed.), s. 527-37.
- Pahlavan, T. H. (1996) "Turkish-Iranian relations. An Iranian view", H. J. Barkey (ed.) 1996a, s. 71-91.
- Parla, T. (1998) "Mercantile militarism in Turkey 1998: 1960-1998", *New Perspectives on Turkey*, (19), 29-52.
- Payaslıoğlu, A.T. (1964) "Political leadership and political parties", in Ward ve Rustow (ed.) s. 411-33.
- Pipes, D. (1979/8) "A new axis: the emerging Turkish-Israeli entente", *The National Interest*, (50), 31-38.
- Polanyi, K. (1957) *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.
- Polk, W.R. ve R.L. Chambers (editörler) (1968) *Beginning of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press.
- Pope, H. (1992) "Treading softly in Armenia", *Middle East International*, 426, 29 Mayıs.

- Pope, N. ve H. Pope (1997) *Turkey Unveiled, Atatürk and After*, Londra: John Murray.
- Poulton, H. (1997) *Top Hat, Grey Wolf and Crescent – Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Londra: Hurst.
- ve S. Taji-Farouki (editörler) (1997) *Muslim Identity and the Balkan State*, Londra: Hurst.
- Rashid, A. (1994) *The Resurgence of Central Asia*, Londra ve New York: Zed Books.
- Reed, H.A. (1954) "The revival of Islam in secular Turkey", *Middle East Journal*, 8 (3), 267-82.
- Rittenberg, L. (ed.) (1998) *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era: Going West and Looking East?*, Westport: Praeger.
- Robins, P. (1991) *Turkey and the Middle East*, Londra: Royal Institute of International Affairs (Chatham House Papers).
- (1993) "Between sentiment and self interest: Turkey's policy toward Azerbaijan and the Central Asian States", *Middle East Journal*, 47 (4), 593-610.
- (1996) "More apparent than real? The impact of the Kurdish issue on Euro-Turkish relations", Olsson (ed.) 1996a, s. 114-32.
- (1997) "Turkish foreign policy under Erbakan", *Survival*, 39 (2), Summer, 82-100.
- (1998) "Turkey's Ostpolitik. Relations with the Central Asian States" Menashri (ed.), s. 124-49.
- Robinson, R.D. (1963) *The First Turkish Republic. A Case Study in Political Development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rodinson, M. (1966) *Islam et capitalisme*, Paris: Éditions du Seuil.
- Rogers, P. and P. Lydon (editörler) (1994) *Water in the Arab World. Perspectives and Prognoses*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rosecrance, R. (1996) "The rise of the virtual state", *Foreign Affairs*, 75 (4), 45-61.
- Rosenberg, J. (1994) *The Empire of Civil Society. A Critique of the Realist Theory of International Relations*, Londra: Verso.
- Rubinstein, A.Z. ve O.M. Smolansky (editörler) (1995) *Regional Power Rivalries in the New Eurasia – Russia, Turkey and Iran*, New York: M. E. Sharpe.
- Ruggie, J.G. (1993) "Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations", *International Organization*, 47 (1), 139-74.
- Rustow, D.A. (1959) "The army and the founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11 (4), 513-52.
- (1964) "The Military, Turkey", Ward ve Rustow (ed.), s. 352-88.
- (1979) "Turkey's Travails", *Foreign Affairs*, 58 (1), 82-102.
- Sadlowski, M. (ed.) (1998) *Nato's Sixteen Nations & Partners for Peace – Defence and Economics in Turkey: Pillar of Regional Stability*, Bonn: Moench.
- Şahin, M. (1999) *Türkei-Kurdistan: Eine Reise durch die jüngste Vergangenheit*, Cologne: Pro Humanitate.
- Salih, K. (1999) *Kurdfragen i Turkiet, Världspolitikens Dagsfrågor* (9), Stockholm: Utrikespolitiska Institutet.
- Salt, J. (1990) "Britain, the Armenian question and the cause of Ottoman reform", *Middle Eastern Studies*, 26 (2), 308-28.
- (1993) *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, Londra: Frank Cass.
- (1999) "Turkey's military 'democracy'", *Current History*, Şubat, 72-8.
- Salzmann, A. (1993) "An ancien régime revisited: 'privatization' and political economy in the eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics & Society*, 21 (4), 393-424.

- Saran, N. (1974) "Squatter settlement (*gecekondul*) problems in Istanbul", Benedict vd., (ed.), s. 327-61.
- Sayari, S. (1977) "Political patronage in Turkey", Gellner ve Waterbury (editörler), s. 103-14.
- (1992) "Turkey: the changing European security environment and the Gulf Crisis", *Middle East Journal*, 46 (1), 9-21.
- (1994) "Turkey, the Caucasus and Central Asia", Banuazizi ve Weiner (ed.), s. 175-96.
- (1997) "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, 26 (3), 44-55.
- ve B. Hoffman (1994) "Urbanisation and insurgency: the Turkish case, 1976-1980", *Small Wars and Insurgencies*, 5 (2), 162-79.
- Schick, I. ve A.T. Ertuğrul (editörler) "Turkey in Transition", New York ve Londra: Oxford University Press.
- Schilling, H. (1992) *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*, Leiden: Brill.
- Schivelbusch, W. (1986) *Lichtblicke: Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Fischer.
- (1989) *Geschichte der Eisenbahnreise: zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Schölch, A. (1987) "Der arabische Osten im neunzehnten Jahrhundert 1800-1914", Haarmann (ed.), s. 365-431.
- Schüler, H. (1996) "Parlamentswahlen in der Türkei. Wohlstandspartei gewinnt Stimmen im Hinterland", *Orient*, 37 (2), 241-63.
- Schulz, M. (1992) "Turkey, Syria and Iraq: a hydropolitical security complex - the case of Euphrates and Tigris", Ohlsson (ed.), s. 84-117.
- Scott, R. (2000) "Kurdish peace: hanging in the balance", *The Middle East*, January, 5-7.
- Seufert, G. (1997) *Politischer Islam in der Türkei. Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich modernisierenden muslimischen Gesellschaft*, Stuttgart: Steiner.
- (1998) "Das Gewaltpotential im türkischen Kulturkampf", Bielefeldt ve Heitmeyer (ed.), s. 360-92.
- (1999) *Café Istanbul. Alltag, Religion und Politik in der modernen; Türkei*, Munich: C.H. Beck.
- Sever, A. (1998) "The compliant ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-1958", *Middle Eastern Studies*, 34 (2), 73-90.
- Sezer, D. (1992) "Turkey's grand strategy facing a dilemma", *International Spectator*, 27 (1), 17-32.
- (1997) "From hegemony to pluralism: the changing politics of the Black Sea", *SAIS Review*, 17 (1), 1-30.
- (2000) "Turkish-Russian relations: geopolitical competition and economic partnership", *Turkish Studies*, 1 (1), 59-82.
- Shaw, S.J. (1968) "Some aspects of the aims and achievements of the nineteenth-century Ottoman reformers", Polk ve Chambers (ed.), s. 93-108.
- (1971a) *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- (1971b) "Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei", Grunebaum (ed.), s. 24-159.
- (1993) *Turkey and the Holocaust. Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945*, Londra: Macmillan.
- Simmel, G. (1989) *Die Philosophie des Geldes*, (reprint), Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simpson, D.J. (1965) "Development as a process. The Menderes phase in Turkey", *Middle East Journal*, 19 (2), 141-52.

- Slutsky, Y. (1971) *History of the Hagana, Vol. III: From Resistance to War*, Tel Aviv.
- Smolansky, O.M. (1994) "Turkish and Iranian policies in Central Asia" Malik (ed.), s. 283-310.
- Sonyel, S.R. (1989) "Mustafa Kemal and Enver in conflict 1919-1922", *Middle Eastern Studies*, 25 (4), 506-15.
- (1990) "Enver Pasha and the Basmaji movement in Central Asia", *Middle Eastern Studies*, 26 (1), 52-64.
- Spain, J. W. (1954) "Middle East defense: a new approach", *Middle East Journal*, 8 (3), 251-66.
- Steinbach, U. (1996) *Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas*, Bergisch Gladbach: Lübbe.
- Stirling, A.P. (1958) "Religious change in republican Turkey", *Middle East Journal*, 12 (4), 395-408.
- Strange, S. (1996) *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stuart, D. (ed.) (1988) *Politics and Security in the Southern Region of the Atlantic Alliance*, Londra: Macmillan.
- Sweet, L.E. (ed.) (1988) *Peoples and Cultures of the Middle East. An Anthropological Reader, Vol. II: Life in the Cities, Towns and Countryside*, Garden City, New York: Natural History Press.
- Szyliowicz, J.S. (1962) "The political dynamics of rural Turkey", *Middle East Journal*, 16 (4), 430-42.
- Tapper, R.L. (ed.) (1991) *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State*, Londra: I.B. Tauris.
- Tauber, E. (1994) "Syrian and Iraqi nationalist attitudes to the Kemalists and Bolshevik movements", *Middle Eastern Studies*, 30 (4), 896-915.
- Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Cambridge Mass.: Basil Blackwell.
- Toprak, B. (1984) "Politicisation of Islam in a secular state: the National Salvation Party in Turkey", Anjomand (ed.), s. 119-33.
- Trimberger, E.K. (1978) *Revolution from Above. Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey and Peru*, New Brunswick: Transaction Books.
- Tryjarski, E. (1998) "Towards better mutual understanding among Turkic-speakers" Atabaki ve O'Kane (ed.), s. 109-17.
- Türkeş, M. (1994) "The Balkan Pact and its immediate implications for the Balkan states, 1930-34", *Middle Eastern Studies*, 30 (1), 123-44.
- Türsan, M. (1996) "Ersatz democracy: Turkey in the 1990s", Gillespie (ed.), s. 215-30.
- TUSIAD (1997) "Perspectives on Democratisation in Turkey", <http://www.tusiad.org/tr/english/main/frame/rapor.html>.
- Tufan, H. ve S. Vaner (1984) "L'armée, la société et le nouvel ordre (a)politique (1980-1983)", *Les Temps Modernes*, 41 (456-7), 175-94.
- Turan, G. ve İ. Turan (1998) "Turkey's emerging relationship with other Turkic republics" Rittenberg (ed.), s. 177-203.
- Turan, İ. (1994) "Leadership change in Turkey", Gillespie (ed.), s. 232-45.
- (1998) "Mediterranean security in the light of Turkish concerns", *Perceptions*, June-Ağustos, 16-31.
- Ülman, H.A. ve F. Tachau (1965) "Turkish politics: the attempt to reconcile rapid modernization with democracy", *Middle East Journal*, 19 (2), 153-68.
- Unbehau, H. (1996) "Türkische Arbeitsmigration in den Nahen Osten, nach Osteuropa und Mitelasien", *Orient*, 37 (1), 87-109.

- US State Department (1999) *Turkey Country Report on Human Rights Practices for 1998*, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor.
- Volkan, V.D. ve N. Itzkowitz (1984) *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago and Londra: University of Chicago Press.
- Vorhoff, K. (1998) "Let's reclaim our history and culture! - Imagining Alevi community in contemporary Turkey", *Die Welt des Islams*, 38 (2), 220-52.
- Ward, R.E. ve D.A. Rustow (editörler) (1964) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: Princeton University Press.
- Watts, N.F. (1999) "Allies and enemies: pro-Kurdish parties in Turkish politics, 1990-94", *International Journal of Middle East Studies*, (31), 631-56.
- Weber, M. (1968a) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, Guenther Roth ve Claus Wittich (ed.), Cilt I, New York: Bedminster Press.
- (1968b) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, Guenther Roth ve Claus Wittich (ed.), Cilt II, New York: Bedminster Press.
- (1968c) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, Guenther Roth ve Claus Wittich (ed.), Cilt III, New York: Bedminster Press.
- (1991) *From Max Weber: Essays in Sociology*, bir giriş yazısı ve Bryan S. Turner'in yeni önsözüyle H. H. Gerth ve C. Wright Mills editörlüğünde yayımlanmıştır, Londra: Routledge.
- Wedel, H. (1996) "Binnenmigration und ethnische Identität - Kurdinnen in türkischen Metropolen", *Orient*, 37 (3), 437-52.
- Wehler, H.U. (1989) *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd. 1: Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815*, Munich: C.H. Beck.
- Weiker, W.F. (1962) "Academic freedom and problems of higher education in Turkey", *Middle East Journal*, 16 (3), 279-94.
- (1963) *The Turkish Revolution 1960-1961. Aspects of Military Politics*, Washington D.C.: Brookings Institution.
- (1981) *The Modernization of Turkey. From Atatürk to the Present Day*, New York: Holmes and Meier.
- (1988) *The Unseen Israelis. The Jews from Turkey in Israel* Lanham: University Press of America.
- White, J.B. (1997) "Pragmatists or ideologues? Turkey's Welfare Party in power", *Current History*, January, 25-30.
- White, P.J. (1998) "Economic marginalization of Turkey's Kurds: the failed promise of modernization and reform", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18 (1), 139-57.
- Wießner, G. (1997) "Grundfragen aktueller politischer und militärischer Entwicklungen in den kurdischen Provinzen der Türkei", *Orient*, 38 (2), 289-310.
- Winrow, G.M. (1992) "Turkey and former Soviet Central Asia: national and ethnic identity", *Central Asia Survey*, 11 (3), 101-11.
- (1995) *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, Londra: Royal Institute of International Affairs.
- (1996) "Turkey's relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics", *Perceptions*, 1 (1), 128-46.
- (1998) "Turkish policy in Central Asia", Atabaki ve O'Kane (ed.), s.91-108.
- Winter, M. (1984) "The modernization of education in Kemalist Turkey", Landau (ed.), s. 183-94.

- Yavuz, H.M. (1991) "Turkey's relations with Israel", *Foreign Policy* (Ankara), 5 (3-4), 41-59.
- (1997) "Turkish-Israeli Relations through the Lens of the Turkish Identity Debate", *Journal of Palestine Studies*, 27 (1), 22-37.
- (1998) "Turkish identity and foreign policy in flux: the rise of neo-Ottomanism", *Critique*, 1998 (12), 19-41.
- (1999a) "Search for a new social contract in Turkey: Fethullah Gülen, the Virtue Party and the Kurds", *SAIS Review*, 19 (1), 114-43.
- (1999b) "Towards an Islamic liberalism?: the Nurcu movement and Fethullah Gülen", *Middle East Journal*, 53 (4), 584-605.
- Yeğen, M. (1996) "The Turkish state discourse and the exclusion of Kurdish identity", *Middle Eastern Studies*, 32 (2), 216-29.
- Yeşilbursa, B.K. (1999) "An Ottoman warrior abroad: Enver Pasa as an expatriate", *Middle Eastern Studies*, 35 (4), 40-69.
- Yılmaz, S. (1999) "An Ottoman warrior abroad: Enver Pasa as an expatriate", *Middle Eastern Studies*, 35 (4), 40-69.
- Zeidner, R.F. (1976) "Britain and the launching of the Armenian question", *International Journal of Middle East Studies*, 1976 (7), 465-85.
- Zviagelskaya, I.D. (1994), "Central Asia and Transcaucasia: new geopolitics" Naumkin (ed.).
- Zürcher, E.J. (1984) *"The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926"*, Leiden: Brill.
- (1991) *Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party 1924-1925*, Leiden: Brill.
- (1993) *Turkey: A Modern History*, (1998'de yeniden basılmıştır), Londra: I.B. Tauris.
- (1999) "The Rise and Fall of 'Modern' Turkey" TULP working paper, www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research/htm.

DİZİN

- Ab** Abdülhamid II. 42, 43, 62, 64, 67, 71, 83, 89, 94, 96, 224, 227, 228, 238, 253
- Adalet Partisi 102, 140
- Afganistan 155, 158
- Ağar, Mehmet 130, 131
- Ahmad, Feroz 17, 20, 21, 76, 83, 84, 86, 87, 91, 92, 104, 113, 132, 142, 161, 171, 178, 240, 250
- Akayev, Aşkar 204
- Akçura, Yusuf 202
- Alemdaroğlu, Kemal 222, 228
- Alevi cemaati 13, 151
- Ali Paşa 56
- Almanya 37, 78, 91, 131, 156, 178, 179, 193, 217, 237, 238, 244
- Anavatan Partisi 116, 117, 132, 138, 141
- Ankara 7, 8, 75, 84, 86, 90, 97, 100, 116, 136, 138, 143, 145, 152, 154, 156, 158, 161, 163, 164, 168, 170, 176, 177, 180, 182, 184, 194, 196, 197, 203, 217, 219, 221, 232, 234, 240, 242, 244, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 266
- Arafat, Yaser 190
- Ardahan 67, 157
- Arnavutluk 78, 91
- Asi Barajı 166
- Aşkabat 211, 249
- Ateş, Atilla 79, 81, 121, 226, 228, 229
- Avrupa Birliği (AB) 10, 11, 147, 158, 191, 192, 232, 243
- Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı 206
- Avrupa Konseyi 11, 158, 204, 246
- Avusturya 67, 78, 237
- Avusturya-Macaristan 67, 237
- Ayastefanos Antlaşması (1848) 67
- Ayetullah Humeyni 170
- Azerbaycan 131, 169, 200, 201, 203, 205, 212, 216, 220, 247

- Ba** Badie, Bertrand 231, 251
- Bağdat Paketi 156, 158, 159, 171, 181

- Bakü 202, 208, 209, 211, 212, 247
- Balkan Paketi 155
- Balkan Savaşı (1912-13) 78, 83
- Balkanlar 50, 52, 53, 67, 73, 78, 141, 209, 237
- Baltıman Tıcaret Antlaşması 56
- Bandung Konferansı 159
- Barak, Ehud 189
- Barkey, Henri 148, 246, 251, 252, 254, 258, 261
- Barzani, Mesut 168, 172, 244
- Batı Avrupa Birliği (BAB) 192
- Batum 67, 212
- Bayar, Celal 104, 240
- Bayraktar Mustafa Paşa 51
- Bektaşî tarikâtı 51, 237, 242
- Ben-Gurion, David 256
- Berlin 41, 67, 79, 147, 254, 261
- Berlin Kongresi 67
- Birand, Mehmet Ali 62, 112, 115, 171, 173, 240, 241, 247, 252
- Birinci Dünya Savaşı 45, 78, 79, 84, 94, 224, 232, 239
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 217
- Bişkek 211, 247, 249
- Bitlis 91
- Bloch, Ernst 39, 60, 252
- Bosna 52, 67, 78, 192
- Bourdieu, Pierre 14, 37, 252
- Britanya 44, 53, 56, 67, 70, 155, 180, 237, 238
- Brown, Carl 44, 53, 108, 111, 115, 237, 252
- Brüksel 147, 233
- Bucak, Sedat 130, 133
- Bulgaristan 53, 67, 78, 79, 83, 155, 179
- Burke, Peter 21, 252
- Bush, George 204, 246

- Cemal Paşa 83
- Cezayir 159
- Comte, Auguste 90

Ca

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 75, 102, 225, 226, 239, 242

Ça Çandar, Cengiz 11, 114, 116, 252
Çatlı, Abdullah 130, 149
Çetin, Hilmet 63, 135, 186, 189, 190, 245, 247
Çiller, Tansu 130, 138, 148

Da Danimarka 9, 193
Demirel, Süleyman 110, 116, 117, 122, 135, 137,
140, 142, 167, 183, 188, 189, 199, 200,
208, 209, 220, 221, 244, 246, 256
Demokrat Parti 100, 104, 106, 110, 117, 139, 141,
157, 159, 160, 164, 168, 182
Demokratik Sol Parti 117, 242
Deringil, Selim 63, 64, 69, 238, 253
Diyarbakır 88, 91, 143
Doğru Yol Partisi 117, 130, 138, 141
Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 84
Dünya Bankası 131, 206
Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 217

Ec Ecevit, Bülent 117, 137, 140, 242
Edip, Halide 87, 148, 199, 253
Edirne 78, 83
Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) 158, 206
Elçibey, Ebulfeyz 169, 207, 208, 247
Elekdag, Şükrü 192, 194, 235, 254
Elias, Norbert 14, 22, 27, 31, 35, 37, 47, 71, 115,
120, 124, 223, 230, 254
Enver Paşa 78, 98, 199, 200, 202, 219, 220, 246
Erbakan, Necmettin 116, 117, 122, 123, 138, 140,
142, 152, 153, 162, 242, 243, 262
Ergüvenç, Sadi 136, 137, 254
Erim, Nihat 111, 254
Erivan 208
Ermenistan 169, 208, 209
Erzurum 84
Eskişehir 81
Evren, Kenan 23, 27, 33, 69, 76, 112, 132, 170,
232, 240

Fazilet Partisi 117
Filistin 79, 161, 162, 179, 181
Fransa 34, 44, 57, 66, 79, 81, 99, 156, 158, 171, 209, 237
Fuat Paşa 42, 56

Galiçya 78
Gaspıralı İsmail Bey 201, 218, 220, 246
Genç Osmanlılar 58, 61, 69, 219
Giddens, Anthony 14, 24, 29, 33, 47, 254
Girit 100, 101, 254
Gökalp, Ziya 76, 202, 203, 220, 251, 255
Gruen, George 183, 255
Gülen, Fethullah 141, 142, 218, 249, 256, 266
Güney Kore 214
Güneydoğu Anadolu Kalkınma Projesi (GAP) 166
Gürcistan 211, 212, 248
Gürsel, Cemal 101

Habsburg İmparatorluğu 44
Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) 148
Hamas 135, 170
Harish, Micha 189
Hatay 156, 165, 166, 194
Hatt-ı hümâyûn 55, 57
Hatt-ı şerif (Gülhane hatt-ı şerifi) 54, 55, 56, 57
Heper, Matin 86, 90, 119, 122, 156, 203, 241,
 243, 250, 254, 256, 257, 260
Hersek 53, 67, 78
Hristiyanlar 177
Hicaz 79
Hititler 76
Hizbullah 170, 243, 245
Hourani, Albert 48, 49, 256
Hurd, Douglas 204, 246

Irak 12, 79, 137, 152, 155, 158, 159, 162, 164, 166,
169, 171, 172, 176, 179, 181, 185, 243, 244

İdiz, Semih 195, 246
İkinci Dünya Savaşı 14, 99, 139, 156, 165, 173,
177, 179, 191, 223, 226

İnönü, İsmet 74, 87, 88, 90, 104, 110, 117, 156, 157, 160, 161, 247
İran 136, 137, 139, 154, 155, 158, 162, 163, 165, 167, 170, 176, 179, 181, 185, 189, 204, 212, 243, 244
İslam 12, 13, 15, 16, 44, 45, 50, 55, 59, 68, 69, 96, 116, 130, 131, 133, 136, 138, 144, 146, 148, 153, 161, 163, 168, 172, 183, 195, 197, 198, 201, 203, 204, 226, 228, 231, 232, 237, 243, 245, 246
İsrail 7, 12, 16, 17, 152, 153, 157, 161, 163, 164, 170, 175, 198, 233, 244, 246
İstanbul 42, 53, 57, 65, 67, 69, 74, 75, 78, 79, 81, 83, 85, 89, 100, 107, 123, 130, 138, 157, 163, 179, 199, 201, 213, 215, 217, 222, 228, 239, 240, 244, 247, 248, 250, 253, 255
İzmir 79, 81, 88

Ja **Japonya** 20, 214
Johnson, Lyndon B. 161, 252

Ka **Kaddafi, Muhammed** 135, 152, 153
Kafkaslar 7, 16, 78, 126, 141, 169, 189, 202, 206, 233, 246, 249
Karadağ 67, 78
Karadayı, İsmail 185
Karadeniz 44, 209, 212, 241
Karaosmanoğlu, Ali 103, 115, 136, 160, 165, 181, 191, 257
Karlofça Antlaşması 44
Karpat, Kemal 45, 46, 59, 61, 66, 154, 157, 159, 161, 180, 236, 238, 243, 257, 259
Kars 67, 157, 212
Kazakistan 200, 203, 205, 206, 211, 216, 220, 247, 249
Kemal, Mustafa (Atatürk) 15, 59, 74, 77, 81, 82, 84, 92, 96, 98, 99, 124, 156, 178, 179, 199, 222, 228, 235, 239, 253, 255, 258, 264
Kennedy, John F. 160
Kenya 142
Kerimov, İslam 204

Keyder, Çağlar 45, 106, 112, 258
Kıbrıs 78, 79, 81, 160, 162, 171, 181, 182, 195, 216
Kırgızistan 200, 203, 204, 211, 216, 247, 249
Kırım 44, 56, 57, 93, 122, 201, 239
Kırım Hanlığı 44
Kırım Savaşı 56, 57
Kilikya 52, 81
Kopenhag Zirvesi 192
Kore Savaşı 104
Kosova 78, 192
Köni, Hasan 192
Köprülü, Fazıl Mustafa 48, 104, 240
Körfez Savaşı 163, 167, 168, 171, 191, 196
Kudüs 170, 182, 183, 186
Kurtuluş Savaşı 80, 85, 86, 91, 93, 94, 97, 98, 154, 178, 199, 239, 249
Kuveyt 163
Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi 206
Kuzey Atlantik Paketi (NATO) 11
Küba 160
Küçük Kaynarca Antlaşması 44, 45
Kürdistan Demokrasi Partisi (KDP) 168, 169, 172
Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 132, 133, 136, 137, 142, 184
Kürdistan Yurtseverler Birliği (PUK) 255
Kürt Parlamentosu, Sürgündeki 148

Lalumière, Catherine 204
Landau, J. M. 201, 202, 217, 219, 221, 239, 246, 253, 256, 258, 259, 265,
Levy, A. 41, 42, 178, 259, 261
Libya 135, 152, 162, 243
Londra 41, 147, 250, 260, 262, 266
Lozan Antlaşması 81, 86
Lübnan 52, 79, 167, 185

Maastricht Antlaşması 192
Mahmud II. 40, 42, 51, 54, 56, 63, 222, 238, 256, 259
Makedonya 70, 78, 90, 91
Malta 75, 84

La

Ma

Mardin, Şerif 17, 20, 38, 48, 59, 61, 62, 86, 90, 93, 95, 97, 145, 146, 236, 238, 239, 242, 259
Marmara Denizi 79, 81, 243
Mayall, S. V. 214, 260
Medine 52, 79
Mehmed II 52, 57
Mehmet IV. 75, 79, 84, 112, 130, 247
Mekke 52, 75, 79, 142
Menderes, Adnan 100, 104, 107, 110, 139, 140, 158, 161, 164, 171, 182, 233, 240, 263
Mısır 52, 79, 158, 159, 171, 176, 243, 246
Milletler Cemiyeti 79, 156
Milli Birlik Komitesi 101, 107, 109, 240
Milliyetçi Hareket Partisi 112, 117, 136, 142, 149, 242
Mithat Paşa 60
Mondros Ateşkes Antlaşması 79
Montesquieu, Henri 90
Montrö Antlaşması
Musul 155, 168, 202, 244
Mutlu, Servet 166, 260

Na **Nasi, Joseph** 178
Nehru, Jawaharlal 159
Netanyahu, Benyamin 186
Norveç 193

Oe **Oestrich, G.** 34
Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) 114
Orta Asya 7, 12, 16, 17, 76, 126, 141, 169, 189, 190, 199, 207, 209, 216, 219, 221, 233, 234, 245, 246, 249
Ortadoğu 11, 14, 16, 18, 31, 52, 73, 76, 77, 96, 103, 124, 126, 127, 129, 136, 152, 154, 158, 159, 161, 165, 168, 171, 177, 180, 182, 184, 190, 191, 194, 198, 200, 212, 219, 220, 223, 230, 235, 242, 246, 249
Ortaylı, İliber 61, 178, 261
Orun, Sıtkı 187

Öc **Öcalan, Abdullah** 137, 142, 143, 145, 167, 255
Özal, Turgut 113, 131, 132, 140, 142, 162, 164,

167, 168, 171, 184, 200, 204, 205, 220, 242, 244, 246, 247
Özbekistan 189, 200, 203, 204, 216, 247, 248
Pakistan 158, 171, 243
Pantürkizm 154, 170, 201, 202, 206, 219, 233
Paris 41, 57, 79, 94, 99, 147, 201, 202, 241, 242, 251, 257, 262
Peres, Şimon 186, 189
Rahnema, Ali 186, 190
Rashid, Ahmed 246, 262
Refah Partisi 116, 117, 123, 135, 138, 140, 142, 152, 153, 170
Reşit Paşa 54
Robins, P. II 12, 166, 167, 174, 176, 179, 206, 208, 211, 212, 214, 216, 242, 243, 246, 262
Romanya 67, 78, 79, 155
Rosenberg, Justin 22, 27, 262
Rousseau, Jean-Jacques 90
Rumeli 49
Rustow, Dankwart 20, 85, 90, 98, 102, 107, 236, 240, 252, 257, 261, 262, 265
Rusya 44, 53, 57, 68, 79, 81, 154, 157, 201, 205, 208, 209, 212, 214, 216, 220, 221, 237, 248, 253
Samsun 81
Sanders, Liman von 91
Sarraut, Albert 99
Savaş, Vural II 12, 15, 16, 44, 47, 57, 72, 73, 75, 78, 81, 82, 91, 93, 98, 103, 104, 124, 126, 133, 135, 137, 143, 144, 146, 147, 150, 153, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 169, 176, 177, 180, 184, 185, 190, 191, 200, 204, 220, 221, 225, 226, 230, 232, 235, 237, 244,
Selanik 70, 89
Selim II. 178
Selim III. 14, 40, 42, 49, 51, 54, 82, 178
Serbest Cumhuriyet Fırkası 239
Sezer, Ahmet Necdet 191, 192, 207, 220, 235, 263
Sırbistan 67, 78

Pa

Ra

Sa

Sofya 91

Soğuk Savaş 11, 12, 15, 16, 73, 103, 104, 124, 126,
153, 157, 159, 163, 165, 176, 177, 180, 184,
190, 191, 200, 204, 220, 221, 230, 232,
235, 244

Stalin, Josef 157

Suriye 12, 52, 79, 91, 137, 156, 159, 164, 167,
169, 171, 172, 176, 179, 181, 183, 185, 186,
194, 195, 244, 245

Susurluk 130, 131, 133, 150, 241, 260

Suudi Arabistan 136, 162, 163, 170, 171, 176

Süveyş Kanalı 79, 158

Şam 91, 167, 172, 194, 245

Şeyh Sait 87, 88, 143, 144, 148, 239, 249

Ta

Tacikistan 199

Talabani, Celal 168, 169

Taşkent 211, 247

Tataristan 216

Tayan, Tırhban 175

Tiflis 212

Tilly, Charles 47, 71, 236, 264

Tito, Josip Broz 159

Toruntay, Necip 164, 243

Trakya 78, 81, 90, 155, 178

Trimberger, E. K. 264

Tunus 52, 79

Türk Dil Kurumu 76, 217

Türk Silahlı Kuvvetleri 16, 100, 103, 105, 112,
114, 119, 168, 181, 187, 191, 226, 234, 244

Türk Tarih Kurumu 76, 203, 217

Türkeri, Fevzi 136

Türkeş, Alparslan 100, 107, 112, 117, 142, 155,
241, 244, 264

Türkistan 199, 201, 202, 220, 249

Türkiye Büyük Millet Meclisi 130, 246

Türkiye Uluslararası Müteahhitler Birliği 213

Türkmenistan 189, 200, 203, 205, 211, 216, 247, 249

Va

Varşova Paketi 192

Viyana 41, 44, 74, 78, 200

Voltaire 90

Ward, Robert 20, 236, 251, 252, 257, 261, 262,
265

Weber, Max 14, 23, 31, 34, 35, 94, 98, 236, 237,
265

Weiker, W. F. 20, 105, 109, 239, 240, 244, 265

Weizman, Ezer 175

Westfalya Antlaşması 33

White, Paul J. 11, 152, 242, 265

Yahudiler 175, 178, 180

Yalçın, Aydın 221

Yemen 78

Yılmaz, Mesut 8, 116, 138, 188, 249, 266

Yugoslavya 155, 159

Yunanistan 78, 79, 87, 155, 160, 186

Zohab Antlaşması 169

Zürcher, Erik Jan 17, 20, 21, 41, 42, 50, 56, 63,
65, 67, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 89, 98, 101,
104, 105, 107, 110, 112, 113, 121, 142, 155,
236, 240, 266

Wa

Ya

Zo

Avrupalı iki siyaset bilimci Dietrich Jung ve Wolfango Piccoli bu kitapla bize bir ayna tutuyor. Kitabın ilk bölümü Osmanlı-Türk sürekliliğini açıklayabilmek için, Osmanlı ıslahatını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadıklarını anlatıyor. Osmanlı devletinin II. Mahmud'tan bu yana giriştiği ıslahat hareketleri Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki rekabette gitgide daha zayıf bir konuma düşen devletin toprak bütünlüğünü ve siyasi egemenliğini korumayı amaçlıyordu. Ülke topraklarının hızla kaybedilmesi ve parçalanmanın eşğine gelmesi bu çabaların görünüşte başarısız olduklarını gösteriyor. Ama unutmamak gerekir ki Türk milli mücadelesinin gelişimi için gerekli toplumsal, kurumsal ve entelektüel zemini hazırlayan büyük değişim sürecini bu ıslahat hareketleri başlattı. Osmanlı ve Türk toplumlarının modernleşme çabalarına bakınca, son 150 yıldır toplumsal, siyasi ve ideolojik koşullarda net bir süreklilik olduğu açıkça görülebilir. Bu süreklilik, Kemalist devrimin hikâyesiyle ve dolayısıyla resmi Türk tarihiyle çelişir. Kitabın ilk kısmının amacı, varlığı çok doğal olan bu çelişkileri ortaya çıkarmak ve Türk modernleşmesinin, özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi yapısı ve Kemalist devlet seçkinlerinin alışkanlıklarıyla dünya görüşünün karakteristik özelliklerini göstermektir. İkinci kısım Türkiye'nin 1990'larda yaşadığı en önemli iç ve bölgesel sorunlara eğiliyor. Yazarlar Türkiye'nin yaşamakta olduğu krizi çeşitli yönleriyle

ele alarak, Kürt milliyetçiliği, İslam'ın siyasallaşması, halkın Türk siyasi kurumlarına gittikçe artan güvensizliği gibi olguların yakın dönemde çatışmalara yol açtığını, ancak bu çatışmaların köklerinin aslında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin derinlerinde yattığını savunuyor. Jung ve Piccoli'ye göre her biri ayrılmaz bir biçimde Kemalist modernleşmenin farklı biçimleriyle bağlantılı olan bu çatışmalar, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Türk toplumunu Kemalist modele göre yeniden inşa etme çabaları sonucunda daha da şiddetlenmiştir. Türkiye özellikle Osmanlı siyasal kültüründen Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen otoriter mirasla yüzleşmedikçe, modernleşme ve demokratikleşmeyi gerçekleştiremeyecektir.

İNSAN VE TOPLUM Dizisi

Kitapyayinevi

ISBN 975 8704-39-7

